

СТУДІЇ

З АРХІВНОЇ СПРАВИ
ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

97
ТОМ 2

Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України

Український державний науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства

Київ 1997

СТУДІЇ
З АРХІВНОЇ СПРАВИ ТА
ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

STUDY
on the archives
and records sciences

Том другий
Second volume

Київ — 1997

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ
ІНСТИТУТ
АРХІВНОЇ СПРАВИ ТА
ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

Редакційна колегія:

Ляхоцький В.П. (головний редактор),
Матяш І.Б. (заступник головного редактора),
Марченко Н.П. (відповідальний секретар),
Боряк Г.В., Бутич І.Л., Денисенко А.В., Дубровіна Л.А., Калакура Я.С.,
Киструська Н.В., Кулешов С.Г., Ларін М.В. (Росія), Мацюк О.Я.,
Німчук В.В., Папакін Г.В., Пиріг Р.Я., Смолій В.А., Шандра В.С.,
Шурубуря А.К.

Редакційна рада:

Гісцова Л.З. (Київ), *Гика В.М.* (Луцьк), *Гурбова Л.В.* (Сімферополь),
Делеган М.В. (Ужгород), *Карпова А.В.* (Херсон), *Кукоба К.І.* (Полтава),
Метальнікова Н.Б. (Донецьк), *Резнікова В.В.* (Харків),
Хаварівський Б.В. (Тернопіль), *Царьова Н.М.* (Львів)

Рекомендовано до друку Вченою Радою Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства

Розповсюдження та тиражування без офіційного дозволу Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства забороняється

ЗМІСТ	CONTENTS
I. Архівна справа: історія та сучасність	I. Archives: History and present
<i>Захарій Сендик</i> Розробка архівістами України наукових основ комплектування державних архівів документами особового походження	<i>Zakhary Sendyk</i> Working up by Ukrainian Archivists the scientific fundaments of complating state archives by the records of personal origin
6	
<i>Любов Дубровіна, Ольга Степченко</i> Концепція Національного та архівного фонду "Україніка": історія становлення і розвитку	<i>Ljubov Dubrovina, Olha Stepchenko</i> Concept of National and archival Fond "Ukrainika": History of the standing and development
13	
<i>Надія Метальникова</i> Проблеми комплектування архівів фондами громадських об'єднань у сучасній Україні	<i>Nadija Metal'nikova</i> Problems of complating archives by the collections of Societal Organization in contemporary Ukraine
25	
II. Теорія і методика архівознавства	II. Theory and Methods of archival sciences
<i>Ігор Кисельов</i> Про автоматизовану інформаційну систему архіву	<i>Ihor Kysel'ov</i> About automatization of informatic system of archives
29	
<i>Михайло Акулов, Ольга Гранкіна, Дмитро Омельчук</i> Архівно-слідчі справи репресованих у 20-50-і рр. як історичне джерело: методика використання	<i>Mychailo Akulov, Olha Hrankina, Dmytro Omel'chuk</i> Archival-trival files of reprisalters at 20-50 th as historical sources: the methodology of using
33	
<i>Лідія Качановська, Федір Овчаренко, Анатолій Шурубур</i> Використання органокомплексів дисперсних мінералів у біозахисних матеріалах	<i>Lidija Kachanovs'ka, Fedir Ovcharenko, Anatolij Shurubura</i> Using of Organic complexes of dispersal mynerals in biodefending materials
39	
<i>В'ячеслав Банасюкевич, Володимир Привалов</i> Наукові розробки Всеросійського науково-дослідного інституту діловодства та архівної справи у галузі забезпечення схоронності документів	<i>Vijacheslav Banasjukevich, Volodymyr Pryvalov</i> Scientific researchies of VNDIDAS in the sphere of conservation of records
44	
III. Джерелознавчі галузі знань	III. Sources researching sciences
<i>Володимир Ляхоцький</i> Бібліографічна спадщина Івана Огієнка	<i>Volodymyr Lyakhots'ky</i> Bibliografical legacy of Ivan Ogienko
49	
<i>Людмила Стрельчук</i> До питання про джерела вивчення третьої хвилі української еміграції	<i>Ljudmila Strelchuk</i> About the sources of researching of third vawe of ukrainian emigration
58	

<i>Тетяна Коваль</i> Дослідження історії розвитку журнальної періодики 20-х років за документами державних архівів України	60	<i>Tetiana Koval</i> Researching on history of development magazine periodical of 20 th about the documents of state archives of Ukraine
<i>Наталія Марченко</i> Попередній підсумок архівної та бібліотечної евристики у царині книговидання для дітей в Україні (1917 — 1923 рр.)	65	<i>Natalya Marchenko</i> Preliminary results of archival and librarian evristic in books for childrens in Ukraine (1917—1923)
IV. Документознавство: історія, теорія, практика		IV. Records scienses: history, theory, practice
<i>Сергій Кулешов</i> Про базові поняття документознавства (нотатки з приводу змісту розділу “Загальні поняття” ДСТУ 2732-94 “Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення”)	72	<i>Sergij Kuleshov</i> About the Basic ideas of records sciences (notes in occasion on the content of section “General ideas” DSTU 2732—94 “Records management and archives. Termins and determination”)
V. Історія установ, товариств і об’єднань		V. History of institutions, societies, associations
<i>Сергій Борисевич</i> Історія Державного архіву Хмельницької області	76	<i>Sergij Borisevytch</i> History of the State archives of Khmel-nitskyi’s Region
VI. Огляди архівних фондів		VI. Archival collection’s review
<i>Андрій Непомнящий</i> «Україніка» за кордоном: документи фонду Х.Оганесяна у Центральному державному історичному архіві республіки Вірменія	90	<i>Andrej Nepomnijaschij</i> About «Ukrainika» abroad: H.Oganes’ijan Collection’s documents in the Central State Archive of Republik of Armenian
<i>Борис Малиновський</i> Дані про дислокацію австро-угорських та німецьких військ в Україні (1918 р.) у документах державних установ УНР та Української Держави	93	<i>Boris Malynovsky</i> Data of locations of the Austrian-Hungarian and Germany troops in Ukraine (1918) in records of State Institutions of Ukrainian National Republik and Ukrainian State (Derzava)
<i>Олександр Лейбфрейд</i> Про деякі знахідки з історії містобудування та архітектури Харкова у фондах Державного архіву Харківської області	98	<i>Olexandr Leibfreid</i> About some investigations in history of townbuilding and architecture of Kcharkiv in holdings of State archives of Kcharkiv Region

<i>Тетяна Пастушенко, Марина Шевченко</i> Доля українських оstarбайтерів у документах фондowego зібрання Меморіального комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років"	100	<i>Tetijana Pastushenko, Marina Shevchenko</i> Fate of ukrainian ostarbeiters in holdings of Memorial complexes "National Museum of history of Great Patriotic War 1941—1945"	
VII. Видатні архівісти України		VII. Outstanding ukrainian archivists	
<i>Ірина Матіяш</i> Перший голова Бібліотечно-архівного відділу (до 120-ліття від дня народження О.С.Грушевського)	104	<i>Iryna Matijash</i> First chief of Librarian-archival Section (to the 120 th anniversary of O.S.Hrushevs'kyj)	
<i>Оксана Коваль</i> Вадим Львович Модзалевський (до 115-ої річниці від дня народження)	110	<i>Oksana Koval</i> Vadym L'vovych Modzalevs'kyj (to 115 th anniversary)	
<i>Іван Бутич</i> Семен Данилович Пількевич (до 100-ліття від дня народження)	115	<i>Ivan Butych</i> Semen Danylovich Pilkevich (to 100 th anniversary)	
VIII. Архівознавство за кордоном		VIII. Archival sciences in other countries	
<i>Наталія Христова</i> Інститут архівної науки у Маріборі	121	<i>Natalja Chrystova</i> International Institute for archival science in Maribor	
<i>Катерина Селіверстова</i> До проблеми впровадження у практику ISAD(G) 1994 і адаптації українських методик архівного описування до світових інформаційних систем. Загальний міжнародний стандарт архівного описання (переклад з англійського В.М. і К.Т. Селіверстових)	123	<i>Kateryna Seliverstova</i> To the problem of introduction in practice ISAD(G) 1994 and adaptation of Ukrainian methodics of archival descriptions to world informatic systems. General Standarts of archival descriptions (translation from English V.M. and K.T. Seliverstov's)	
IX. Публікація архівних документів		IX. Publications of archival documents	
<i>Ніна Киструська</i> Маловідомий документ із історії гірничої промисловості Донбасу	144	<i>Nina Kystrrus'ka</i> Little known documents on the history of mining industry in Donbass	
X. Бібліографія, рецензії, інформація		X. Bibliografy, books review, information	
<i>Орест Мацюк</i> Нове слово в українській історичній науці	151	<i>Orest Matzjuk</i> New word in ukrainian historical sciences	
<i>Євгенія Шаталіна</i> Дослідження історичної правди нашої минувшини	154	<i>Evgenija Shatalina</i> Research on historical truth of our past	
<i>Відомості про авторів</i>	158	<i>List of authers</i>	

Захарій Сендик

**РОЗРОБКА АРХІВІСТАМИ УКРАЇНИ НАУКОВИХ ОСНОВ КОМПЛЕКТУВАННЯ
ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ ДОКУМЕНТАМИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ**

Комплектування державних архівів України документами особового походження базується на трьох принципах: створення законодавчої та нормативної бази щодо означеної діяльності, розробка наукових і методичних основ виконання даної роботи, організація та ведення самого комплектування.

Зважаючи на обсяг статті, щонайстисліше розглянемо історію питання.

У постанові РНК УСРР “Про централізацію і охорону архівних матеріалів” від 20 квітня 1920 р. вказано: “Всі архіви, включаючи і приватні зібрання документів, а також стародруковані видання, оголошуються загальнонародним зібранням”.

Постанова РНК УСРР “Про охорону архівів” від 31 жовтня 1922 р., за якою вперше було засновано Єдиний державний архівний фонд (далі — ЄДАФ), щодо документів особового походження зазначалося: “Приналежні приватним особам зібрання рукописних матеріалів тільки реєструються їх утримувачами. Документи установ, що знаходяться в приватних руках, підлягають поверненню в архівний фонд”.

Постанова ВУЦВК і РНК УСРР “Про Єдиний державний архівний фонд УСРР” від 16 грудня 1925 р. повторила вище викладене положення щодо документів особового походження та окреслила завдання центральних і місцевих архівних установ щодо їхньої охорони, обліку та концентрації в складі ЄДАФу.

У обіжнику Народного комісаріату освіти УСРР №6800/11 “Про передачу архівних матеріалів з музеїв і бібліотек до архівних органів” від 4 грудня 1926 р. зазначено: “всі документи (так окремі, як і групи їх), що належать до того чи іншого сімейного (фамільного архіву)”.

5 квітня 1930 р. Президія ВУЦВК затвердила новий Закон про ЄДАФ УСРР, в якому, зокрема, було сказано: “фамільні архівні матеріали, незалежно від того, чи залишилися ці матеріали у знаціоналізованих мастках, чи є в приватних осіб, а так само архівні матеріали, що стосуються діяльності й життя приватних осіб, а так само архівні матеріали, що стосуються діяльності осіб, які до революції та під час громадянської війни входили до складу дореволюційних та контрреволюційних урядів або брали активну участь в реакції та контрреволюції”, “рукописи літературних, наукових та інших творів періодичної і неперіодичної преси, а так само ілюстровані матеріали, що їх з тих чи інших причин заборонено оголошувати”. Цією самою постановою підтверджувався обов’язок приватних осіб реєструвати належні їм збірки рукописних матеріалів, які мають культурно-історичне або громадське та політичне значення, і відповідати за їхню цілість. Архівні матеріали державних і громадських установ, підприємств і організацій приватні особи зобов’язані передати до Центральної архівної управи. Вперше підтверджувалася дія авторського права.

Постанова ВУЦВК та РНК УСРР “Про Центральне архівне управління УСРР, його місцеві органи та установи, що є при ньому та при його місцевих органах” від 20 червня 1932р. визнавала архіви науковими установами та зобов’язувала їх “переховувати, систематизувати і науково обробляти архівні матеріали науково-історичного значення, що стосуються діяльності... *...поодиноких (курсив наш — З.С.) осіб*”.

За постановою РНК СРСР “Про затвердження Положення про ЄДАФ СРСР” від 29 березня 1941 р. ЄДАФ України автоматично ліквідувався, а коло осіб для комплектування документами особового походження обмежувалося “державними і громадськими діячами СРСР, діячами науки, техніки, літератури і мистецтва, видатними представниками соціалістичної праці”.

Після передачі ЦАУ УРСР та його місцевих управлінь у грудні 1938 р. у відання НКВС ставлення до особистих архівів громадян ілюструє циркуляр ГАУ НКВС СРСР від 31 січня 1940 р. — “прийміть також заходи щодо ... вилучення найцінніших історичних документів від окремих осіб”.

13 серпня 1958 р. оприлюднено постанову Ради Міністрів СРСР із затвердженням нового Положення про Державний архівний фонд СРСР. У ньому до складу ДАФ віднесені:

— “документальні матеріали державних, політичних і громадських діячів Радянської держави, діячів науки, техніки, літератури і мистецтва, найбільш видатних новаторів і передовиків соціалістичного виробництва, що надійшли і надходять в розпорядження держави шляхом придбання, за дарчими актами або на іншій законній підставі;

— документальні матеріали представників науки, техніки, літератури і мистецтва, державних, політичних і громадських діячів дореволюційного періоду, що утворилися у зв'язку з їх діяльністю на території, яка входить до складу СРСР і надійшли в розпорядження держави в результаті націоналізації, дарчих актів або на іншій законній підставі”.

За постановою Ради Міністрів СРСР із затвердженням нового Положення про ДАФ СРСР від 4 квітня 1980р. до складу ДАФ віднесено “документи особового походження, що надійшли у власність держави”, а також раніше націоналізовані документи приватних і станкових архівів”.

24 грудня 1993 р. опубліковано перший архівний закон в незалежній Україні — Закон України “Про Національний архівний фонд і архівні установи”. Він послідовно регулює всі форми роботи з документами особового походження: фіксує умови утримання документів НАФ у приватній власності, порядок формування ними НАФ, державну реєстрацію, вивезення за кордон, передачу права власності, дотримання вимог збереження, умови та порядок доступу до документів, охорони законних прав і інтересів громадян та ін., тобто відповідає зразкам архівного законодавства провідних держав світу.

Названий закон і основні нормативні документи свідчать про неослабний інтерес історичної та архівознавчої науки, наукової та громадської уваги до документів особового походження, постійного розширення кола осіб (аж до “рядових громадян”), у яких можуть перебувати у приватній власності документи, що складають інтерес для Національного архівного фонду України.

Безпосереднім поштовхом до початку масового комплектування державних архівів документами особового походження стало вже згадане нами Положення про ДАФ СРСР 1958 р., яке знаменувало собою початок своєрідного підготовчого періоду. Головархівом СРСР, як вищим союзним органом з керівництва архівною справою, була підготовлена “Инструкция по научно-технической обработке документальных материалов фондов личного происхождения” (М., 1958). Вона базувалася значною мірою на досвіді роботи Центрального державного архіву літератури і мистецтва СРСР (ЦДАЛМ СРСР), оскільки інші союзні та республіканські центральні архіви (не кажучи вже про місцеві) такого досвіду майже не мали. Основними її недоліками було те, що вона охоплювала лише одну ланку з цілого ланцюга робіт із документами особового походження — їхне опрацювання, і не поширювала свою дію на організацію та методику комплектування цими документами державних архівів усіх рівнів, розподіл джерел комплектування, особливості зберігання та використання вже зібраних матеріалів. Не була відображена в даній інструкції і специфіка документів діячів літератури та мистецтва.

Остання прогалина була суттєво доповнена розробкою ЦДАЛМ СРСР “Методические указания по работе с фондами личного происхождения” (М., 1967). Однак практичні потреби державних архівів у значній частині напрямків діяльності залишалися незабезпеченими.

Подальші методичні розробки Головархіву СРСР (“Методические рекомендации по комплектованию Государственного фонда СССР документальными материалами личных архивов.” – М., 1969) та міжвідомча розробка спільно з союзним Міністерством культури та Архівом АН СРСР (“Методические рекомендации по научно-технической обработке документальных материалов фондов личного происхождения.” – М., 1971) продовжили розробку обговорюваної теми. Останнє видання переслідувало мету охопити єдиною методикою всі типи сховищ трьох різних відомств — основних зберігачів цих матеріалів, де кожне має свої правила роботи з ними. Врешті-решт укладачі дійшли спільного висновку, що “дані методичні рекомендації не відміняють Інструкцію 1958 року” (С. 4).

Вдалішою видалася спроба союзного ЦДАЛМ СРСР розробки спільно з відпо-відними архівами України (ЦДАМЛМ), Грузії та Ленінграду нових “Методических рекомендаций по работе с документами личного происхождения (литература и искусство)” – (М., 1990). Попри цілий ряд позитивних сторін вони так і не відповіли на вже традиційні для всіх розробок

питання про методику визначення джерел комплектування державного архіву. З іншого боку, рекомендації виявилися заскладними для місцевих архівних установ, серед працівників яких, як правило, не було фахівців із усіх галузей мистецтва та літератури.

I, нарешті, союзний Головархів та ВНДІДАС підготували та рекомендували архівним установам чергову наукову розробку щодо збору документів учасників Великої Вітчизняної війни».

Оскільки надходження на державне зберігання певної частини документів особового походження можливе лише через закупівлю, то союзний Головархів паралельно опрацював ряд методичних розробок із грошової оцінки документів особового походження, історичних документів та стародруків.¹⁴ У зв'язку з розпадом Союзу, утворенням незалежної України і докорінною зміною курсу валют їхня дія повністю припинилася.

Державні архівні установи України впродовж 1960-1996 рр. займалися розробкою наукових основ комплектування державних архівів документами особового походження. За цей час ними підготовлено та впроваджено в практику роботи 111 науково-методичних розробок¹⁵. Основними тенденціями в науково-методичному забезпеченні робіт із документами особового походження можна визначити:

— кількісне збільшення їхнього числа (60-і рр. — 19, 70-і рр. — 29, 80-і рр. — 30, 90-і рр. — 33);

— залучення до розробок переважної більшості державних архівів областей — 23 (не розробляли посібників лише в Закарпатській та Івано-Франківській областях);

— комплексне вирішення питань роботи з документами особового походження всіма архівними установами на території регіону — 11 областей;

— зосередженні уваги на окремих напрямках діяльності, які, з погляду архівістів, є найменш розробленими. Так, архівні установи областей розробили 43 посібники з питань комплектування й експертизи цінності документів, 19 — з науково-технічної обробки матеріалів, 3 — з обліку та фондування документів, 2 — з питань створення науково-довідкового апарату;

— систематичне поновлення вже існуючих розробок новими на основі новітніх здобутків архівознавства та власної практики роботи (державні архіви Рівненської, Тернопільської та Херсонської областей);

— розроблення нових напрямків роботи з документами особового походження-збір спогадів та анкетування (держархіви Волинської, Київської та Миколаївської областей), збір документів про визвольні змагання УПА (держархів Тернопільської області).

Як відомо, архівісти України по 1928 р. займалися пошуком і збором розпорошених у роки громадянської війни приватних архівів, у наступні 10 років — їхнім упорядкуванням, а з часу переведення державних архівів у грудні 1938 р. до системи НКВС-МВС роботи з документами особового походження фактично припинилися аж до початку 60-х років.

У 20-х — 30-х роках були опубліковані лише стаття М. Яновського, де розглядалися теоретичні питання про межі архівного та неархівного матеріалу, в т.ч. і щодо документів особи¹⁶, та лекція В. Веретеникова з питання визначення поняття архівного фонду приватної особи.¹⁷

До початку 30-х років зростає зацікавленість документами особового походження. «Тільки недавно, — констатував у своїй статті О.Цветков, — почав виявлятися до них (приватних архівів — З.С.) широкий інтерес серед дослідників і матеріали приватних архівів почали висувати на один рівень з архівами установ.»¹⁸

Новий етап робіт по комплектуванню державних архівів документами особового походження та дослідження всього кола проблем, пов'язаних із ними, співпадає з прийняттям Положення про Державний архівний фонд СРСР (1958 р.). Цього таки року було зафіксовано перше надходження особистого архіву відомого кукурудзозвода Марка Озерного¹⁹.

Новий напрямок роботи державних архівів вимагав теоретичного осмислення та спрямування у практичне русло. Цим цілям була присвячена ґрунтовна стаття І. Бутича, в якій, зокрема, зазначалося: «справа комплектування документами особового походження у нас не налагоджена. Надходження ...носять епізодичний, випадковий характер.» У статті визначалася типологія осіб, документи яких бажано зосередити в державних архівах, склад

їхніх документів, а також основні критерії експертизи цінності. Названа праця носила програмний характер і на багато років визначила напрямки роботи державних архівів. Принагідно зауважимо, що основні, принципові її положення не втратили актуальності й донині».

Вже у перспективному плані розвитку архівної справи на 1958-1965 рр. передбачалося перейти до систематичного комплектування документами особового походження: організувати виявлення та придбання цінних рукописів та інших історичних документів видатних громадських діячів, діячів науки та культури України за рахунок виділення для цієї мети спеціальних асигнувань; подати пропозиції щодо створення у м. Києві Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва».

З початку 60-х років на сторінках науково-інформаційного бюлетеня систематично друкувалися статті з питань роботи з документами особового походження. Видатний український вчений І. Крип'якевич наголошував, зокрема, на формуванні збірок автографів найвидатніших діячів».

На республіканській конференції істориків-архівістів (червень 1961 р.) Ф. Єсенков (Сталіно) та Ф. Желобков (Луганськ) порушили питання про поповнення фондового складу державних архівів шляхом копіювання документів з приватних колекцій.»

Передова стаття науково-інформаційного бюлетеня наголошувала: «святий обов'язок кожного архівного працівника — вивчати джерела поповнення державних архівів документами державних і громадських діячів, діячів науки і техніки, літератури і мистецтва... Організувати археографічні експедиції для виявлення документів у приватних осіб і поповнювати ними архівні фонди.»

С. Маньковський, досліджуючи питання взаємостосунків архівів та музеїв, дійшов висновку про необхідність координації їхньої діяльності, потребу науково-обґрунтованого розподілу джерел комплектування. Натомість «передача архівних матеріалів з музеїв у державні архіви поки що нереальна.»

З метою підвищення наукового рівня робіт з комплектування передова стаття науково-інформаційного бюлетеня вперше поставила питання про необхідність розробки архівістами науково-методичних посібників».

Вже 1963 р. Луганський облдержархів повідомляв про укладення орієнтовного списку визначних людей області для організації цілеспрямованого комплектування». Тернопільський облдержархів вперше залучив до комплектування райміськдержархіви».

Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін рекомендувала Архівному управлінню порушити питання про створення Центрального державного архіву літератури і мистецтва для концентрації у ньому матеріалів діячів літератури та культури України, а також створити координаційний центр по придбанню документальних матеріалів у власність держави. Водночас була підтверджена необхідність організації археографічних експедицій».

До середини 70-х років в основних рисах вже була сформована схема комплектування державного архіву документами особового походження.

У ґрунтовній статті Г. Петрової та О. Романової підсумовано майже 15-річний досвід комплектування Чернігівського облдержархіву документами особового походження». За цей період, на державне зберігання прийнято 74 фонди загальним обсягом в 2951 од.зб. Це був один з найвищих показників в Україні і тому їхній досвід заслуговує на пильну увагу. В числі найважливіших питань, що їх належить розв'язати архіву, автори називають: визначення критеріїв відбору осіб для включення до списків джерел комплектування, встановлення відповідності документів профілю архіву, раціональне фондування матеріалів, особливості організації та методики комплектування державного архіву. Критеріями відбору осіб є: роль і значення діяльності особи для Чернігівщини, а також зв'язок особи з Чернігівщиною.

Автори поставили питання про встановлення зв'язків із колекціонерами, які збирають цінні особові матеріали.

Архівісти також уклали й організували в трьох варіантах (за алфавітом прізвищ, професією та родом діяльності, за місцем проживання) картотеку власників документів (287 осіб). Автори ставлять питання про прийом разом із документами фонду автобіографій або біографій, укладеної найближчими родичами.

Враховуючи мету забезпечення зберігання матеріалів, архівісти Чернігівщини дійшли висновку про необхідність обліку — прийому всіх наявних у області документів особового походження незалежно від їхнього профілю із тим, аби при необхідності передати їх за належністю.

Рациональне фондування документів спирається на такі критерії: оцінка ролі та значимості самої особи-фондоутворювача, фактору зв'язку з краєм, змісту та обсягу документації.

Всі питання комплектування документами особового походження повинні вирішуватися на засіданнях ЕПК.

Миколаївський облдержархів встановив примірні категорії документів постійного зберігання, виділив на що ділянку роботи одного наукового співробітника, організував збір спогадів учасників і свідків історичних подій. Передача документів на державне зберігання регулярно висвітлювалась по радіо, телебаченню та в пресі⁸.

Цю саму схему і методичне забезпечення сприйняв і Херсонський облдержархів. У розробленому методичному посібникові було визначено методику створення окремих особових фондів і принципи формування з уривчастих матеріалів відповідних колекцій, порядок зберігання друкованих видань та фотодокументів⁹.

Вінницький облдержархів, окрім райміськдержархівів, залучив до комплектування і відомчі архіви, встановив тісні зв'язки з краєзнавцями¹⁰.

ЦДАЖР (нині — ЦДАВО України) організував роботу так, що міністерства та відомства на прохання архіву самі уклали переліки осіб для комплектування, а завідувачі відомчими архівами активно сприяли у проведенні цієї роботи. Працівники, які займаються комплектуванням, самі здійснюють їхню науково-технічну обробку¹¹.

Ще 1981 р. на республіканській нараді-семінарі було виголошене повідомлення (ЦДАМЛМ) про застосування під час прийому документів замість сумарного їхній облік у документах, аркушах і справах та про організацію функціонування для нових надходжень проміжного сховища¹².

Дніпропетровський облдержархів розгорнув активну роботу по збору спогадів учасників історичних подій, створивши 3 колекції¹³.

Архівісти Волині застосували практику збору й опрацювання документів особового походження безпосередньо у ході впорядкування документів установ і організацій господарською групою¹⁴.

Питанням фіксації т. зв. "усної історії" — організації та збереження історичної інформації присвячена публікація К.Новохатського. Зокрема, автор вказує, що перед Головархівом України "стоїть завдання в оцінці стану джерельної бази і формуванню на цій основі спільно з іншими науковими і культурними організаціями і установами відповідних програм, в організації широкої підготовки кадрів і матеріально-технічного забезпечення робіт по запису та зберігання матеріалів"¹⁵.

Вінницькі архівісти, які понад два десятиліття комплектують свій архів документами особового походження систематично (зібрано майже 5 тис од.зб.), вийшли на новий етап — етап ліквідації прогалин у джерельній базі до історії області та перейшли до свідомого документування подій і явищ поточного життя. З метою створення т.зв. "афганської колекції" вони розповсюдили серед колишніх воїнів, їхніх рідних і близьких 5200 анкет і отримали в результаті цього до згаданої колекції 12 тис. документів¹⁶.

У пресі з'явилися консультативні матеріали архівістів із питань роботи з документами особового походження для широкого загалу любителів історії¹⁷.

Наукова громадськість ставить питання про державну реєстрацію приватних архівів¹⁸.

1990 р. О.Колобовим вперше в Україні захищена кандидатська дисертація по роботі з документами особового походження¹⁹, у якій здійснено спробу теоретично визначити місце та роль матеріалів особового походження в складі НАФ і дійти висновку, що це складова та невід'ємна його частина, а комплектування ними повинно здійснюватися плановірно й цілеспрямовано²⁰.

Діяльність архівістів України дістала аналітичну оцінку істориків. Відомий дослідник А.Санцевич, зокрема, писав: "сьогодні, нарешті, на порядок денний стало питання про підхід

до матеріалів, якими мають комплектуватися архіви і які можуть представляти інтерес для історика та краєзнавця, як до матеріалів не лише “видатних представників”; з’явилися перші так звані “народні архіви”, відбувається “олюднення історії”.

У 1977-1980 рр. Архівне управління (керівник теми), ЦДАЖР і ЦДАМЛМ здійснили розробку науково-дослідної теми “Принципи комплектування державних архівів УРСР документами особового походження”. В програмі дослідження, зокрема, зазначалося: “наявні в даний час загальносоюзні і республіканські розробки з цього питання не являють собою цілісної системи, яка забезпечувала б всі напрямки цієї роботи, подекуди не враховують інтересів окремих республік і територій, а в цілому ряді випадків через їх надто загальний характер не завжди можуть бути використані в повсякденній практичній діяльності місцевих державних архівів. В той же час ряд принципових питань організації і методики комплектування документами особового походження продовжують залишатися нерозв’язаними”.

Повинні бути вирішені і принципові настанови з таких питань:

- окреслення мережі державних архівів, які комплектуються та не комплектуються документами особового походження;
- методика визначення джерел комплектування державних архівів документами особового походження;
- встановлення складу матеріалів, що підлягають і не підлягають державному зберіганню;
- організація та методика комплектування документами особового походження;
- організація науково-методичного забезпечення робіт по комплектуванню”.

Державним архівам України був надісланий питальник щодо вивчення досвіду їхньої роботи. Отримані матеріали було ретельно проаналізовано і покладено в основу дослідження”.

Основними результатами дослідження стало уточнення профілів комплектування всіх державних архівів на території м. Києва, укладені форма та галузева структура списку осіб-джерел комплектування державного архіву; категорії осіб-джерел комплектування ЦДАЖР і ЦДАМЛМ; розроблені критерії їхнього визначення; внесено пропозиції щодо складу документів, що не підлягають державному зберіганню; уніфіковано питання організації та методики комплектування державного архіву документами особового походження, що ними користуються ці архіви і донині.

Впродовж 1983-1988 рр. ЦДАЛМ СРСР (головний виконавець) та співвиконавці ЦДАМЛМ України, ЦДАЛМ Грузії та ЛДАЛМ здійснили розробку науково-дослідної теми з підготовки “Методических рекомендаций по работе с документами личного происхождения (литература и искусство)”, які вийшли в світ у Москві 1990 р. ЦДАМЛМ забезпечив підготовку одного з розділів, здійснив експериментальне впровадження основних положень розробки, вніс зауваження та пропозиції до всіх розділів, які були повністю враховані. У “Методических рекомендациях” були вперше розроблені такі теми: особливості документів особового походження та специфіка виконуваних із ними робіт; експертиза цінності; визначення категорійності фондів; розробка систематичного каталогу; особливості обліку документів особового походження та робіт по забезпеченню їхньої збереженості; виявлення й облік ОЦД; особливості роботи з документами, котрі не належать діячам літератури та мистецтва”.

Результати розробки обох здійснених науково-дослідних тем суттєво вплинули на практику та роботу державних архівів, а самі “Методические рекомендации” стали незамінним посібником у їхній повсякденній роботі.

У 1996-1998 рр. УДНДІАСД спільно з ЦДАМЛМ України, ЦДА Республіки Крим, державними архівами Вінницької, Львівської, Тернопільської, Черкаської та Чернігівської областей здійснило розробку науково-дослідної теми “Комплектування державних архівів України документами особового походження”. Вихід наукової продукції — вітчизняні “Методичні рекомендації по роботі з документами особового походження”, котрі повинні стати єдиним посібником для роботи з усім розмаїттям фондоутворювачів (в т.ч. діячів літератури та мистецтва) і дати настанови з усіх напрямків роботи з цими документами.

У зв’язку з прийняттям 24 грудня 1993р. Закону “Про Національний архівний фонд і

архівні установи”, що знаменував собою новий етап у комплектуванні державних архівів документами особового походження, перед архівістами України постають нові завдання, втілити які у життя покликана архівна служба України.

- ¹ Советские архивы.–1978.–№2.–С.12.
- ² ЗУ УСРР.–1922.–№46.–С.681.
- ³ Там само.–1926.–№101.–С.556.
- ⁴ Бюлетень Центрального архівного управління УСРР.–1927.–№1(27).–С.2.
- ⁵ ЗУ УСРР.–1930.–№10.–С.105.
- ⁶ Там само.–1932.–№17-18.–С.122.
- ⁷ Советские архивы.–1991.–№1.–С.48.
- ⁸ ЦДАВО України.–Ф.14.–Оп.1.–Спр.1928.–Арк.14.
- ⁹ СІПІ СССР.–1958.–№14.–С.112.
- ¹⁰ Там само.–1980.–№10.–С.71.
- ¹¹ Комплектование государственных архивов документами личного происхождения участников Великой Отечественной войны. Методические рекомендации. – М., 1990.
- ¹² Методические рекомендации по денежной оценке документов деятелей русской литературы XIX-XX вв. и советской литературы.–М., 1966; Методические рекомендации по денежной оценке автографов деятелей русской культуры XVIII-XX вв., рукописных книг, актов и других материалов эпохи феодализма.–М., 1971; Методические рекомендации по денежной оценке актов документов эпохи феодализма и капитализма, рукописных и старопечатных книг, документов личного происхождения XVIII-XX вв., приобретаемых в собственность государства.–М., 1983.
- ¹³ За матеріалами ДіФ ДСНТІ, річних звітів Головархіву України та даними анкетного обстеження за станом на 1 липня 1996 р.
- ¹⁴ Яновський М.Ф. Поняття архівного матеріалу //Архівна справа.–1929.–№9-10.–С.49-62.
- ¹⁵ Веретенников В. Архівознавство. Лекція 1.–Х.,1931.–С.10-13.
- ¹⁶ Цвєтков О. До питання про розбір приватних архівів //Архівна справа.–1930.–№3(14).–С.102.
- ¹⁷ Корнєєва Є. Комплектування Державного архіву Дніпропетровської області //Науково-інформаційний бюлетень.–1958.–№1(31).–С.31-35.
- ¹⁸ Бутчи І.І. Шляхи поповнення державних архівів УРСР документальними матеріалами //Науково-інформаційний бюлетень.–1959.–1(35).–С.44.
- ¹⁹ Бутчи І.І. До питання про шляхи поповнення Національного архівного фонду України //Українське архівознавство: історія, сучасний стан і перспективи. Ч.1.–К., 1997.–С.288-294.
- ²⁰ Науково-інформаційний бюлетень.–1959.–№1(39).–С.29, 33.
- ²¹ Крип'якевич І. Допоміжні дисципліни історії в науковій роботі архівів //Науково-інформаційний бюлетень.–1961.–№5(49).–С.9.
- ²² Б.Гордісько. Наукова конференція істориків-архівістів Української РСР //Науково-інформаційний бюлетень.–1961.–№5(49).–С.34.
- ²³ Завдання істориків-архівістів у розробленні наукових проблем (передача) //Науково-інформаційний бюлетень.–1961.–№6(50).–С.3-4.
- ²⁴ Маньковський С. Архіви та краєзнавчі музеї //Науково-інформаційний бюлетень.–1962.–№4.–С.32-34.
- ²⁵ Головні завдання істориків-архівістів Української РСР //Науково-інформаційний бюлетень.–1962.–№5(55).–С.8.
- ²⁶ Свиридова Л.С. Перебудова роботи по комплектуванню в Луганському облдержархіві. //Науково-інформаційний бюлетень.–1963.–№1(57).–С.26.
- ²⁷ Тукало С. Комплектування архівів документами особового походження під неослабний контроль // Науково-інформаційний бюлетень.–1963.–№1(57).–С.39.
- ²⁸ Архіви України.–1965.–№4(72).–С.15.
- ²⁹ Петрова Г., Романова О. Деякі питання організації і методики комплектування Чернігівського облдержархіву документами особового походження //Архіви України.–1975.–№3.–С.50-54.
- ³⁰ Галдіна Г. Організація роботи по збиранню документів особового походження в Миколаївському облдержархіві //Архіви України.–1972.–№5.–С.56-59.
- ³¹ Іванова М. Комплектування Херсонського облдержархіву документами особового походження // Архіви України.–1973.–№2.–С.31-35.
- ³² Архіви України.–1976.–№5.–С.39,41.
- ³³ Сиренко Л. Комплектование государственных архивов документами личного происхождения (ЦГАОР УССР) //Советские архивы. 1979.–№6.–С.48-49.
- ³⁴ Коновалова В.С. Республіканська нарада-семінар з питань обліку архівних фондів і документів // Архіви України.–1981.–№1.–С.32.
- ³⁵ Киструська Н. Комплектування Державного архіву Дніпропетровської області документами особового походження //Архіви України.–1985.–№5.–С.30.
- ³⁶ Рожко В.С. З досвіду роботи госпрозрахункової групи держархіву Волинської області //Архіви України.–1988.–№1.–С.47-49.

- » Новохатський К. Є. Засідання з проблем "усної історії" // Архіви України. – 1989. – №3. – С. 78-79.
 » Виокурова Ф. А. "Афганська колекція" архіву // Архіви України. – 1991. – №1. – С. 34.
 » Як збирати документи і пам'ятки періоду Великої Вітчизняної війни (поради краєзнавчо-початківцю) // Архіви України. – 1991. – №4. – С. 43-44; *Портнов Г.* Як сформулювати особистий архівний фонд? // Архіви України. – 1992. – №5-6. – С. 85-86.
 » *Боряк Г.* Національна архівна спадщина України та державний реєстр "Археографічна Україніка". – К., 1995. – С. 279.
 » *Колобов А. А.* Комплектование и описание документов личного происхождения (на примере архивов Украинской ССР). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – М., 1990.
 » *Сендык З.* Современное состояние и перспективы комплектования государственных архивов Украинской ССР документами личного происхождения / Материалы Всесоюзной научной конференции "Архивы СССР периода развитого социалистического общества". – М., 1979. – С. 222-226; Його ж. Джерела комплектування державних архівів документами особового походження діячів літератури і мистецтва // Архіви України. – 1992. – №4. – С. 56-61; Його ж. Природні прогалини в сучасних писемних історичних джерелах / Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні. (Доповіді та повідомлення наукової конференції 15-16 березня 1995 р.). – К., 1996. – С. 152-156; Його ж. Комплектування державних архівів України документами особового походження: історія, сучасний стан та перспективи / Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19-20 листопада 1996 р.) Ч. 1. – К., 1997. – С. 334-337.
 » *Санцевич А.* Використання документів особових архівних фондів у краєзнавчій роботі // АУ. – 1991. – №4. – С. 38.
 » ЦДАМЛМ України. – Ф. 673. – Оп. 1. – Спр. 476. – Арк. 8-9.
 » Там само. – Арк. 10.
 » ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 2773. – Арк. 1-150.
 » ЦДАМЛМ України. – Ф. 673. – Оп. 1. – Спр. 827. – Арк. 2.

*Любов Дубровіна
 Ольга Степченко*

**КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО БІБЛІОТЕЧНОГО ТА АРХІВНОГО ФОНДУ
 "УКРАЇНІКА": ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ**

Здобуття незалежності Україною в 90-х роках ХХ ст. цілком закономірно вивільнило колосальну наукову та творчу енергію українського народу, спрямовану на осмислення власної значимості та розбудову національних духовних засад як основи державності молодій республіки. Це виявилось, передусім, у всіх галузях духовного життя, культурі, гуманітарних науках, які відчували необхідність інформації для створення об'єктивних концепцій історичного шляху України. Нагальна потреба розширення документної та джерельної бази українознавчих досліджень і стала причиною створення архівознавчої концепції фонду "Україніка" як реєстру архівної та рукописної спадщини нашої держави. Ця концепція була обговорена на спеціальній архівно-археографічній нараді 1992 р., присвяченій розробці та затвердженню спеціальної програми "Архівна та рукописна "Україніка" (автори В. Уляновський, Л. Дубровіна, К. Новохатський), орієнтованої на визначення обсягів поняття документального фонду рукописної та архівної "Україніка" як об'єкта для виявлення. Дана програма визначає методи та засоби обліку й опису архівних документів і рукописних книг та спрямована на створення національного банку інформації про документальні джерела з історії України.

Нею було окреслено широке коло документів, які включаються до поняття "архівна та рукописна Україніка". До них належать матеріали:

- котрі безпосередньо стосуються всіх сторін життя народностей в Україні в минулому, зафіксовані різними системами письма та на різних матеріалах;
- побічно пов'язані або якимось чином дотичні до України та її історії;
- котрі не стосуються історії України, але виникли чи побутували (або побутують) на її території;

I. Архівна справа: історія та сучасність

- про діячів України чи про певні періоди діяльності на українських землях діячів інших етнічних груп, земель та держав;
- з української тематики, котрі виникли та побутували поза межами України;
- про архівні документи та рукописні книги зі сховищ, колекцій, зібрань України й поза її межами*.

Ідеї створення "Україніки" (як фонду, що має бути археографічно зафіксованим), Національно-державного та Національного архівного фонду України знаходимо й у дослідженнях інших істориків-архівістів та археографів, які працювали над розробкою концепції Національної архівної інформаційної системи (НАІС) та Державного реєстру української архівної спадщини (АРУ). Виникли також спроби виокремлення бібліотечних, архівних, бібліографічних та археографічних аспектів проблеми документальної "Україніки" шляхом створення загальнонаціональних довідників про документи другого документального рівня.

Було визнано, що національна архівна спадщина може розглядатися і як державна спадщина країни, яка спирається на принципи походження у його державно-політичному змісті (тоді до неї будуть віднесені фонди, створені на території певної держави, котрі зберігаються на її ж території або поза її межами), і як національна спадщина народу, частина якої виходить за межі державної юрисдикції. Тому пропонувалося ввести поняття *Національно-державного архівного фонду України*, який, незалежно від виду, місця створення та форм власності, підлягатиме юрисдикції України. До складу цього фонду ввійдуть документи, які під час проголошення незалежності України знаходилися на її території, пов'язані з Україною походженням або потрапили до неї законним шляхом відповідно до норм міжнародного права та становлять не лише спадщину українського народу, а й усіх інших народів, які проживають на території нашої держави. Для другого значення поняття Національного архівного фонду (НАФ) пропонувався термін *Національна архівна спадщина українського народу*, який охоплює всю сукупність архівної спадщини українського народу, незалежно від часу й місця створення, виду, форми власності та територіальної приналежності. Власне, цю спадщину можна назвати й архівною "Українікою", а її реконструкцію вважати одним з основних напрямів державної науково-культурологічної політики.

Одночасно означена проблема виникає і у бібліографознавстві, але як така, що пов'язана з поняттями Української національної бібліографії, Українського бібліографічного репертуару й програмою "Рукописна та друкована "Україніка". Змістом понять "українська книга", "український бібліографічний репертуар", "Рукописна та книжкова "Україніка" було запропоновано вважати "національну бібліографію, що включає в себе зібрані й систематизовані рукописні та друковані твори, як "рукописну "Україніку" та "друковану "Україніку".

Спільні визначення в бібліографії, археографії й архівістиці пояснюються спільними критеріями відбору архівних і бібліотечних документів. Це стає очевидним при порівнянні принципів визначення "архівної та рукописної "Україніки" та друкованої "Україніки" як частини національної бібліографії (принципи останньої складаються з 4-х позицій): 1) твори друку українською мовою, незалежно від місця видання; 2) твори друку всіма мовами, видані на території сучасної України; 3) твори друку про Україну й український народ, видані в усьому світі всіма мовами; 4) твори друку, авторами яких є українці, українські установи, заклади, організації та об'єднання, видані в усьому світі всіма мовами, незалежно від їх змісту*. Автори програми "Архівна та рукописна "Україніка" навіть оминають терміни "архівний документ" або "твір друку" й користуються визначенням "матеріали", розуміючи збіг загальних критеріїв виокремлення "Україніки".

Таким чином, рукописна "Україніка" (як репертуар української рукописної книги) ввійшла органічною часткою як до складу національного бібліографічного репертуару, так і до національного реєстру архівної спадщини українського народу.

Переосмислення поняття "національний фонд" і пошуки нових шляхів у архівній та бібліографічній науках для його визначення нині викликані деформацією змісту даного поняття, яка (деформація) здійснювалася протягом десятиліть, та підміною понять "національний фонд" і "національна бібліографія" поняттями "державний фонд" та "державна бібліографія". Природно, проблема сучасного змісту та шляхів відображення "Україніки" в умовах розбудови самостійної та незалежної держави 90-х років ХХ ст., яка не

має й досі ані зведеного національно-державного археографічного реєстру, ані національного бібліографічного репертуару в архівознавстві, археографії та бібліографії, — лише почала відкрито обговорюватися в науковому середовищі. Тому узгодження різних думок та інтеграція зусиль науковців-архівознавців та археографів — ще попереду.

Проекти 20-х років передбачали створення, передусім, національного фонду "Українки" та на його базі, із залученням інших матеріалів, — бібліографії з українознавства.

У період фундації Національної бібліотеки важливе значення надавалося розв'язанню концепції поняття "фонд" та організаційному створенню відділу "Українки", який з 1918 р. за постановою Тимчасового комітету по організації Всенародної бібліотеки був оголошений головним. "Українка" мала складатися з книжок українською мовою будь-якого змісту та з книжок про Україну всіма мовами. Для організації зазначеного відділу було ухвалено "зібрати всі бібліографічні покажчики; подбати, щоб до Національної бібліотеки перейшли книжкові зібрання видатних діячів України (зокрема — В. Антоновича, Б. Грінченка, В. Білозерського та ін.); закупити всі, які можна, українські книжки у Львові й інших закордонних центрах; звернутися до закордонних українських інституцій з проханням уділити для Бібліотеки свої дублети (передусім запросити до співробітництва в Національній бібліотеці Вол. Дорошенка); завести при Національній бібліотеці відділ рукописів, як архів духовного життя України, а також... організувати бібліографічний відділ, поклавши в основі його звітності про найбільші бібліотеки усього світу". Фонд "Українка" було вирішено розділити на два підвідділи: перший — книжки українською мовою, другий — книжки іноземними мовами про Україну та її народ". Складання каталогу доручили не лише бібліотекарям, а й, першочергово, — членам Академічних комісій відповідно до профілю їхньої діяльності".

Статут 1919 р., прийнятий за часів УНР, декларував створення відділу Українки як головного підрозділу Національної бібліотеки, що за своїм значенням був вказаний першим".

Підготовчий період: 1918-1922 рр., коли Бібліотека ще не мала власного приміщення, складався з розробки концепції фонду та бібліографічної роботи з ним. І.Кревецький, перший завідувач відділу Українки, підготував проект звернення, розісланий окремим особам, профільним установам і видавництвам, де вперше було висловлено ідею "Українки". У зверненні зазначалося, що ВБУ має спеціальне завдання — організувати якнайповніший відділ Українки, де збираються: 1) всі твори всіма мовами про український народ, де б і коли б він не жив, про територію України та про всі народи, що жили або живуть на цій території; 2) всі твори українських письменників і діячів, незалежно від змісту й мови; 3) усі друківані матеріали з території України. Далі містилося особливе прохання про допомогу у цій великій справі: пропонувалося надсилати всі видання, твори, статті, відбитки, переклади творів на інші мови, а також бібліографію творів, список псевдонімів. Спеціально вказувалося, що пересилка листів і посилок до Всенародної бібліотеки оплачується Бібліотекою.

Пропозиції І.Кревецького щодо наповнення фонду та організації матеріалів відділу Українки та робоча інструкція обговорювалися вперше на Раді бібліотекарів 17 грудня 1920 р.

Згідно з Постановою цієї Ради до фонду відділу Українки належать:

1. Вся література на всіх мовах, що дотикає України: а) в етнографічному розумінні — література про український народ, де б він не жив, на території України, чи в колоніях; б) географічному розумінні — література про територію (з Кримом включно) та про всі народи, які живуть чи жили на цій території; в) в державному розумінні — література про землі та народи, які хоч ні етнографічно, ні географічно не зв'язані з Україною, однак належать чи належали коли-небудь до Української держави — за час цієї приналежності;

2. Всі друки на українській мові без огляду на зміст та територію, на яких появилися.

3. Всі твори авторів-українців та видання українських установ без огляду на мову й зміст.

4. Всі переклади з української мови чи авторів-українців.

5. Вся чужа белетристика, що своїм змістом (сюжетом) дотикає України в етнографічному, географічному чи державному розумінні.

6. Вся література про події, що мали місце на території України (напр. чужі війни і т.п.).

II. Відділ "Ukrainica" топографічно не виокремлено, тільки — в систематичному каталозі".

Але теза про критерії вибору книжок і рукописів та необхідність топографічного виокремлення фонду "Україніка" й надалі залишилися на порядку денному. В 1919-1923 рр., у зв'язку з реструктуризацією, Бібліотека знову повертається до цього питання. Теоретичні пропозиції І.Кревецького, поки вони задумувалися, як репертуар у картковому каталозі, не викликали істотних зауважень. Та коли мова зайшла про практичне топографічне виокремлення фонду з книгозховища для відділу, постала необхідність ґрунтовної методичної розробки питання.

Певні сумніви окремих членів Ради викликала можливість безболісного вирішення проблеми практичної реалізації щодо пункту про "літературу на всіх мовах, що дотикає України". Перше зауваження торкалося професійних питань, оскільки декларувався тематичний принцип відбору матеріалу. Одноголосно було вирішено, що принципи виокремлення такої літератури могли бути розробленими спеціальною інструкцією, яку повинен скласти історик за фахом, а не бібліограф. Окрім того, виникли питання, за якими критеріями можна виокремити авторів-українців, та як виокремити видання установ на території України, котрі торкаються України, без огляду на мову та зміст, враховуючи наявність інших національних культур в Україні.

Серед практичних питань найважливішим здавалося те, що власне виокремлювати: чи всі примірники топографічно, чи залишати частину у картках? Як виділити рукописні фонди та стародруки? В разі повного відокремлення книжкового фонду він матиме великий обсяг і потребуватиме особливої структури та нової спеціальної системи класифікації фонду, оскільки десятична, прийнята на той час, не могла прислужитися специфічному пошуку рукописів і стародруків.

Окрему проблему складала практична робота з книжками, які перебували у складі зібрань, колекцій та надійшли як одне ціле і так зберігалися.

Проблема технології топографічного виділення відділу була піднята в аналітичній доповідній записці С.Іваницького-Василенка від 9 вересня 1922 р., де йшлося про мотиви та раціональні технологічні шляхи виокремлення фонду відділу. Згідно з бібліотечною практикою топографічне виокремлення було викликане передусім потребами зберігання, економії часу на опрацювання, особливостями опрацювання та обслуговування (як рукописів, так і стародруків, карт, гравюр, періодичних видань та газет), зручністю обслуговування тощо. Виокремлення за змістом, як у цьому випадку, не потребує спеціальної технології опрацювання, але виокремлення фізичне, на його думку, зустрічає певні ускладнення. Для комплектування при декларованому принципові збирання Бібліотекою літератури всіма мовами та у всіх країнах необхідний фахівець, який аналізує цю літературу, веде спеціальний пошук, картотеку дезидерати та поповнює фонд "Україніка". Це — ідеальна постановка питання, яка навряд чи була можливою в умовах постійного браку кадрів у ВБУ.

Другий етап — каталогізація. Вона не потребує окремого виділення за технологією, оскільки повторює технологію Загального відділу, відділів газетного, стародруків та рукописів. Одночасно топографічне виділення спеціальних видів бібліотечних одиниць зберігання передбачає розрив та відбір книжок із цих фондів, порушення розстановки окремих видань та цілісність рукописних матеріалів, а у відділі України створили б своєрідну бібліотеку в бібліотеці. Цей шлях, на думку С.Іваницького-Василенка, надзвичайно ускладнює бібліотечну роботу та не надає переваг у користуванні фондами.

Певні переваги, на думку автора записки, має робота співробітників відділу України, зокрема облік (його необхідно та доцільно провадити в окремих "ревізійних" книгах, окрім того, він не ускладнює роботу інших відділів). Тому, до пропозицій С.Іваницького-Василенка поставилися прихильно, вирішивши: "1. Набування книжок для відділу ставиться під доглядом персоналу відділу, який веде облік всього, чого бракує відділу для його досконалої повноти. 2. Каталогізування проводить лабораторія Загального відділу, записуючи книжки з індексами українського відділу до окремих ревізійних книг і ставлячи їх на полиці в окремо призначених для відділу приміщеннях. Контроль індексації книжок українського відділу належить персоналу цього відділу. 3. Переховування книжок і розшукування їх за вимогами відвідувачів Бібліотеки проводить персонал загальної читальні. 4. Своєї читальні відділ не має". Основну увагу, на думку С.Іваницького-Василенка, належить приділити створенню якомога повнішого каталогу за всіма фондами, а персонал відділу України має слідувати

за індексацією книжок у різних підрозділах — рукописному, стародруках, газетно-графічному тощо. Згідно з проектом попередньої інструкції каталог розбивається на чотири групи: 1) література, котра стосується України; 2) література українською мовою або перекладена з української мови; 3) видання українських установ; 4) твори авторів-українців».

Визначаючи важливість теоретичного підходу до джерел, які мають бути включені до поняття “Україніка”, С.Іваницький-Василенко з сумнівом ставиться до можливостей розробки єдиних критеріїв стосовно виокремлення автора-українця, а також повною мірою використовувати широкий підхід до видань українських установ та видань українською мовою. Він пише: “Але чи є певна прикмета, з якої можна було б пізнати автора-українця? (мова, місце народження, національна свідомість?), а якщо й є, то де є спосіб, щоб довідатися про неї у кожного автора. Очевидно, це завдання слід відкинути”.

Вибірково автор пропонує ставитися й до критеріїв відбору видань українських установ та українською мовою. На його переконання, не всі видання українських установ доцільно за змістом включати до “Україніки” і вести бібліографію офіційного видавництва. Що стосується мови, то “це завдання дуже цікаве, як зважити на теперішній стан української культури, коли кожна книжку, писану українською мовою, доводиться цінити на вагу золота”». Водночас перехід на державну українську мову окреслює перспективу різкого зростання обсягів української літератури рідною мовою на державному рівні. Виділяти її в окремий відділ, на думку С.Іваницького-Василенка, так само не має рації, “як нікому не спало б на думку в С.-Петербурзькій Публічній Бібліотеці виділяти в окремий відділ всю літературу, друковану російською мовою”». В цьому безмежному морі, гадає вчений, потонуло б найцікавіше, що можна зібрати на відділі, література, що своїм змістом стосується до України”». В майбутньому найдоцільнішим є анування й збирання всього, що видається на території України, — це була б повна українська бібліографія. Проте укладання для неї окремого каталогу — суто бібліографічне завдання, яке потребує додаткових кадрів. Окрім того, якщо збирати літературу не за одним, а за кількома принципами, то все ж таки топографічно відокремлювати в схованках можна було б літературу, укладену лише за одним принципом: інакше для багатьох книжок довелось б мати ще певну кількість примірників.

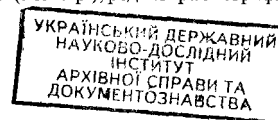
С.Іваницький-Василенко в реаліях того часу бачив лише один вихід — збирати лише за одним принципом усю літературу, котра своїм змістом стосується України, закаталогізувавши її якнайдетальніше та найсистематичніше. Певний виняток можна було б зробити для письменства й мистецтва, де за критерій довелось б узяти не зміст, а щось інше: для письменства — мову, для мистецтва — в одних випадках — географічний принцип, в інших — можна користуватися лише певним критерієм національності автора.

Далі автор записки розглядає питання, котре стосується України. Попередній проект інструкції відділу Україніки розрізняв три принципи: етнографічний, географічний і державний. Але й тут, на думку С.Іваницького-Василенка, справа не така вже й проста. Виникає питання, що вважати територією України. Очевидно, тут має бути два додаткових критерії: етнографічний і політичний, тобто потрібно “зараховувати до українського відділу всю літературу, де йдеться про землі, які заселяє український народ і про землі, які протягом історії були під національною українською властю, центральною чи місцевою”». Не розглядалось й питання, як враховувати літературу про події, котрі мали місце на території України.

Автор записки попереджає про неможливість запобігання певних хиб у інструкціях на цю тему. Навряд чи будь-який загальний принцип може зробити неможливим усякий сумнів у виборі книжок для відділу в залежності від поглядів тієї чи іншої людини, особливо, враховуючи неодноразові зміни персоналу відділів ВБУ.

Для виконання цих умов схему належної літератури необхідно конкретизувати, “посилаючись на загальний принцип лише тоді, як не буде іншого виходу. Для такої конкретизації треба переглянути всі найголовніші індекси міжнародної десятичної бібліографічної системи й наперед конкретно позначити, що по кожному індексу слід зараховувати до українського відділу”.

1922 р. І.Кревецький виїхав до Львова, і на його місце було призначено П.Стебницького, члена Тимчасового комітету по заснуванню ВБУ (з 1919 р.), редактора Біографічної Комісії, відомого вченого та державного діяча.

Ідеї останнього щодо організації роботи відділу Українці містилися в підготовчих матеріалах та інструкціях, спеціальній програмі, яка визначала основні принципи існування відділу, його взаємини з іншими підрозділами, тимчасовий та майбутній порядок функціонування». Основне завдання відділу — «зібрати весь літературний матеріал, що в якійсь мірі дотикається України та українського народу»⁸. П.Стебницький підходив до визначення поняття «україніка» ширше, ніж бібліографічна наука того часу. Він пише: «Основне завдання відділу Українці — зібрати весь літературний матеріал, що в будь-якій мірі дотикається України та українського народу. Рамки відділу Українці повинні бути ширші від аналогічних відділів інших світових бібліотек, наприклад, відділу «Росіка» в Петроградській Державній Бібліотеці: коли там збирається все писане про Росію іншими мовами, то Всенародна бібліотека України, виступаючи перед широким світом в імені українського народу, має збирати не тільки те, що про нього писали інші, але й те, що він сам висловив про себе і від себе в тих чи інших літературних формах»⁹.

Відділ Українці тим самим розглядався ним як найповніше джерело літератури з українознавства і в найдрібніших його проявах, і в самому широкому розумінні. П.Стебницький цілком сприймає обсяг цього поняття з боку збирання фондів, що був висловлений ще І.Кревецьким, але в багатьох пунктах уточнює й розвиває ідеї попередника:

1. Всі друковані твори на всіх мовах, що мають предметом Україну:
 - а) етнографічну, тобто український народ у всіх його галузях і в усіх його місцях проживання на корінній території та в колоніях;
 - б) географічну, тобто територію, яку переважно заселяє український народ (із Кримом включно). До цього поняття включається література про інші народи, які живуть чи жили на цій території в їхньому історичному зв'язку з Україною; про історичні події, що мали на ній місце хоч би й без зв'язку з українською історією (скажімо, чужі війни) і т.п.;
 - в) державну, тобто землі та народи, які етнографічно та географічно не зв'язані з Україною, проте належать або колись належали до Української держави, і то за час цієї приналежності, (скажімо, здобутки великокнязівської чи литовської доби).
 2. Вся література, друквана українською мовою, без огляду на зміст і місце видання.
 3. Всі твори діячів українського письменства, української історії та культури, без огляду на мову та зміст (як-то: польська публіцистика І.Франка або писання Б.Кістяківського про методологію права). На відміну від І.Кревецького, П.Стебницький справедливо вважав, що саме тільки походження автора не є причиною прилучення книжки до відділу Українці, коли вона не відповідає п.п.1 та 2.
 4. Всі переклади з української мови або з писаних іншими мовами творів українських письменників та діячів.
 5. Ідея «Українці» П.Стебницького розповсюджується й на всі видання всяких установ на території України — державних, земських, громадських тощо, як минулого часу, так і сучасних, без огляду на мову та зміст.
 6. Вся чужомовна белетристика, що своїм змістом чи сюжетом торкається України в етнографічному, географічному або державному розумінні.
 7. Портрети, малюнки, гравюри й інші графічні роботи, що своїм змістом відповідають п.1 цієї програми.
 8. Музичні видання — народні мелодії, твори українських композиторів, твори композиторів іноземних, писані на теми з історії та життя України, або під впливом української музики, фонограми українського співу та музичних композицій.
- П.Стебницький відмовляється від суто бібліографічного трактування «Українці» та пропонує проведення часткового топографічного розподілу книжок між відділами. В інтересах читачів відділу Українці для наукових дослідників і самої Бібліотеки основна література з українознавства (п.п.1 і 2 вищенаведеної програми) відокремлюється в Бібліотеці не лише за каталогами, а й топографічно.
- Не належать до відділу Українці лише ті друки цієї категорії, котрі за своїми ознаками належать до інших спеціальних відділів Бібліотеки (стародруки, періодика, волянсія, орієнталія, графіка, довідковий та інші), яким, із огляду на їхню специфіку, при розподілі запасів та придбань Бібліотеки віддається перевага. Оскільки П.Стебницький добре розумів практичні ускладнення виділення книжок до складу «Українці», він запропонував належність

до відділу Українці тієї чи іншої книжки (в каталожній або топографічній формі) визначати окремою комісією при участі завідуючого відділом Українці.

При розборі книжок, які вже надійшли до Бібліотеки, та розподілі нових надходжень використовується скорочений операційний план, що дозволяє технічне опрацювання й топографічне розміщення у відповідному відділі тільки перших примірників кожної книжки. З дублетів, "вважаючи на ходкість книги", від 2 до 5 примірників лишається в запасному фонді. Решта — зараховується до обмінного фонду.

Отже, всі книжки, що відповідають п.п. 1 і 2 вищенаведеної програми, за винятком тих, що належать до спеціальних відділів, надходять до відділу Українці в першому примірнику.

З книжок, зазначених в п.п. 3, 4, 5 і 6 програми, перші примірники передаються до загального відділу, решта — в запасний та обмінний фонди.

Із зазначених в програмі графічних друків, нот, а також видань на зразок стародруків, орієнталії, періодики та волянсії перші примірники надходять до відповідних спеціальних відділів, а решта — до запасного та обмінного фонду.

Таким чином, відділ Українці функціонально має зберігати постійний тісний зв'язок з усіма відділами Бібліотеки.

Стосунки відділу Українці та Загального відділу й лабораторії повинні бути регулюватися окремо. Особливо тісними мають бути зв'язки між відділом Українці та Загальним відділом, із яким його пов'язувала та частина книжного матеріалу зі змістом "Україніка", що залишалася в розпорядженні загального відділу, та спільна техніка книжкової реєстрації. Це, на думку П.Стебницького, дасть змогу побудувати роботу відділу так, щоб сконцентрувати свою увагу на основній ідеї та позбавитися тих функцій, які можуть виконувати співробітники загального відділу.

Цим способом, за задумом автора, ВБУ позбудеться як непотрібної конкуренції відділів, так і створення поряд із загальним відділом паралельної, майже однакової за обсягом бібліотеки.

Всі основні стадії реєстрації книжок відділу Українці повинні відбуватися у відділі опрацювання (загальній лабораторії). Лише топографізація книжок та остаточне встановлення їхньої сигнатури проводиться на місці, у відділі Українці. На відміну від інших спеціальних відділів, книжки відділу Українці навіть інвентаризуються разом із книжками загального відділу, виходячи з того, що характер відділу Українці не дає підстав для спеціальних форм або прийомів інвентаризування.

При скороченому операційному плані реєстрації книжок, що топографічно належать до відділу Українці, співробітники загального відділу мали обмежуватися написанням 3-х карток на кожну книжку, які потім передавалися до місця призначення при наявності кількісної накладної. Відділ, зазначивши на всіх 3-х картках топографічні номери, передає першу до загального каталогу, а другу та третю використовує для свого топографічного та систематичного алфавітного каталогу.

Ті книжки, що за змістом мали належати відділу Українці, а перебували в загальному відділі чи у складі окремих зібрань, спочатку не переносилися топографічно до Українці, залишаючись на своїх місцях у книгосховищі. А картки цих книжок, для зручності читачів, обов'язково вливалися до каталогів відділу Українці.

Було запропоновано картки книжок відділу Українці топографічно шифрувати латинською літерою "V". Книжки, розміщені по інших відділах, повинні були мати тільки шифр свого відділу навіть на випадок того, що за змістом вони належали до відділу Українці. Для зручності читачів картки на ці книжки у каталогах відділу Українці друкувалися на кольоровому папері.

Користування книжками відділу Українці мало провадитися на загальних умовах, а до систематично-алфавітного каталогу відділу допускалися всі читачі ВБУ.

Значалася необхідність створення підручної бібліотеки відділу Українці.

Отже, відділ Українці, за задумом П.Стебницького, мав стати науковою лабораторією українознавства, завданням якої була б аналітична та бібліографічна праця у сфері різнобічного вивчення України та складання бібліографічного карткового каталогу з довідками про книжки, статті, нотатки тощо, яких немає у Всенародній бібліотеці.

У практичному аспекті (сортування книжного матеріалу) на відділ Україніки покладалися такі обов'язки: розміщення матеріалу з позначкою "Україніка", визначення топографічних знаків на картках, складання топографічного та системно-алфавітного каталогів; поповнення системно-алфавітного каталогу копіями карток із каталогів інших спеціальних відділів та окремих бібліотек зі складу Всенародної бібліотеки; проведення консультаційних і пошукових робіт для читачів; поповнення Всенародної бібліотеки матеріалами з "Україніки", збирання інформації про приватні книжкові зібрання поза межами Києва.

Одним із найважливіших напрямів роботи відділу Україніки була бібліографічна робота, що полягала у складанні якнайширшого бібліографічного каталогу з українознавства, на додаток і у розвиток існуючих бібліографічних покажчиків.

Розгляд ідеї створення фонду "Україніки" та перших практичних дій для фундації відділу свідчать не лише про надзвичайно високий рівень теоретичних засад концепції, обгрунтованої видатним вченим, а й про розуміння ним практичних шляхів її реалізації в умовах перших, найважчих років існування ВБУ¹. 21-24 листопада 1922 р. Інструкцію відділу Україніки було розглянуто та прийнято Радою бібліотекарів практично без змін².

Тоді П.Стебницьким була розроблена інструкція щодо виокремлення з основного систематичного каталогу монографічних видань із одинарним і подвійним топографічними числами й індексуванням латинською літерою "U" за початковою літерою слова "Ukrainica"³.

3 11 грудня розпочалася робота по виокремленню фонду на рівні карток. За місяць було виділено 2 тис. з 45 тис. карток, але роботу затримувала відсутність приміщення. На жаль, на початку 1923 р. смерть перервала творчу працю П.Стебницького⁴. Але тяжко хворий, у лютому 1923 р., перебуваючи у лікарні, він продовжує турбуватися про майбутнє відділу та пише заяву до Тимчасового Комітету з приводу подальшої організації й зміцнення відділу Україніки. На його думку, треба було б скласти відозву до всіх споріднених інституцій щодо комплектування фонду за допомогою товариства прихильників Бібліотеки та прийняти проект звернення до Спільного зібрання Академії наук із приводу організації та підтримки цього відділу. Формування фонду Стебницький пропонує почати із залучення до фондів відділу Україніки бібліотеки Товариства "Просвіта", за згодою його членів, а також бібліотеки Старої Громади, що на той час перебувала при колишньому Українському науковому товаристві, мотивуючи це тим, що характер цих книжкових зібрань найбільш точно відповідає завданням формування фонду "Україніка"⁵.

Після смерті П.Стебницького керівництво відділом Україніки перебрав на себе помічник бібліотекаря Кам'янець-Подільської університетської бібліотеки М. Ясинський⁶. Формування фонду почалося з прийняття до Україніки бібліотеки, рукописів та книгозбірні Старої Громади й О.Кониського, книжок Наукового товариства "Просвіта"⁷. М. Ясинському було доручено організувати процес передачі книгозбірні, який і пройшов без ускладнень із причини того, що УНТ в Києві на той час вже було злито із Академією наук.

У перше десятиріччя свого існування ВБУ, не маючи пристосованого приміщення, достатнього устаткування, коштів, штату і досвіду, не мала змоги повною мірою розгорнути роботу над українськими фондами, хоча М.Ясинський проводив активну діяльність по комплектуванню фонду, налагодженню громадських зв'язків з установами, що видавали та збирали український друк.

З 1925 р. Бібліотека почала комплектуватися обов'язковим першим та другим примірниками друку, що стало першою бібліографічно-архівною базою в розумній базі вже не етнографічної, а державно-територіальної України. Відповідно було поставлене питання про поточний бібліографічний покажчик, а також про створення спеціального залу для цієї продукції. З 1926 р. діяла Бібліографічна комісія, покликана координувати бібліографічну діяльність наукових установ. Завідувач відділу Україніки прийняв рішення про комплектування відділу ще й обов'язковим примірником, надавши додаткові можливості для формування фонду.

Вся друквана продукція в Україні (за офіційною назвою — "осередок другого обов'язкового примірника України") почала збиратися з 1925 р., коли, з наказу Укрнауки, її почали накопичувати спершу в УНІКу, а з бюджетного 1926/27 р. — безпосередньо у ВБУ (роzp. НКО 5/VIII-1926 р., №241683/544). До 1928 р. цей фонд налічував 15883 од. книжок,

7259 журналів, 33813 газет, 1335 од. графіки, 504 од. нот, 17 од. календарів, 22751 од. волянсій».

Закладений із подвійною метою — бібліографічного осередку й архівного книгосховища, розрахований на поточну науково-дослідницьку бібліографічну роботу, накопичення й зберігання всієї друкованої продукції Радянської України, цей підрозділ протягом 1925-1926 рр. не зміг, природно, повністю укомплектуватися, але був топографічно виокремлений і отримав свій читальний зал. Спеціально навчені бібліотекарі-бібліографи почали роботу по укладанню бібліографічно-критичних оглядів із найрізноманітніших галузей знань: економіки, сільського господарства, природознавства, фольклору тощо. Для систематичного каталогу книжки розписувалися за місцем друку, видавництвом, мовами. Із 1928 р. на газети були завведено реєстраційні картки американського зразка», вирішене питання з наданням обов'язковому примірнику статусу архівно-облікового».

Нова реорганізація ВБУ, (1928-1929 рр.), викликала й переосмислення подальшої роботи з фондом «Україніка». У зв'язку з реорганізацією Бібліотеки стосовно вдосконалення подальшого функціонування відділу Україніка було підготовлено декілька пропозицій (С.Маслова, М.Ясинського та інші) та представлено на розгляд Ради бібліотекарів.

У записці С.Маслова «До проекту реорганізації робіт з українськими фондами ВБУ» проведено аналіз стану відділу на 1928 р., відзначено розпорошеність фондів, нерозмежованість як українських фондів (періодичних і монографічних), так і неукраїнських фондів, вказано на відсутність карток на відокремлені українські фонди, неповноту окремого каталогу на українські фонди та їхню незакаталогізованість, зокрема із зібрань та колекцій Бібліотеки, які налічували тоді близько мільйона томів.

Завдяки пропозиціям С.Маслова, які залишилися у його особовому архівному фонді, можна відтворити стан відділу Україніка та його фондів на початок 1929 р., а також повноту каталогів відділу. Він поглянув на ці питання з позиції інтересів читача і, виходячи з цього, наполягав на тому, щоб у ВБУ:

— організувати зведений алфавітний каталог на всі фонди ВБУ, додавши до алфавітного загального каталогу картки на всі українські фонди;

— організувати зведений систематичний каталог на всі фонди ВБУ, додавши до систематичного загального каталогу картки на монографічні українські фонди та виділивши для зручності в кожній систематичній рубриці картки на книжки українською мовою;

— окремий систематичний каталог на українські фонди реорганізувати, склавши його лише за одним принципом (тільки за змістом) і перетворивши його таким чином на український каталог;

— усі каталоги зосередити в одному місці та зробити доступними для наукових робітників і кваліфікованих практиків, мати при каталогах для допомоги читачам кваліфікованого бібліотекаря.

С.Маслов цілком справедливо вважав каталоги найважливішою бібліотечною ланкою, зокрема у справі українських фондів та виконання основної функції бібліотеки, а саме — доступу до фондів. На його думку, чітка організація каталогів ВБУ та зосередження в одному місці видачі книг на абонемент дадуть читачеві змогу не ходити за книжками та каталогами по різних приміщеннях ВБУ, і лише тоді читача мало обходитиме питання, чи стоять українські фонди окремо, чи разом із іншими фондами.

Вчений пропонував відокремити топографічно архівний обов'язковий український примірник та українські фонди за змістом і мовою, що доповнювали б архівний обов'язковий примірник, тобто включити до його складу дореволюційні українські фонди з усього світу, а з 1917 р. — українські фонди поза межами України. Цей шлях мав забезпечити краще збереження одного примірника всієї українознавчої літератури українською мовою та продукції України, не відокремлюючи частини другого українського примірника (за мовою і змістом). З незакаталогізованих старих і нових фондів продовжувати виділяти українські фонди як монографічні, так і періодичні. Українські монографічні фонди вчений пропонував вилучати за змістом і мовою, українські періодичні видання — за змістом, мовою та топографувати ці фонди окремо.

С.Маслов був прихильником організації окремого відділу комплектування, та активно обстоював власну позицію щодо необхідності виховувати специфічного, саме українознавчого

фахівця, який би досвідчено працював протягом всього технологічного циклу надходження та опрацювання книжок, їхньої каталогізації, обслуговування».

Конкретні пропозиції стосовно «Українського книгосховища ВБУ» були представлені М. Ясинським. На його думку, воно має складатися з двох основних частин: «1) частини, яка буде існувати цілком окремо і буде створена з першого примірника видань, що виходять на території України, починаючи з 1917 р.; 2) другої частини як окремої топографічної одиниці в межах цілого книгосховища ВБУ, яка буде створена з: а) другого примірника (з великим одбором) видань, що, починаючи з 1917 р., виходять на території України; б) видань (з одбором), що вийшли на Етнографічній Україні в 1801-1916 рр.; в) тих видань з поза меж України, які виходили, виходять і будуть виходити українською мовою, які змістом торкаються України й які написані, видані чи перекладені українськими авторами. Третю частину українського книгосховища будуть складати неопрацьовані українські фонди»⁴. Таким чином, у пропозиціях М. Ясинського розрізнялося та взаємопов'язувалося поняття «національна бібліографія» та власне «україніка», хоча термін «україніка» почав поступово замінюватися на термін «українські фонди».

Українські фонди, на думку М. Ясинського, не можуть охоплювати всю повноту видань і мають ретельно відбиратися, обов'язково враховуючи такі комплексні ознаки, як мова, зміст, територія й авторство. Складання «другої основної частини українського книгосховища» (а М. Ясинський називає фонд «Україніка» саме так), за зазначеними принципами, можна зробити як шляхом вилучення відповідних матеріалів із усіх фондів, що їх має ВБУ, так і через подальше комплектування з неопрацьованих фондів й зі всіх майбутніх надходжень. Враховуючи наявність кадрів, сам М. Ясинський віддавав перевагу другому шляхові⁵.

При обговоренні ідеї створення «Україніки» як окремого топографічно виокремленого фонду виникли два варіанти вирішення проблеми: 1) коли утворюються «дві рівнобіжних функціональних системи: одна — для українських фондів, друга — для неукраїнських» та 2) коли утворюється одна система функціональних відділів для українських та неукраїнських фондів, а функціональні відділи (комплектування, опрацювання, книгосховище, книговикористання й консультації) виконують усі відповідні функції й стосовно українських фондів, окрім підвідділу обов'язкового примірника⁶. Більшістю голосів перший варіант було відхилено як надзвичайно трудомісткий. Для забезпечення якісного виконання різних функцій стосовно українських фондів функціональними відділами та Бібліотекою в цілому було вирішено доручити роботу над українськими фондами спеціально підготовленим українознавцям. На відділ Україніки покладено роботу з обов'язковим примірником, із комплектуванням через відділ комплектування та ідейну допомогу функціональним відділам в їхній роботі над українськими фондами⁷.

Другою великою проблемою, що так і не була вирішена остаточно до 1928 р., була доцільність та шляхи подальшого топографічного виокремлення українських фондів. Розв'язання її могло йти одним із чотирьох шляхів:

- нічого не відокремлювати;
- відокремити українські фонди за мовою й змістом, що доповнювало б обов'язковий примірник, тобто дореволюційні українські фонди з усього світу;
- відокремити всі українські фонди за змістом і мовою, тобто, крім зазначених у 2 п., відокремити українські фонди за мовою й змістом ще й із другого обов'язкового примірника;
- виокремлення всіх українських фондів із обсягу бібліографічного репертуару, одну з складових частин якого становить підвідділ обов'язкового примірника.

Другий та четвертий пункти були відразу визнані неможливими для практичної реалізації, оскільки один із них спрямований на розподіл українознавчої літератури та літератури українською мовою дореволюційного періоду й тієї, що надходить із закордону, а інший — вимагає колосальної роботи у бібліотеках не лише України, а й Москви, Ленінграда, Кракова, Львова та інших центрів. Залишилося без вирішення і питання про виокремлення рукописів, картографічного матеріалу та листівок, оскільки організація зберігання, опрацювання цих фондів та обслуговування ними не може бути уніфікованою.

Щодо питання каталогізації, було визнано доцільнішим є створення каталогів обов'язкового примірника, влиття карток до зведеного алфавітного та систематичного

каталогів, запровадження окремих предметного та систематичного каталогів на українські фонди та картотеки перекладів із української мови на інші¹.

Отже, проблема топографічного виокремлення фонду "Україніка" у його теоретичній повноті, із урахуванням комплексу принципів відбору — мовного, етнографічного, територіального, державно-політичного, походження, світового впливу (перекладів) тощо та залучення до фонду рукописних книг, архівів, стародруків, картографічного та музичного матеріалу не отримала остаточного вирішення та сконцентрувалася на створенні бібліографічного репертуару. Підвідділ у книгосховищі, який М. Ясинський називав "першою частиною фонду "Україніка" (на відміну від обов'язкового примірника), залишився збіркою монографічних українських фондів XIX і XX ст. за змістом і мовою.

Події 1928-1930 рр., а саме діяльність ревізійної комісії Наркомпросу УСРР, мали тяжкі наслідки для ВУАН: усунення від фактичної влади видатних вчених, вибори нового складу академіків для "підсилення партійного впливу в УАН", фабрикування процесу "Спілки визволення України", практичне припинення фінансування Академії (а 1934 р. — й ліквідація старої ВУАН), — все це не могло не відбитися як на Академії, так і на стані її підрозділу — ВБУ. У короткий термін проводиться робота спеціальної урядової комісії Укрнауки на чолі з Л. Левицьким у ВБУ, зі своїх посад звільняється значна кількість кадрових співробітників Бібліотеки на чолі з директором ВБУ С. Постернаком². Починається реорганізація структури та діяльності ВБУ, яка звелла нанівець роботу з українськими фондами в тому її ідейному змісті, що був висунутий першозасновниками Бібліотеки як національний принцип.

Мрія останнього завідувача відділу Україніки М. Ясинського про укладення вичерпного українського бібліографічного репертуару залишилася нездійсненою: подальші події призвели до зникнення слів "Україніка" та "національний", замінивши їх на слово "радянський". Відповідним було й ставлення до українських фондів та української бібліографії³.

У 1929-1930 рр. у Бібліотеці проводиться "скорочення штатів" та так звана "чистка". В штатному розкладі 1930 р. відділ Україніки фактично перестає існувати як окрема структурна одиниця, частково вливається в загальні фонди, частково стає частиною "Консультативно-бібліографічного відділу" на чолі з М. Ясинським⁴.

Після закінчення перевірки Бібліотеки Комісією Укрнауки у звіті за 1929-1930 рр. М. Ясинський зазначає: "Протягом звітнього року, в зв'язку з переходом Бібліотеки на систему функціональних відділів, від(діл) Україніки зазнав значних змін. Низка функцій, що використовував раніше від(діл) Україніки (як то — схемографія, комплектування, обслуговування читачів, збереження книг), перейшли до інших відділів за функціональною ознакою. Замість того від(діл) поглибив свою роботу в діяльній українській бібліографії. Після проведення реорганізації він продовжував свою роботу в складі двох підвідділів"⁵.

1934 р. — сумна віха у історії бібліотечної справи та бібліографії, коли здійснюється методологічна та методична централізація й єдина організація бібліотек (Постанова ЦВК СРСР від 27 березня 1934 р. "Про бібліотечну справу у Союзі РСР"). Заключним акордом була фактична заборона збирання фонду "Україніка" та взагалі будь-яких згадок про національну ідею, закладену до Статуту Бібліотеки⁶. Постанова Раднаркому УСРР та ЦК КП(б)У 1936 р. залишила за Бібліотекою функції створення винятково державної бібліографії, тобто бібліографії літератури про Україну в межах її адміністративно-політичного поділу.

Нині питання про топографічне виокремлення фондів "Україніка" у підрозділах Національної бібліотеки України імені В. Вернадського як завдання, що не може бути виконаним із причин надзвичайної складності, — не ставиться. Сучасний фонд "Зарубіжної Україніки" складається з літератури, що опублікована за рубежом і поповнюється переважно за рахунок дарів.

¹ Архівна та рукописна Україніка. Програма виявлення, обліку, опису архівних документів і рукописних книг та створення національного банку інформації по документальних джерелах з історії України. (Архівна та рукописна Україніка. Матеріали розширеної міжвідомчої наради по обговоренню Держ. програми "Архівна та рукописна Україніка". Київ, 17 жовтня 1991 року). — К., 1992. — С. 51-62.

² Архівна та рукописна Україніка... — С. 52-53.

³ Борjak Г. НАІС і проблеми доступу до архівної інформації в документальних архівних та інформаційних системах // Національна архівна інформаційна система "Архівна та рукописна Україніка" і комп'ютеризація архівної справи в Україні: 36. наук. праць. — К., 1996. — Вип. I: Інформатизація архівної

І. Архівна справа: історія та сучасність

- справи в Україні: Сучасний стан та перспективи (див. статті також *Дубровіної Л., Іваненка Б., Лоцицького В., Новохатського К., Онциценка О., Дубровіна Л., Боряк Г., Кіржаєв С.* Національна архівна інформаційна система (НАІС): актуальні проблеми "Архівної та рукописної Україніки" та шляхи створення зведеної бази даних на бібліотечні, музейні та архівні колекції, фонди // *Бібліотечний вісник.* – 1993. – №3/4. – С. 58-64.
- ⁴ *Боряк Г.* Національна архівна спадщина України та державний реєстр "Археографічна Україніка": Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. – К., 1995.
- ⁵ *Боряк Г.* Документальні ресурси національної та державної спадщини України: Бібліографічна, кодикографічна та археографічна Україніка (сфери дії та розмежування понять) / Рукописна та книжкова спадщина України: археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К., 1995. – Вип. 3. – С. 4-21.
- ⁶ *Боряк Г.* Національна архівна спадщина України та державний реєстр "Археографічна Україніка": Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. – С. 6.
- ⁷ *Омельчук В.* Національна бібліографія України: тенденції розвитку, проблеми розробки // *Бібліотечний вісник.* – 1995. – №5. – С. 1-13.
- ⁸ Там само. – С. 7, 9.
- ⁹ Архів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (далі – Архів НБУВ). – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1-15.
- ¹⁰ Архів НБУВ. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1 зв.; *Бібліотечний вісник.* – 1993. – №3-4. – С. 10-12.
- ¹¹ Архів НБУВ. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 7 зв.
- ¹² Там само.
- ¹³ Статут Національної бібліотеки Української Народної Республіки в м. Києві при Українській Академії наук. – К., 191. – С. 2-3. Див. також: *Бібліотечний вісник.* – 1993. – №3-4. – С. 14-16.
- ¹⁴ *Іван Кравецький* (1889-1940) – український історик, дійсний член НТШ, директор бібліотеки НТШ у Львові (1905-1914, 1921-1937), дослідник історії Галичини сер. XIX ст., автор праць із історії української преси та бібліотекознавства ("Бібліотека НТШ у Львові").
- ¹⁵ Архів НБУВ. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 12.
- ¹⁶ Архів НБУВ. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 12-12 зв.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 1-5.
- ¹⁸ Там само. – Арк. 3.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Так само.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само. – Арк. 5 зв.
- ²³ Там само. – Арк. 5 зв.
- ²⁴ *Петро Стебницький* (1862-1923) – український письменник і громадський діяч, працював у галузі економіки, історії, публіцистики, українознавства, член петербурзької "Просвіти". Був міністром народної освіти та мистецтва Української держави. У 1919 р. обраний редактором Постійної Комісії Української Академії наук для складання біографічного словника українських діячів, виконував обов'язки голови товариства "Просвіта" в Києві. З 1920 р. очолював комісію для складання українського Енциклопедичного словника. Член комітету ВБУ, а згодом завідувач відділом Україніки.
- ²⁵ Архів НБУВ. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 1.
- ²⁶ Архів НБУВ. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 11, 14.
- ²⁷ Там само. – Арк. 11-17.
- ²⁸ Там само. – Арк. 11-17.
- ²⁹ Архів НБУВ. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 112-113.
- ³⁰ Архів НБУВ. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 13.
- ³¹ *Болаболъченко А.* Приречений на забуття // *Рідна школа* – 1994, – №9 – С. 15.
- ³² ІР НБУВ. – Ф. 52. – Од. зб. 512. – Арк. 1-2 зв.
- ³³ *Михайло Ясинський* (1889-1967) – український історик, книгознавець, бібліограф, автор праць із теорії історії та методики бібліографії, завідувач відділу Україніки ВБУ, родоначальник та перший історик української бібліографії, методист-новатор і організатор бібліотечно-бібліографічної справи на Україні. Працював помічником бібліотекаря, потім завідувачим бібліотекою Кам'янець-Подільського університету. Брав участь у роботі бібліографічного гуртка, організованого при цьому університеті М. Плевако. Повернувшись до Києва, з 1923 р. до 1933 р., він – співробітник Всенародної бібліотеки України. Його призначили завідувачим відділу Україніки. Цю посаду він займав понад 10 років. Йому було доручено доукомплектувати фонд ВБУ українськими виданнями.
- ³⁴ Архів НБУВ. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 2.
- ³⁵ Там само. – Арк. 3.
- ³⁶ ІР НБУВ. – Ф. 33. – Од. зб. 3055. – Арк. 5.
- ³⁷ *Рклицький С.* Кімнатка друкованого на Україні слова й його прийдешність: ІР НБУВ. – Ф. 33. – №3055. – Арк. 5.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ *Сергій Маслов* (1880-1957) – член-кореспондент АН УРСР, літературознавець і педагог, автор численних публікацій творів українських письменників, досліджень про давню літературу; наукових праць з історії

друку, палеографії, фольклору, історії мови, бібліографії. З 1923 р. по 1935 р.–співробітник УНІК з 1926 р. по 1937 р.–завідувач відділу стародруків ВБУ.

* ІР НБУВ.–Оп.1.–Спр.2758.–Арк.15-17.

* Архів НБУВ.–Оп.1.–Спр.56.–Арк.11.

* Там само.

* Там само.–Арк.7.

* Архів НБУВ.–Оп.1.–Спр.56.–Арк.7-10.; ІР НБУВ.–Ф.33.–Од.зб.2758.–Арк.6.

* Архів НБУВ.–Оп.1.–Спр.56.–Арк.8-9.

* Архів НБУВ.–Оп.1.–Спр.313.–Арк.2-4.

* ІР НБУВ.–Ф.33.–Од.зб.3055.–Арк.3.

* Там само.–Арк.10; Архів НБУВ.–Оп.1.–Спр.33.–Арк.12-13 зв.

* Архів НБУВ.–Оп.1.–Спр.313.–Арк.10 зв.

* ІР НБУВ.–Ф.33.–Од.зб.2773.

Надія Метальнікова

**ПРОБЛЕМИ КОМПЛЕКТУВАННЯ АРХІВІВ ФОНДАМИ ГРОМАДСЬКИХ
ОБ'ЄДНАНЬ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ**
(Із досвіду роботи Держархіву Донецької області)

Комплектування документами громадських об'єднань не нове у діяльності державних архівів.

Досвідченим архівістам відомо, що у списку №1 (джерел комплектування) значилися різні науково-технічні, спортивні товариства, товариства книголюбів, мисливців і рибалок, тверезості, і т.і. Перше місце серед професійних об'єднань посідали галузеві профспілки. Держархіви приймали всі їхні документи: від матеріалів обкомів профспілок до документів первинних профспілкових організацій кожного підприємства й організації. Єдина політична партія (комуністична) зберігала свої документи окремо, у створеному 1935 р. партійному архіві. Саме туди потрапляли документи і “молодіжної кузні” партійних кадрів — комуністичної Спілки молоді (комсомолу).

Процес і методика відбору документів цих організацій на постійне зберігання не відрізнявся від експертизи справ у державних адміністративних і підприємницьких структурах. На постійне зберігання залишалися, в основному, організаційні документи, планова та звітна документація, матеріали виробничої діяльності.

У сучасних умовах незалежної держави приведено в рух багато суспільних сил різної орієнтації, які не мали досі умов для існування та розвитку. На 1.01.97 р. в управлінні юстиції Донецької області зареєстровано 202 громадські об'єднання, 16 політичних партій, 29 благодійних фондів. Спектр їхньої діяльності найрізноманітніший: “Україна — Іспанія” й Асоціація фермерів, Спілка підприємців й Обласний Центр Ісламу, Ліга захисту одиноких і обездолених і Конгрес громадської дії, Кредитна спілка “Рука допомоги” та національно-культурне товариство естетики, фізичної культури і спорту “Маккабі”, регіональне товариство греків “Аякс” і обласна спілка орендарів і підприємців, спілка захисту прав обдуурених вкладників і т.п.

Із політичних партій найпопулярнішими у Донбасі стали Ліберальна партія України, Партія Праці, Соціалістична партія та Громадський Конгрес України. Дуже активну роботу провадить Конгрес Українських націоналістів, щойно провели реєстрацію Українська національно-консультативна партія та Християнсько-демократична партія України.

Усі рухи та партії, відповідно до основного принципу своєї організації — добровільні, а їхня діяльність не повинна суперечити Конституції України та законам держави. Ніякого державного втручання у їхні справи не допускається.

Документи, матеріали, різна інформація про їхню діяльність становить науковий інтерес для істориків-архівістів як документи неофіційного, недержавного походження, що відображають суспільне життя, настрої жителів регіону, світогляд і долі конкретних людей, історичні події.

I. Архівна справа: історія та сучасність

Досвід роботи з документами суспільних організацій неформального походження держархів Донецької області почав працювати ще з 1990 р.

Усі суспільно-політичні об'єднання того часу ми умовно поділяли на декілька груп:

- суспільно-політичні організації;
- робітничі та професійні об'єднання;
- національно-культурні й історико-просвітницькі товариства.

Такий поділ (нехай дещо умовний) дуже важливий для характеристики документальних матеріалів, які охоплюють програмні, статутні, організаційні документи.

З 1990 р. співробітники держархіву області почали пошуки контактів і можливостей співпраці з такими організаціями:

1. Суспільно-політичні організації:
 - 1.1. Народний рух України за перебудову "Рух".
 - 1.2. "Демократичний рух".
 - 1.3. Донецька обласна Спілка демократичних сил "Єднання".
2. Робітничі та професійні об'єднання:
 - 2.1. Вільні профспілки трудящих.
 - 2.2. Регіональна спілка страйкових комітетів Донбасу.
 - 2.3. Спілка "Чорнобиль".
 - 2.4. Спілка воїнів-інтернаціоналістів.
3. Національно-культурні й історико-просвітницькі товариства:

- 3.1. Товариство української мови ім. Т.Г.Шевченка.
- 3.2. Європейський культурно-просвітний центр "Алеф".

3.3. Донецьке обласне суспільно-просвітницьке товариство радянських німців "Відродження".

3.4. Республіканське товариство радянських греків України.

3.5. Донецьке міське відділення Всесоюзного добровільного історико-просвітницького товариства "Меморіал".

Результати контактів донецьких архівістів із цими організаціями та товариствами були дуже неоднозначними. Практично від усіх були отримані програмні документи, статуту, листівки, незалежна преса, окремі світлини. Повністю за весь період свого існування до 1995 р. передав документи товариства "Меморіал" його голова, відомий журналіст О.Букалов. Щоправда, не передано на зберігання (у зв'язку з підготовкою до видання) великий масив спогадів репресованих, зібраний товариством.

Із правлінням Спілки "Чорнобиль" було укладено офіційну угоду про надання допомоги у діловодстві та підготовці передачі документів на зберігання. Нам було дозволено проводити експертизу цінності документів, які утворюються в результаті діяльності спілки. Із організаційних документів (Спілка "Чорнобиль" існує з 1989 р.) надійшли на зберігання "Статут" і "Положення", матеріали установчої конференції, протоколи засідань правління. Велику групу документів складає листування з потерпілими від аварій на ЧАЕС, а також із державними та господарськими організаціями щодо вирішення питань охорони здоров'я, матеріальних і побутових проблем чорнобильців.

Великий інтерес для характеристики національного складу Донецького регіону має Регіональне товариство греків "Аякс" (створене 1989 р. як відділ Республіканського товариства радянських греків у м. Донецьку). Оскільки на території області проживає 90 тис. осіб грецької національності або 90% усіх греків України, "Аякс" спрямовує свою діяльність на відродження грецької нації та створення необхідних умов для розвитку та росту соціально-культурної активності, вивчення своєї культури, історії свого народу, реставрації та збереження пам'яток культури. Вищим керівним органом товариства є конференція. Матеріали організаційної конференції, програми та фотоматеріали культурних заходів товариства прийнято на державне зберігання до обласного архіву.

Найбільш повний і науковий за можливостями комплектування архіву є сформований з 1989 по 1996 рр. фонд робітничого страйкового комітету м. Донецька. Співпрацюємо ми з ним протягом 7 років (із моменту перших шахтарських страйків у Донбасі до нинішньої ситуації напруженості у шахтарському середовищі, пов'язаної з закриттям шахт,

реконструкцією вугільної промисловості, звільненням шахтарів, хронічною несплаченою їм заробітної плати).

Документи фонду описані по 1993 р. у кількості 414 од.зб. та приймаються нині.

У результаті діяльності страйкомів утворилися оригінали постанов союзного уряду 1990 р., перелік вимог шахтарів, протоколи страйкових комітетів шахт міст Донецька та Макіївки, листи та телеграми страйкомів союзному уряду. Велику групу документів страйкомів складають листи та звернення колективів підприємств і громадян із проханням захистити їхні інтереси.

З'їзди шахтарів країни 1990 р. представлено стенограмами, текстами виступів, записками у президію, листами громадян на адресу з'їздів, світлинами. Дуже широкий спектр документів щодо страйку 1991 р. Підшивки газети "Новини і події", котрі видавалися страйкомом, зібрані за 1991-1994 рр. Передано до архіву керівництвом страйкому й відеофільм про голод в Україні 1931-1933 рр., створений за матеріалами зарубіжних архівів.

Від політичних партій держархіву області вдалося прийняти програмні й уставні документи ліберально-демократичної партії, Партії Праці, Партії соціалістів, Конгресу українських націоналістів, сучасної Комуністичної партії. Надійшли на зберігання також листівки з їхніми закликами, газети, тексти виступів лідерів партій, фотоматеріали.

Протягом останніх років працівники держархіву області шукали шляхи та методи роботи з суспільними та політичними об'єднаннями громадян, розширення сфери співробітництва, встановлення постійних творчих зв'язків.

У зв'язку з цим у місцевих органах влади були виявлені зареєстровані неформальні об'єднання громадян. Відомості про них відклалися і за місцем реєстрації в управлінні юстиції, і у відділі зв'язків із громадськими об'єднаннями, що входить до структури облдержадміністрації. Слід мати на увазі, що громадські та політичні об'єднання громадян — величини змінні, йде постійна реєстрація нових, розпад або переіменування старих формуваль. Тому відомості про них швидко старіють.

Держархівом були також направлені вказівки міським і районним архівам області про необхідність виявлення існуючих громадських об'єднань у містах і районах. Було складено попередній список можливих джерел комплектування за громадськими об'єднаннями. Список було заслухано та схвалено на засіданні Ради науково-методичної та експертної роботи.

За попередньо складеним переліком проведено переговори з керівниками чи представниками організацій, проведено пояснювальну роботу щодо цілей і завдань архіву у справі комплектування документами громадських об'єднань та організацій громадян.

Під час переговорів особливо наголошувалося на думці, що архів стоїть поза політикою, не віддає перевагу тим чи іншим політичним поглядам. Єдина мета архівістів — зібрати документальні свідчення всього розмаїття форм і поглядів сучасної суспільної свідомості та рухів громадян.

Окремі суспільні організації, такі як Спілка "Чорнобиль" і "Меморіал", погодилися укласти з архівом угоду про співпрацю у справі надання допомоги у веденні діловодства та впорядкуванні документів із наступною передачею їх на держзберігання. Політичні партії, як правило, від співпраці не відмовлялися, але у переговорні стосунки не вступають.

Після підписання угоди або досягнення домовленості про співробітництво, на кожну організацію заводиться контрольна картка, де вказується повна та скорочена назва організації, дата її реєстрації у місцевих органах влади, прізвища керівників організації, її адреса та телефон. Після кожних відвідин організації представниками архіву у картці зазначається дата та результати проведених переговорів, у випадку передачі документів, робиться відповідна відмітка про обсяг і характер переданої документації.

Крім контрольної картки, заводиться спостережна справа організації, куди вміщується договір із нею (якщо його укладено), коротка історична довідка про дату створення та

напрями діяльності організації, а також акти передачі й переліки переданих документів.

Слід наголосити на ролі відділу зв'язків із громадськими організаціями при облдержадміністрації. Ці відділи організовано зовсім недавно. Основна їхня функція полягає у координації діяльності громадських об'єднань і політичних партій.

У цьому відділі зосереджується великий обсяг інформації щодо діяльності практично всіх суспільних рухів і об'єднань. Він стежить за конституційністю акцій, які проводяться партіями та рухами, але не втручається у їхню внутрішню діяльність, проводить "круглі столи" з обміну думками, поглядами та позиціями щодо політичної та економічної ситуації. Документи, які відкладаються у відділі зв'язків із суспільними організаціями, будуть важливим доповненням до конкретних фондів партій і рухів, які вже надійшли на державне зберігання.

Аналізуючи склад документів, які утворюються в результаті діяльності громадських об'єднань, не важко помітити ідентичність організаційної документації. Основа їхнього існування "Статут" чи "Положення", матеріали установчих з'їздів і загальних зборів, протоколи пленумів чи засідань президії в основному, за своїм складом і оформленням, нічим не відрізняються від організаційних документів громадських і професійних спілок громадян, які існували раніше.

Нетрадиційним за змістом є листування неформальних організацій із різними інстанціями та окремими громадянами, тексти суспільно вагомих політичних документів, примірники періодичних видань фото-, фоно-, відеоматеріали про різні заходи й акції, які проводилися цими формуваннями.

Документи, що надходять від суспільних рухів, нетрадиційні і вимагають особливого підходу в роботі з ними. Тут відсутня закономірність розміщення інформації в тексті; інформаційне накопичення окремих видів документів (листи, заяви, скарги) довільне, часто можна зустріти "перлини" віршованої народної творчості; багатоаспектність змісту. Організація документів, прийнята у діловодстві держустанов відсутня. Документи зберігаються у організаціях у вигляді розсипу, безсистемно.

Вся відповідальність за комплектування фондами громадських об'єднань лягає на архівістів. Для уважного та ретельного відбору їх на державне зберігання ми вважаємо за необхідне проводити експертизу документів цих організацій у два етапи.

Перший етап: безпосередньо в організації відбирати все, що вважає можливим передати фондоутворювач, оскільки при першому читанні не завжди можливо визначити цінність документа.

Другий етап експертизи проходить у самому архіві при поаркушному перегляді та прочитанні документів — визначається цінність документа та необхідність його подальшого зберігання.

При експертизі цінності документів громадських об'єднань використовувалися наступні критерії: критерій важливості змісту документів, суспільно-політична вагомість фактів, відомостей, відображених у документах, суспільно-психологічна їхня спрямованість, оригінальність, суспільна вагомість автора чи укладача.

Таким чином були відібрані до держархіву області документи страйкових комітетів Донбасу, Спілки "Чорнобиль", історико-культурного сврейського центру "Алеф", Артемівської районної ради ветеранів війни і праці.

На закінчення огляду нашого досвіду роботи з документами суспільних рухів і формувань, необхідно підкреслити тривалу (копітку) працю щодо встановлення контактів із цими організаціями. Тільки при умові досягнення повної довіри до робітників державного архіву вдасться домовитися про подальше співробітництво й отримання їхніх документів на державне зберігання.

Ігор Кисельов

ПРО АВТОМАТИЗОВАНУ ІНФОРМАЦІЙНУ СИСТЕМУ АРХІВУ

Проблема інформатизації архівної справи містить чимало дискусійних сюжетів, спірних питань. На кожне з них можливі різні відповіді, при цьому всі прийняті рішення прямо чи опосередковано втілюються у архівному програмному забезпеченні (ПЗ). Знайдені рішення, реалізовані в ПЗ, а потім і впроваджені комп'ютерні програми, диктують наступні кроки в інформатизації. Тут доречно сказати декілька слів щодо термінології. Терміни "інформатизація" та його західний синонім "автоматизація" видаються не зовсім адекватними суті справи. Вони начебто мають на увазі перенесення чинного у архівній справі порядку в автоматизований режим. Однак практика свідчить, що використання комп'ютерів може призводити до суттєвіших змін у комплексі робіт із архівними документами, ніж просте переведення паперових форм у автоматизовані. Тому вірнішим видається термін "використання інформаційних технологій", котрий включає в себе і комп'ютерний момент, ПЗ, організацію робіт, контроль за їхнім виконанням і т.п., а також процес впровадження інформаційних технологій (ІТ).

Отже, програмне забезпечення (що вбирає в себе структуру інформаційних масивів, способи обробки й обміну інформацією) на роки наперед визначає ефективність відповідних робіт архівістів. Недостатньо продумані чи випадкові рішення довгий час можуть висіти важким тягарем, прирікаючи архіви на малопродуктивну працю та значні затрати на доробку програм. Тому надзвичайної ваги набуває попередня обробка, моделювання інформаційних технологій.

Цією статтею хотілося б запросити до обговорення характеру інформаційних технологій в архіві, точніше — загальної структури баз даних і функцій програмного забезпечення. Інакше кажучи, йтиметься про інформаційну систему архіву.

Найперше слід наголосити тут слово "система". Видається вельми суттєвим, аби відомості про облік архівних документів, контроль забезпечення збереженості, контроль стану НДА, власне автоматизований науково-довідковий апарат складала програмно-зв'язаний комплекс баз даних, тобто інтегровану інформаційну систему.

Загальна структура інтегрованої системи архіву видається такою. Автоматизована інформаційна система архіву складається з комплексу взаємопов'язаних БД, котрі містять описи архівних документів чотирьох основних видів. Три з них мають офіційний статус в архівній теорії — рівень фонду, справи та документа. Четвертий рівень вводиться для описування в цілому сукупності справ, що входять до окремого опису. Назвемо його "рівнем опису", маючи на увазі, що його інформація не відтворює опис як знайомий нам документ із поодиночними описами справ, а характеризує в цілому частину фонду, сконцентровану в межах одного опису. По суті, аналогом цього рівня опису є реєстр описів. Цей рівень опису необхідний передусім задля контролю забезпечення збереженості — тут концентрується інформація, котра входить до акту перевірки наявності та стану справ, задля обліку — створення реєстру описів особливо цінних справ, котрі входять до числа основних облікових документів "аркуша фонду, складання відомостей про зміни в складі та обсязі фондів. Іноді відомості цього рівня потрібні і для НДА: при створенні тематичного путівника, характеристики окремих фондів великих установ зі складною структурою (уряд, міністерство, обком тощо) в путівнику за фондами архіву.

У інформаційній системі архіву поняття "опис" — дещо ширше, ніж в загальноприйнятому архівному трактуванні. Розмаїття функцій системи диктує необхідність включення до неї по суті всієї інформації про фонд, опис, справу, документ, котра фіксується у різноманітній традиційній архівній документації. До опису входить вторинна документна інформація, доповнена відомостями про стан документів, їхній рух, доступ до них тощо.

Ці БД створюють ієрархічну структуру зі зв'язками "по вертикалі": кожний нижчий рівень зв'язаний із відповідним йому верхнім. Основна інформація за кожним із чотирьох рівнів міститься у окремій базі даних: існують окремі групи БД, кожна з яких пов'язана "горизонтально" з одним із чотирьох основних рівнів. У цих останніх БД містяться у

структурованому вигляді перейменування фонду (з датами існування), біографічні довідки, відомості про фондові вклучення та незадокументовані періоди, топографія документів. Нарешті, до цієї самої групи "горизонтальних БД", входять файли ключових слів (ФКС) і рубрикатори, що є по суті базами даних найпростішої структури, але таких, що мають велике значення для функціонування системи як науково-довідковий апарат.

Напевно, у наведеному схематичному описі для повного завершення системи не вистачає ще одного найнижчого рівня, котрий якісно відрізняється від чотирьох верхніх. П'ятим рівнем міг би стати текст архівного документа у машинночитаному вигляді. По суті, для введення цього рівня немає жодних принципових перепон. Сучасні програмні засоби дають змогу досить просто проектувати та вести повнотекстові БД, при чому в якості наповнення може бути як набраний у комп'ютері звичайний текст, так і його цифрове зображення, тобто "текстом" може бути фотографія, кадр тощо. Питання про доцільність введення рівня тексту лежить не в технологічній, а в суто практичній площині. Оскільки при цьому різко зростають обсяги інформації, що зберігається, потрібна буде набагато ефективніша техніка. Використання стиснення ("упакування") файлів приведе до суттєвого ускладнення ПЗ для реалізації контекстного пошуку за масивом "спакованих файлів". Головне — введення вимагатиме величезних трудозатрат, спеціального устаткування та ПЗ. Тому все, що вимагається від чотирьохрівневої системи нині стосовно п'ятого рівня — не закрити можливості його під'єднання у майбутньому.

Правомірним буде аналогічне питання щодо актуальності присутності у системі рівня документа. Вочевидь, "поголовне" введення подокументних описів є справою абсолютно непідіймною. Водночас є дві причини для того, аби задіяти цей рівень найближчим часом. Перша з них пов'язана із загальним напрямом розвитку системи НДА. Навряд чи хтось сумнівається, що майбутнє НДА — автоматизовані системи. Тому, оскільки автоматизація НДА неминуча, то чи варто нині тратити величезні зусилля на каталогізацію у традиційній формі, аби потім ще раз передруковувати у комп'ютер? Щонайшвидше загальногалузеве впровадження БД із рівнем документа, причому обов'язково в інтеграції з верхніми рівнями, дасть змогу просто зекономити час і сили архівістів. І це при одночасному підвищенні ефективності цього виду робіт. Мається на увазі зручніше та регламентованіше (порівняно з друкування карток) введення даних до БД, скорочення загального обсягу введення, непотрібність друкувати відсилочну інформацію тощо. Другий аргумент на користь щонайшвидшого введення до практичної роботи рівня документа полягає в тому, що у багатьох розрізних тематичних БД архівів уже є відповідні інформаційні масиви. Після інтеграції цих даних до системи суттєво зросте загальна інформаційна віддача накопичених відомостей, ефективність їхнього використання. Відзначимо, що сама процедура приєднання масивів таких БД до системи (конвертація даних, т.т. переведення їхнього машинного представлення у формат системи) не являється жодних труднощів.

Перейдемо до функцій системи. Як уже вказувалося, система орієнтована на автоматизоване виконання функцій обліку, контролю за забезпеченням схоронності та веденням НДА.

У галузі обліку архівних документів система здійснює автоматичне формування (і виведення на друк) облікових документів. Ця заява, досить загальна та категорична, вимагає певних пояснень. Найперше задамося питанням про характер існування інтегрованої інформаційної системи та системи традиційних облікових документів, що склалася. Навряд чи хтось нині ризикне з повною впевненістю дати відповідь на це питання, однак зрозуміло, що нас чекає певний період їхнього паралельного існування з неминучим дублюванням відомостей у машинночитаній і друкованій формах. Певно, друковані форми будуть вельми повільно відмирати, причому, вирішальним фактором у цьому процесі послужить офіційне впровадження автоматизованої процедури підтвердження достовірності електронного документа. Можна допустити, що поступово функції підготовки, обробки та аналізу даних будуть зміщуватися вбік баз даних: водночас легкість комп'ютерної підготовки облікових документів лише продовжить їхнє життя. Реформування системи облікової документації, її введення в якійсь перспективі виключити не можна, але справа це довга та непроста. Одним із найбільш довгострокових облікових паперових документів напевно буде паспорт архіву, а

ось щорічним відомостям про зміни в складі та обсязі фондів можна з великою долею вірогідності передбачити швидку чисто електронну долю.

Реалізація функції формування облікових документів передбачає, що до складу реквізитів баз даних системи мають входити практично всі облікові показники, що фігурують у облікових документах. Вимога очевидна і легко виконувана, але така, що сильно впливає на формування структури БД.

Коротко зупинимось на інших основних функціях у сфері обліку: автоматизована підтримка складання, переробки та вдосконалення опису; виведення опису на друк; формування на основі вибраних облікових показників переліків фондів, описів, справ і документів; формування списку зайнятих і вільних номерів фондів ("номерника"); формування статистичних таблиць за складом й обсягом документів архіву, виконання різноманітних запитів.

У галузі контролю за забезпеченням схоронності ведеться формування та виведення на друк статистичних відомостей за фізико-технічним станом документів, переліків справ і документів, які підлягають реставрації, різного роду обробці тощо.

Щодо функції системи у сфері ведення автоматизованого НДА можна сказати коротко і вичерпно: система реалізує всі функції системи науково-довідкового апарата в архіві.

У подальшому система має включити в себе програмне забезпечення обліку використання документів за їхнім фізичним станом. І звичайно, частиною системи повинна стати так звана метабаза, що включає детальні дані про всю інформацію введена до системи. Метабаза потрібна не лише як гід по системі, а й для регулярного контролю заповнення баз даних, що входять до неї.

Таке найзагальніше уявлення про структуру інформаційної системи архіву та її функції. Перейдемо тепер до предметів прагматичніших — до проблем реалізації системи. Тут можливі варіанти. Можливо спроектувати, створити та впровадити всю систему повністю, можна робити і впроваджувати систему поетапно, частинами. Тоді слід визначити, якими частинами і в якій послідовності. Скажімо, можна реалізувати один чи два рівня, в наступній версії додати інші; можна зробити всі рівні, але не за всіма показниками і не для всіх функцій тощо.

Росархів практично приступив до роботи по створенню системи три роки тому. 1995 р. всім держархівам Росії була передана для апробації перша версія програми, названої "Архівний фонд" (далі "АФ").

ПЗ було зроблено FoxPro під DOS. Більше 60-ти держархівів (зокрема центри зберігання документів) прислали свої зауваги до ПЗ і пропозиції щодо його вдосконалення. Згідно з ними було проведено доопрацювання системи в березні 1997 р. держархіви отримали другу версію "АФ". У ній суттєво збільшений спектр виконуваних функцій, вона виконана як додаток до Windows 3.11. і вище. ПЗ працює як автономно, так і в режимі локальної обчислювальної мережі. У програмі використовується два верхні з чотирьох рівнів опису.

З метою обліку архівних документів і контролю за забезпеченням збереженості у ній автоматично формується близько 70-ти видів переліків фондів і описів, що відбираються за різними параметрами. Складається ряд таблиць із статистичними відомостями за складом документів архіву. Передбачене автоматизоване складання паспорта архіву та видача його в електронній і друкованій формах, до того ж це зроблено у відповідності з уточненою формою паспорта, визначеною в Регламенті державного обліку документів Архівного фонду Російської Федерації. Форма паспорта вміщує 230 показників, 170 із них підраховується системою (інші показники, скажімо, відомості про будівлі та споруди, не базуються на інформаційному масиві системи і вводяться до відповідних екранних форм вручну). У системі формується список вільних і зайнятих номерів фондів — так званий "номерник".

Програмний комплекс передбачає різноманітні інформаційно-пошукові засоби. Пошук здійснюється за текстом анотації та історичної довідки, за повною і скороченою назвою фонду, за крайніми датами документів фонду, за будь-яким сполученням названих показників чи за всіма одночасно. У одному запиті можна за кожним із текстових показників задавати до двох пошукових фрагментів текстів. Передбачена процедура пошуку за перейменуваннями фонду (за повною і скороченою назвою) у сполученні з датами існування установи під відповідними назвами.

У системі ведуться три файли ключових слів (кожне ключове слово може складатися з одного слова чи короткого словосполучення): "персоналії", "географії" і тематика. Процедура формування ключових слів дає змогу прямого введення терміну у файл чи автоматичного переносу в нього слів із тексту анотації чи історичної довідки (з редагуванням закінчень) тощо. В одному запиті за ключовим словом можуть використовуватися всі три типи ключових слів, до трьох із кожного файлу.

Результати пошуку (за вищезазначеними параметрами і/чи за ключовим словом) за бажанням користувача представляються у виді файла чи роздруковуються у двох форматах — список знайдених фондів, або їхній перелік із характеристикою кожного фонду. Також у відповідності із запитом на БД накладається фільтр, після чого користувач може працювати з рецензованою БД, що складається лише з фондів, які задовольняють умови пошуку.

У "АФ" реалізована процедура автоматизованого формування тексту путівника за фондами архіву. Текст його організується у відповідності з рубрикаторм (створюється архівом у межах системи) і видається у вигляді текстового файла. Подальше закінчення редагування тексту можна вести у будь-якій сучасній програмі текстового редактора. Файли ключових слів із посиланнями на номери фондів також виводяться у вигляді текстового файла і служать для формування у друкованому путівнику іменного, географічного та предметного покажчика. Сформовані тексти — путівника та покажчиків — можна, природно, роздрукувати безпосередньо із системи.

За деякими роздумами було вирішено відмовитися від пред'явлення у готовому та "вмонтованому" у систему рубрикатора. Справді, схеми путівника за фондами обласного архіву, центра зберігання документації (колишнього партархіву), федеральних архівів Воєнно-історичного, Особливого, Військово-морського флоту, тощо можуть не мати навіть загальної основи. Тому кожен архів сам формує свій рубрикаторм. ПЗ дає змогу формувати рубрикаторм фондів глибиною до п'яти вкладених рівнів із кількістю рубрик до 99 на кожному рівні.

Функцією згадуваних вище "горизонтальних" БД у системі може перебирати "Біографічна довідка" для набору відомостей про фондоутворювачів для особистих і родинних фондів; "Рух документів", де фіксуються дані про прийняття передачу розсекречення; "Топографія", в якій вказується місце зберігання документів опису, причому ця інформація (що містить відомості про полиці і номери справ) може використовуватися при видачі справ зі сховища.

У системі реалізовано три режими доступу, умовно названі "Користувач", "Редактор", "Адміністратор" — кожен зі своїм паролем. Перші дві не потребують коментарів, так як назви вказують на дозволені дії. У режимі адміністратора здійснюється введення паспорта архіву, рубрикаторм, зміни паролів доступу. Якщо в архіві є кілька автономних комп'ютерів, то на кожному з них можна сформувати фрагменти баз даних, а потім поєднати їх на якійсь одній машині.

Таким чином, створена і реально функціонує частина системи. Слід наголосити, що при розробці "АФ" вирішені багато методичних і технологічних питань, відпрацьовано процедури і підпрограми, які будуть застосовані на рівнях справи і документу.

"АФ" уже використовується у роботі десятків федеральних і регіональних архівів. Для низки архівів (ДАРФ, РДВА, РДВІА, РЦХІДНІ, РДАЕ Смоленська, Тюменська, Іркутська, Свердловська області, Красноярський край) в "АФ" уже конвертовані Росархівом інформаційні масиви баз даних, створені в межах першої версії "АФ" та інших програм.

Напрямок подальших робіт щодо розвитку та впровадження системи достатньо зрозумілий — нарощування системи до чотирьох рівнів, інтеграція в неї накопичених баз даних на рівні справи та документу, повнотекстове введення на рівні справи.

Наступний етап — створення програмного забезпечення для автоматизації фондових каталогів (ФК) регіональних органів управління архівною справою. Інформаційною основою автоматизованого ФК стануть відомості верхніх двох рівнів системи архіву. Природно, після цього етапу прийде черга автоматизації Центрального фондового каталогу Росархіву. Тим самим буде вибудовано ланцюги інформаційної системи архівів — регіональні фондові каталоги — ЦФК, котрі складуть загальногалузеву інформаційну систему.

Михайло Акулов
Ольга Гранкіна
Дмитро Омельчук

**АРХІВНО-СЛІДЧІ СПРАВИ РЕПРЕСОВАНИХ (20-ті — 50-ті рр.) ЯК ІСТОРИЧНЕ
ДЖЕРЕЛО: МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ**

Такий специфічний вид сховищ документів, як архів спецслужб, завжди був майже недоступним широкому колу дослідників, громадськості. Це природно, адже засекреченість інформації випливає з функцій і завдань цих органів, як би вони не називалися та в якій би країні не діяли.

У період тоталітаризму органи безпеки вимушено виконували роль знаряддя політичного терору, спрямованого проти мільйонів громадян країни. Виконуючи злочинні накази, співробітники НК-ДПУ-НКВС за надуманими звинуваченнями арештовували людей, “вибивали” необхідні слідству “зінання”, які використовували згодом для подальшого розкручування маховика репресій.

Нині, відповідно до Закону “Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні” від 17 квітня 1991 р. особи, які безпідставно постраждали від політичного терору реабілітуються. Завдяки цьому науковці отримали доступ до певної частини архівно-слідчих справ. На виконання постанови Президії Верховної Ради України від 9 вересня 1991 р. ці документи передаються Службою безпеки України до державних архівних установ. Тільки до Центрального державного архіву громадських об’єднань України (далі — ЦДАГО України) надійшло на зберігання понад 35 тис. таких справ. Їхні хронологічні межі охоплюють період від 1919 р. до 1950-х рр. В основному це справи репресованих у Києві та Київській області. Однак більшість справ усе ще залишається в архівах Служби безпеки України.

Передача згаданих документів державним архівам сприяла процесу їхнього широкого використання у публікаціях, активному залученню до наукового обігу. Дослідники одержали важливе і водночас складне джерело для правдивого висвітлення нашої історії.

Безпосередньо відображаючи механізм дії репресивної машини тоталітаризму, ця специфічна категорія документів дає можливість усвідомити справжні причини та масштаби масового терору, простежити інтенсивність політичних репресій у конкретні історичні періоди й особливості їхньої спрямованості стосовно різних соціальних, етнічних, політичних і конфесійних верств населення. Сумарне вивчення великої кількості слідчих справ стане підґрунтям для переосмислення багатьох історичних подій і персоналій. Без їхнього залучення навряд чи вдасться відтворити об’єктивну картину перетворень в економічному та культурному житті суспільства 1920-х - 1950-х рр., науково виважено співвіднести складності та досягнення на цьому шляху з умовами тотального беззаконня.

Персоніфіковані за своїм характером архівно-слідчі справи розкривають маловідомі та зовсім невідомі факти біографії багатьох діячів науки, культури, мистецтва, церкви, імена яких довгі роки були викреслені з історії свого народу. Так, у ЦДАГО України дослідники мають можливість ознайомитися зі слідчими матеріалами щодо членів родини М.Грушевського (брата Олександра, доньки Катерини, племінника Сергія), академіків А.Кримського, Є.Тимченка, кінорежисера О.Довженка, поета В.Вишиваного (Габсбург-Лотрінген Вільгельм), художника М.Івасюка, біолога-селекціонера В.Симиренка та інших представників національної інтелігенції. Унікальність даних джерел полягає також у тому, що нерідко вони висвітлюють долю їхньої інтелектуальної спадщини, часто фіксують й останні дні життя.

Для повнішого розкриття джерелознавчої цінності архівно-слідчих справ необхідно докладно розробити методику вивчення цих матеріалів. Через специфіку функцій фондоутворювача та особливості самого ведення діловодства вона дещо відмінна від прийомів дослідження інших документальних масивів.

Багаторічна практика органів внутрішніх справ, державної безпеки викристалізувала структуру слідчих справ.

На початковому етапі діяльності Всеукраїнської Надзвичайної комісії (ВНК) вони

складалася з кількох обов'язкових документів, часто хаотично згрупованих: акта про затримання, протоколів допитів звинуваченого та свідків, висновку, виписки із журналу засідань чекістського органу з вироком.

Так, справа 1919 р. щодо Олексія Васильовича Базилевича відкривається витягом із журналу засідань ВНК про визнання його винним у проведенні контрреволюційної діяльності (без зазначення міри покарання). Далі — протоколи допитів обвинуваченого, численні характеристики: з попереднього місця роботи, від міського та фабричного профспілкових комітетів, заява від робітників фабрики, де працював О. Базилевич про політичну благонадійність підсудного, прохання дружини про звільнення його з-під варти. Закінчується справа висновком про скасування обвинувачення за відсутністю складу злочину. Останнім документом є резолюція ЦК УПСР (Української партії соціалістів-революціонерів), членом якої був О. Базилевич, що була приєднана до справи як доказ його контрреволюційної діяльності.

Загалом, матеріали архівно-слідчих справ цього періоду скупі на біографічні дані обвинувачених, за ними не завжди можна простежити їхню долю, відновити повну картину слідства, справжні мотиви репресій.

Номенклатура документів усередині слідчих справ усталилася на межі 1920-х — 1930-х рр., коли набув чинності кримінально-процесуальний кодекс. Першим документом у справі мала бути постановою про взяття до діловодства, котра підписувалася слідчим, якому доручалася справа і затверджувалася начальником відділу УНКВС — УМДБ. Потім — постановою на арешт із обґрунтуванням причини та визначенням міри запобіжних заходів. Останні досить однотипні, тому інформацію про справжні мотиви обвинувачення дати не можуть. Це з'ясується під час вивчення наступних документів архівно-слідчих справ. Дата арешту, зокрема, може передувати постанові про прийняття справи до діловодства. Адаже часто траплялося так, що людину, не маючи постанови, спочатку заарештовували за доносом або (частіше) на підставі свідчень особи, яка вже проходила в цій справі.

До матеріалів попередньої стадії слідства належать: анкета заарештованого, протоколи допитів обвинуваченого та свідків, очних ставок, запити органів ДПУ — НКВС — МДБ до різних організацій та установ для уточнення відомостей, акти перевірок, експертні висновки про виробничі або майнові справи, характеристики осіб, котрі притягалися до відповідальності раніше, медичні висновки про здоров'я звинувачених тощо.

Ця група документів як джерело інформації становить неабиякий інтерес. Анкета заарештованого включає прізвище, ім'я, по-батькові, рік, число, місяць і місце народження, соціальне походження, національність, освіту, належність (у різні часи) до політичних партій, рухів, молодіжних організацій, короткі відомості про трудову, наукову, політичну, державну та громадську діяльність до арешту. Слід враховувати, що трапляються випадки різничитання, коли в анкеті наводяться одні дані, а в інших документах (скажімо, у постанові про вибір запобіжних заходів) — інші. Зокрема, у справі Івана Федоровича Зейферта — у постанові про арешт — 1885 рік народження, в наступних документах — 1895; у справі Георгія Івановича Нейгум — у постанові про вибір запобіжного заходу, місце народження вказано с. Бураш Красноперкопського району, колгосп "Ладман", у наступних документах — с. Німецький Бураш Ларингофського району, колгосп "Лангман". У справі Биркова Степана Івановича: у постанові на арешт і про вибір запобіжної міри місце народження вказано — м. Кишинів, в інших документах — с. Моронки, Аргіївський район, Молдавська РСР.

Особливої уваги потребують прізвища, імена та по-батькові репресованих. Різничитання зустрічаються й тут. У справі Антона Йосиповича Брудика, скажімо, у постанові на арешт він названий Брудиним. Частіше проблеми виникають із неслов'янськими прізвищами. Так, у постанові на арешт вказано Абуфарієв Кадралі, а у всіх подальших документах — Абдурейєв Кадир Елі.

Чим це можна пояснити? Розмах репресій приводив до поспіху, помилок, за кожною з яких були долі людей. 25 червня 1941 р. НКДБ Кримської АРСР заарештував експедитора радгоспу ім. Фрунзе Івана Мартиновича Бабаєва за звинуваченням у тому, що він у минулому служив офіцером карального загону при Врангелі та вів активну боротьбу проти революційного руху. Слідство з'ясувало, що у Врангеля служили два його брати — Г. Бабаєв і Е. Бабаєв, котрі емігрували за кордон. Проте, 9 серпня 1941 р. невинний І. Бабаєв все ще

перебував під вартою.

Ще суворіше — і знову через прізвище — обійшлася доля з колгоспником с. Качкарель Бахчисарайського району Сеїт Сеїмон Немітуллою, 1878 р.н., заарештованим Бахчисарайським РВ НКВС Кримської АРСР 14 листопада 1937 р. за звинуваченням у проведенні контрреволюційної агітації серед односельчан. Ще тривало слідство, а його відправили етапом на Далекий Схід у “Бамтаб” замість засудженої на 10 років людини, котра мала такі самі ім'я, по-батькові та прізвище, і перебувала в Сімферопольській в'язниці. Коли помилку з'ясували, С.Немітуллу повернули таки до Сімферополя, і 6 березня 1940 р. прокуратура за відсутністю фактів слідчу справу припинила та звільнила його з-під варті. Ось так помилка обійшлася 2,5 роками поневірянь у таборі.

У всіх випадках різночитань найбільшої уваги заслуговує анкета заарештованого, яка заповнювалася зі слів підслідного та підписувалася ним. Правильність наведеної в ній інформації повинна була перевірятися слідчим за наявними документами.

Найбільший інтерес із усіх матеріалів архівно-слідчої справи викликають протоколи допитів — звинувачених, свідків, очних ставок. Вивчення та аналіз цих документів дає змогу простежити перебіг слідства, методи дізнання, скласти уявлення про моральну атмосферу, пануючу в суспільстві та багато іншого. Зазначимо, що на противагу окремим публікаціям у пресі, автори яких стверджували, що на окремих сторінках протоколів залишилися плями крові, авторам дослідження подібного зустрічати не довелось, хоча нами вивчено вже понад тисячу справ. Про методи, за допомогою яких добувалися необхідні слідству докази, свідчать самі звинувачувані. Іноді, зокрема, під час суду (якщо справа не розглядалася позасудовим органом) вони відмовлялися від своїх свідчень, даних під час слідства, вказуючи причини, котрі спонукали їх це зробити. Найчастіше фігурує формулювання: “втомлений допитами”, “слідчі примусили мене дати неправдиві показання” і т. д. Так, на закритому судовому засіданні Військового Трибуналу Київського Особливого військового округу (КОВО) колишній командир 4-ої окремої танкової бригади КОВО Микола Феліксівич Негребецький заявив: “...я був доведений до немічного стану і вимушений був дати неправдиві зізнання”. Трибунал засудив його до розстрілу. Однак, через місяць справа М.Негребецького була переглянута Військовою колегією Верховного Суду СРСР і відповідно до її рішення направлена на дослідження. Через два роки після арешту М.Негребецький був засуджений до 3-ох років ВТТ.

Доказами застосування фізичних мір впливу є також і протоколи допитів. Спочатку звинувачений усе заперечує, потім починає твердити, що він, мовляв, усе зрозумів, затятість не має сенсу, і відтак він хоче розповісти “правду”. І розпочинаються зізнання в найневірогідніших злочинних діях, коли, скажімо, малограмотний сільський житель каже: “перебував у складі контрреволюційної організації, котра мала на меті убивство товариша Сталіна, тому підслідному відомо, що керівником організації є... “далі вказується прізвище когось із керівників районного чи обласного рівнів”.

Найскладніше завдання, що постає перед дослідником, — визначити межу, де матеріали допитів дають точну інформацію, а де починається неправда. Як правило, такою межею є згадана вже фраза про готовність дати правдиві свідчення.

Інформація, здобута з допитів свідків, цікава тим, що вона віддзеркалює не лише факти з життя звинувачених, а й деталі подій із життя суспільства, котрі подеколи не можна знайти в інших джерелах, але це, так би мовити, побіжний матеріал, випадкові знахідки, тож розраховувати на його широке наукове застосування не доводиться. Разом із тим, матеріали допитів свідків і очних ставок часто демонструють соціально-моральну атмосферу, що панувала тоді у суспільстві. Політика репресій насаджувала у свідомості людей розуміння того, що своєчасне повідомлення своїх підозр відповідним органам є гарантом власної безпеки. Крім того, вона детонувала масові прояви найнікчемніших рис людської натури — задрощів, жорстокості тощо. Діапазон мотивації наклепницьких заяв, написання доносів був широким: від меркантильних спонукань до сліпої фанатичної віри в ідеологію “посилення класової боротьби на шляху зміцнення соціалізму”.

Більшість протоколів допитів і очних ставок написано від руки. Щоправда, трапляються й надруковані на машинці. Як правило, це ті, де підслідний дає найпотрібніші — з точки

зору слідчого — зізнання. Інколи зміст рукописного та машинописного варіантів протоколів допитів мають суттєві відмінності. Тому, використовуючи цю категорію документів, слід зіставляти факти всіх протоколів допитів. У протилежному випадку, ґрунтуючись лише на одному з них, дослідник неминуче прийде до обмежених, помилкових висновків.

Мабуть, на найбільшу увагу науковців заслуговують матеріали, отримані на офіційні запити органів безпеки до різних установ за для перевірки фактів, встановлених під час "слідства". Вони виходять за рамки кримінально-процесуального слідства й досить різноманітні за змістом. Серед них висновки експертних комісій щодо професійної компетенції звинувачених, іноді матеріали інтелектуальної діяльності останніх, документи вилучені з особових справ (у випадках належності підслідного до номенклатурних працівників) — автобіографії, характеристики, послужні списки тощо. Частіше, згадані документи зустрічаються у справах по обвинуваченню у шкідництві, де вони грали роль доказів вини репресованих.

Показовою щодо цього є справа стосовно Пантелеймона Івановича Савенка, колишнього старшого геолога Укргеологтресту. Він займався розробкою проблем обстеження покладів бурого та кам'яного вугілля. До справи приєднано його теоретичний огляд стану покладів "Великого Донбасу". 1937 р. Виїзною Сесією Військової колегії Верховного Суду СРСР за обвинуваченням у шпигунсько-шкідницькій діяльності П. Савенко був засуджений до 10-ти років позбавлення волі. Рішенням Особливої наради при НКВС СРСР від 19 січня 1944 р. "за високі виробничі показники і відмінну поведінку термін відбуття покарання був знижений на 2 роки". А звільнений з-під варті геолог був лише 26 лютого 1946 р. У 1948 р. за участь у відкритті та обстеженні Кайерканського кам'яновугільного родовища П. Савенко був відзначений Сталінською премією у розмірі 25 тис. карбованців, про що у справі є відповідний документ. Але, незважаючи на це, 1951 р. він знову заарештовується за мотивами обвинувачення 1937 р. і відповідно до постанови Особливої наради при МДБ СРСР висилається на поселення до Красноярського краю.

Безперечно, наявність у архівно-слідчих справах матеріалів, які висвітлюють творчу, наукову та службову діяльність репресованих, підвищує джерельну вартість цього документального масиву.

Коли слідча справа на попередній стадії вважалася завершеною, повинна була вноситися постанова про пред'явлення обвинувачення. Але право підслідного на ознайомлення з матеріалами слідства по його завершенні регулярно порушувалося, тому означена постанова зустрічається не у кожній справі. Далі складався обвинувальний висновок, у якому переважали політичні "тавра", а не конкретні факти. З точки зору історичного джерела вони цінні тим, що ілюструють, як абсурдність обвинувачень набувала сили закону. Після затвердження висновку прокуратурою справа передавалася до судового органу (суд, військовий трибунал).

Для розгляду обвинувачення судовий орган проводив підготовче засідання, у разі потреби — із залученням додаткових матеріалів. Іноді саме підготовче засідання судового органу виносило своє рішення, не передаючи справи до суду. Документом значної ваги є сам протокол судового засідання з визначенням вироку. Якщо з'являлася касаційна скарга або протест прокурора, справа розглядалася вищою судовою інстанцією, яка або залишала в силі вирок першого суду, або виносила інше рішення. Іноді справа розглядалася декількома судовими органами. Зразком є справа про звинувачення електромонтера станції Сімферополь Петра Олексійовича Рогожина-Мажарова, 1899 р.н., заарештованого 25 липня 1937 р., НКВС Кримської АРСР. Обвинувачення, датоване 11 серпня 1937 р. після затвердження Наркомом внутрішніх справ Кримської АРСР, 16 серпня 1937 р. передано до транспортної прокуратури Сімферопольської дільниці Сталінської залізниці. Остання передає справу до суду. 15 вересня 1937 р. Виїзна сесія Лінійного суду Сталінської залізниці засуджує П. Рогожина-Мажарова до позбавлення волі. Через два роки, відбуваючи покарання, він звертається з листом до наркома шляхів сполучення Л. Кагановича. Після цього надходить протест прокурора СРСР до Верховного Суду СРСР із вимогою переглянути справу. 23 березня 1940 р. Пленум Верховного Суду СРСР відмінив вирок Лінійного суду Сталінської залізниці від 15 вересня 1937 р. й передав справу на новий розгляд до того самого суду, проте в іншому складі. 8 жовтня 1940 р. при другому слуханні справи Лінійний суд виправдав П. Рогожина-Мажарова

Прокурор Сталінської залізниці звернувся до транспортної колегії суду з протестом проти цього рішення. 27 листопада 1940 р. Залізнична колегія Верховного Суду СРСР протест прокурора відхилила та залишила на присуд Лінійного суду Сталінської залізниці від 8 жовтня 1940 р. 16 січня 1941 р. Пленум Верховного Суду СРСР постановив вирок Лінійного суду від 8 жовтня 1940 р. і ухвалу Залізничної колегії Верховного Суду СРСР від 27 листопада 1940 р. за справою П.Рогожина-Мажарова відмінити, а відтак передати її на новий розгляд. Врешті решт суд визнає невинність П.Рогожина-Мажарова і 25 серпня 1941 р. прокуратура Кримської АРСР справу припинила. Проте, цей факт належить до виключення з правил. Закономірністю було інше: вирок не переглядалися.

Якщо виносився вирок — вища міра покарання, то, як правило, слідча справа закінчується довідкою про виконання вироку. На жаль, у ній не зазначається місце поховання потерпілого. Однак, це справа важливий документ і, при посиланнях на дату та причину смерті, є основним. При дослідженні цього джерела слід враховувати ту обставину, що на вимогу наказу КДБ СРСР № 108 сс від 1955 р. ці дані фальсифікувалися і багатьом родичам на запити відповідали: людина померла в ув'язненні вже в 40-і роки, вказувалася навіть конкретна хвороба як причина смерті. У численних справах разом із актом про виконання вироку опинилися примірники таких відповідей.

Певний інтерес являє собою контрольньо-наглядова справа. Вона буває різною за обсягом — від 2-3 сторінок до цілого тому. До неї входять матеріали з нагляду справи та реабілітації. Заслугує на увагу "технологія" процесу. Якщо йдеться про заяву засудженого, то слідчим проводиться вельми велика робота: з вивчення матеріалів попередньої стадії до додаткового опитування свідків, ознайомлення зі справами, за якими проходять особи, згадані у справі. За життя Й.Сталіна більшість вироків залишалися без змін. Починаючи з 1954 р. кількість переглянутих вироків збільшилася. В основному реабілітувалися особи, засуджені до ВМП. Підставою для повернення до справи були тоді заяви родичів. Використовувалася така аргументація: "Оскільки звинувачення (прізвище, ім'я, по-батькові) ґрунтувалося тільки на свідченнях такого-то, а його реабілітовано через відсутність складу злочину, то звинувачення (прізвище, ім'я, по-батькові) не є доведеним."

Значимо, що для багатьох засуджених на тривалі терміни, в тому числі і після Великої Вітчизняної війни, процес реабілітації розтягнувся на роки й завершився тільки після 1991 р. Прикладом може бути справа С.Щеколдіна (під час окупації — директора Алуштинського музею). 16 листопада 1944 р. Військовий трибунал засудив його до 10 років позбавлення волі. У 1950, 1956 та 1969 рр. звинувачений намагався домогтися реабілітації, але безрезультатно. Слідчими, особливо у 1956 і 1969 рр., проведена величезна робота — бесіди з усіма живими на той момент свідками, залучення до справи десятків довідок, перевірялася велика кількість фактів. Але результат був майже однаковим: "підстав для перегляду справи немає". Якоюсь мірою це можна пояснити і нещирістю заявника, який писав у 1956 р. на ім'я Військового прокурора СРСР, що обвинувального висновку він не читав, на судовому засіданні його теж не зачитували, а саме засідання тривало 15 хв., хоч у справі є розписки С.Щеколдіна в одержанні копії висновку. На десяти сторінках протоколу судового засідання зафіксовано, що він більше 10 разів відповідав на питання. Під час судового засідання допитувалася одна зі свідків. У 1956 р. вона підтвердила свої показання, зроблені на суді 1944 р. Отже, є підстави вважати, що суд тривав не 15 хвилин, як про це писав С.Щеколдін.

Основним мотивом відмови у реабілітації були антирадянські висловлювання колишнього директора. І тільки на підставі закону від 17 квітня 1991р. С.Щеколдін був реабілітований. У його діях (а не словах) під час перебування на окупованій території складу злочину знайдено не було.

Цей приклад наочно демонструє ще один аспект джерелознавчого використання архівно-слідчих справ. Об'єднуючи у своєму складі документи різних історичних періодів — громадянської війни, сталінського тоталітаризму, хрущовської відлиги та горбачовської перебудови, вони, тим самим, дають можливість дослідникові прослідкувати еволюцію поглядів на одні і ті самі події, долі людей.

Реабілітаційна частина цікава також і тим, що містить багатий довідковий матеріал із різних архівних установ колишнього СРСР. Він опинився у справах внаслідок численних

перевірок фактів попереднього слідства — з одного боку, з іншого — як результат відновлення інформаційного обсягу справ через відсутність обов'язкових документів оформлення слідства на його попередній стадії. Крім цього, у наглядних матеріалах відклалося чимало унікальних документів. Серед них відгуки про опальних діячів науки та культури, які на вимогу КДБ підготували відомі літератори, науковці. Так, у сховищах ЦДАГО України зберігаються автографи М.Бажана, О.Корнійчука, М.Рильського, П.Тичини та інших.

Безумовно, при роботі з архівно-слідчими справами дослідник стикається з певними труднощами. Насамперед, вони пов'язані з оформленням самих справ.

Після винесення вироку слідчу справу здавали у відомчий архів. Відтоді вона вважалася архівно-слідчою й одержувала інший, відмінний від слідчого, номер. Після реабілітації репресованого його справі знову надають номер, який має починатися з нуля. Це свідчення реабілітації. При передачі справ на збереження до державних архівів нумерація змінюється ще раз. Цей невідладний досліднику процес зміни номерів може привести до непорозумінь при залученні документів до наукового обігу, коли дослідники, які встигли попрацювати з ними ще в архівах СБУ можуть посилатися на два номери. При цьому одні оперують номером слідчої справи (при публікації документів), інші — використовують номер теперішнього зберігання в архівах Управління СБУ. Найприйнятніший, на нашу думку, варіант, при якому в тексті, якщо це необхідно, вказується номер архівно-слідчої справи, а в посиланнях — вихідні дані за місцем нинішнього зберігання.

Порядок систематизації матеріалів усередині справ далеко не завжди відповідав нормам кримінально-процесуального діловодства. Часто у справах підшито спочатку всі протоколи допитів звинувачених, потім свідків, далі протоколи очних ставок. При цьому складно проаналізувати перебіг слідства, поведінку його учасників і т.д. Трапляються й такі недоречності, коли у справі є протокол допиту, а потім звинувачений дає з інтервалом у 5-7 днів до десятка показань, оформлених як "додаткові". При цьому формальностей оформлення не дотримувалися (час початку і кінця допиту і т.д.)

Під час слідства часто працював не один слідчий. До допитів свідків, а іноді й звинувачених, особливо у випадках, коли за справою проходила не одна особа, а група, залучалися й інші співробітники державної безпеки. У протоколах допитів замість прізвищ слідчих інколи стоїть просто підпис і встановити, хто проводив роботу зі свідком або підслідним, неможливо. До того ж, у 20-30 рр. не практикувалося вказувати ініціали, хоча посада слідчого кожного разу прописувалася повністю. Складності створює й те, що практично всі протоколи рукописні. Часом почерки просто не можна прочитати.

Водночас, архівно-слідчі справи містять цінну, унікальну інформацію про особу репресованого. Особливий інтерес являють документи звинувачених. Це — паспорти, профспілкові та військові квитки, посвідчення, фотокартки, листи, іноді — щоденники, записні книжки, спогади, матеріали творчої діяльності (статті, нариси, оповідання, вірші тощо). Таке співвідношення офіційних і особистих матеріалів дає змогу дослідникові простежити не тільки факт репресії, але й зримо уявити собі стосовно кого вона здійснювалася. Але подібні матеріали рідкість. Здебільшого залишилися лише акти про їхнє знищення шляхом спалення.

Отже, архівно-слідчі справи реабілітованих громадян, які постраждали від репресій у роки тоталітаризму, — цінне джерело, запровадження якого до наукового обігу значно розширює та поглиблює документальну базу досліджень із новітньої історії України.

Доступ до архівно-слідчих справ стосовно осіб, які не підлягають реабілітації залишається закритим. Це здається вкрай нелогічним: справи схожі за інформаційною насиченістю, вони навіть значущі — йдеться не про фальсифіковані справи, а про реальні злочини, розкриті органами безпеки. Отже, і ступінь вірогідності відомостей, які вони містять, значно вищий. Окрім цього, ці документи відображають події понад піввікової давності. Розв'язання даної проблеми виходить за межі відомства. Правову основу тут визначає закон України, що регулює терміни секретності тих чи інших документів.

Ще однією проблемою, яка постає сьогодні, є питання про остаточне визначення місця постійного зберігання архівно-слідчих справ реабілітованих громадян. Процес їхньої передачі до державних архівів розтягнувся і нині ще далеко не всі обласні архіви прийняли ці справи

від відповідних обласних управлінь СБУ. Це пояснюється неможливістю забезпечити значний обсяг робіт, пов'язаних із введенням архівно-слідчих справ у використання через велику завантаженість виконанням запитів соціально-правового характеру (особливо після прийому фільтраційних і трофейних документів колишнього КДБ стосовно громадян, які були вивезені на роботу до Німеччини), через брак вільних площ сховищ. Склалася ситуація, при якій архівно-слідчі справи розосереджені по різних архівах. Природно, логіка підказує, вони повинні концентруватися в одному місці, тим більше, що 1996 р. був створений Державний архів СБУ. Але рішення цього питання не є таким однозначним, оскільки:

— у посиланні численних публікацій за тематикою архівно-слідчих справ часто вказуються вихідні дані за місцем нинішнього зберігання — ЦДАГО України, державні архіви Волинської, Дніпропетровської та інших областей. Повернення цих матеріалів до архіву СБУ неминуче викличе плутанину при зазначенні джерел, які були використані у дисертаціях, статтях, монографіях;

— робітники тих архівів, що вже прийняли на зберігання згадані матеріали провели досить об'ємну роботу по їхньому опрацюванню;

— особливості зберігання документів у відомчому архіві Служби безпеки викличуть певні обмеження у використанні цього джерела.

Тому, вирішуючи питання про визначення місця постійного розміщення архівно-слідчих справ, необхідно знайти такий вихід, при якому норми зберігання документації відомчого архіву не перешкоджали б процесу їхнього залучення до наукового обігу та максимально враховували доробок державних архівів по науково-технічній обробці даного фонду.

• ЦДАГО України: Ф. 263.— Оп. 1.— Спр. 54825.

• Архів ГУ СБУ в Криму.

• Там само.

• Там само.

• Там само.

• Там само.— Спр. 03685.

• ЦДАГО України: Ф. 263.— Оп. 1.— Спр. 54825.

• Там само.— Спр. 32383 фп.

• Архів ГУ СБУ в Криму.— Спр. 03695

Лілія Качановська
Федір Овчаренко
Анатолій Шурубуря

ВИКОРИСТАННЯ ОРГАНОКОМПЛЕКСІВ ДИСПЕРСНИХ МІНЕРАЛІВ У БІОЗАХИСНИХ МАТЕРІАЛАХ

Одержання матеріалів для реставрації та збереження творів мистецтва, живопису, документів із довготривалим строком дії — важлива проблема, яка потребує мобілізації зусиль науковців і фахівців різних галузей. Високодисперсні природні мінерали, маючи достатні адсорбційні властивості, високу іонообмінну ємність та розвинуту поверхню, з успіхом можуть виконувати роль структуроутворювача, носія біозахисних речовин, наповнювача паперової основи з постійним рН. Розроблені нами методи синтезу органокомплексів як на зовнішній, так і на внутрішній поверхні шаруватих силікатів дають змогу поступово змінювати гідрофільну природу поверхні мінералу аж до повної її гідрофобізації або органофілізації. Цей підхід реалізує можливість одержання водних, неводних чи змішаних композицій пролонгованої дії для реставрації та захисту. Одним із зразків плівкоутворюючих матеріалів із біозахисними функціями є органосилікатні композиції, наповнені органомінералами.

Адгезійна взаємодія в наповненому дисперсними органосилікатами органосилікатному матеріалі (ОСМ) здебільшого визначається і умовами одержання композитів. Кількісною характеристикою такої взаємодії може бути залежність вмісту зв'язаного поліорганосилоксану

від температури толуолу-розчинника. При змішуванні поліорганосилоксану з наповнювачем уже в перший момент проходить їхня взаємодія і кількість зв'язаної смоли, визначена безпосередньо після змішування, складає біля 70%. З часом вона зростає, і цей процес прискорюється при нагріванні. В звичайних умовах максимальне значення зв'язаної смоли досягається за три доби, а при 145С максимум досягається за 1 год. і складає 90%. Подальше збільшення температури толуолу зменшує кількість зв'язаної смоли, що можна пояснити частковим руйнуванням зв'язків полімер-наповнювач. Якої-небудь істотної зміни в модифікуючому шарі частки органосилікату не відбувається, так як його термостабільність значно перевищує всі температурні режими одержання толуольних дисперсій ОСМ. На мал.1 приведено дані щодо визначення фізикомеханічних показників плівки ОСМ, які ми визначали в лабораторних умовах. Приведені дані свідчать, що температура прогрівання готового матеріалу чинить істотний вплив на його показники міцності.

Одним із способів одержання плівок ОСМ є перетворення проміжних олігоорганосилоксанів різної будови в полімери, просторово зшиті по функціональних групах. Просторові структури такого роду утворюються при прогріванні плівки ОСМ, у результаті якого проходить вшивання молекул по ОН-групах, по ненасичених зв'язках або при використанні різних каталізаторів та поліфункціональних компонентів. Жорсткість та еластичність просторово зшитих поліорганосилоксанів залежить від числа місткових силоксанових та інших видів зв'язків між ланцюгами молекул. Одним з основних способів одержання поперечних зв'язків є введення до ланцюга три- або тетрафункціональних ланок, що утворюються органотрихлор-, триалкоксиланами в процесі гідролітичної конденсації суміші мономерів. Особливо цікавим є введення в дисперсію ОСМ мінеральних наповнювачів із хімічно сорбованими на поверхні молекулами або радикалами, що містять реакційноздатні чи функціональні групи, каталітичноактивні відносно органосилоксанів. Активна взаємодія молекул поліорганосилоксанів, розчинених у органічному розчиннику, проходить уже на стадії змішування з органічною дисперсією наповнювача. Результатом цієї взаємодії може бути утворення просторово-зшитої структури з істотно зміненими властивостями. Особливу увагу в цьому випадку необхідно звертати на керування в'язкістю таких систем, які в окремих випадках вимагають уведення деструктуруючої добавки.

У процесі наповнення ОСМ проходить адсорбція макромолекул, їхніх сегментів або агрегатів макромолекул поліорганосилоксанів на поверхні наповнювачів. У цьому випадку ми маємо справу з адсорбцією часток, що безперервно змінюють розмір і форму, а також ступінь агрегації і характер структур. Це зумовлює складну залежність адсорбції від концентрації вихідних толуольних розчинів поліорганосилоксанів. Конформаційні та структурні зміни в розчинах поліорганосилоксанів обумовлюють складну концентраційну залежність адсорбції. Поряд із впливом на величину адсорбції таких важливих змінних, як концентрація розчину та тип розчинника, на характер структуроутворення та величину адсорбції значний вплив має температура процесу. Виявилось, що адсорбція молекул поліорганосилоксанів у нормальних умовах достатньо швидко призводить до насичення поверхні. При температурах, близьких до температури твердіння, процес десорбції настільки прискорюється, що ізотерма адсорбції практично не досягає насичення. Це саме явище спостерігається при використанні дисперсних силікатних наповнювачів з органофілізованою поверхнею. Найзначніше зниження адсорбції макромолекул та агрегатів поліорганосилоксанів, в'язкості одержаних дисперсій ми спостерігали у випадку обробки поверхні наповнювачів парофазним способом модифікаторами типу фенілметилдиметоксисилану, -амінопропілтриетоксисилану, вінілтриетоксисилану та інші. Плівкоутворюючі властивості таких суспензій дещо вищі, ніж у традиційних ОСМ. Дуже ефектними з цього погляду виявилися також модифікуючі сполуки на зразок органоциклоксиланів. На підставі відомих уявлень про роль амінів у полімеризації органоциклоксиланів можна припустити, що азот, який входить до аміногрупи, в результаті координації з атомом кремнію, акцепторні властивості якого обумовлені наявністю вільних орбіталей, полегшує розрив силоксанового зв'язку в макромолекулі полімеру.

З метою детальнішого вивчення механізму процесів синтезу органокомплексів дисперсних мінералів із біозахисними властивостями та довготривалим строком

використання був проведений комплекс фізико-хімічних досліджень структури та будови міжшарового простору органосилікату.

Спектр Cu-монтморилоніту, що адсорбував 7,1 ммоль/г ацетонітрилу або 0,8 ммоль піридину на 1 г глини, має в першому випадку примітні ознаки асиметричності, а в другому — є повністю асиметричним із розділеною надтонкою структурою в паралельній орієнтації. При зниженні температури до 77 К форма резонансної лінії Cu-монтморилоніту, насиченого піридином, залишається незмінною внаслідок статичного стану піридинових комплексів міді в міжшаровому просторі. Водночас Cu-зразки з адсорбованою водою й ацетонітрилом при 77 К дають асиметричні спектри, подібні за формою до спектрів Cu-монтморилоніту, насиченого піридином. Із отриманих даних можна зробити висновок про те, що рухливість комплексів міді з ацетонітрилом та особливо з піридином у міжшаровому просторі мінералу істотно нижча, ніж із водою.

Порівняння спектрів ЕПР із адсорбційними даними та значеннями першого базального відбиття дає змогу стверджувати, що при макси мальному насиченні Cu-монтморилоніту ацетонітрилом ($a = 7,1$ ммоль/г, $d_{001} = 16,4$ Å) у його міжшаровому просторі утворюються гексакомплекси $[Cu(CH_3CN)_6]^{2+}$. Їх розміри істотно більші від розмірів аналогічних аквакомплексів. У результаті цього утруднюється ефективне усереднення анізотропних параметрів спектра ЕПР (g-фактор і константа надтонкої структури A) міжшарових ацетонітрильних комплексів уже при кімнатній температурі, і, як наслідок, спостерігається деяка асиметричність резонансної лінії. Параметри спин-гамільтоніану низькотемпературних спектрів вивчених систем значно відрізняються між собою (табл. 1) ¹. Це в першу чергу пояснюється тим, що ковалентність зв'язку іонів перехідних металів із азотвміщуючими лігандами звичайно істотно вище, ніж із кисеньвміщуючими, що і призводить у випадку ацетонітрильних і піридинових комплексів до зменшення g та збільшення A.

Таблиця 1
Параметри спектрів ЕПР при 77 К іонів Cu^{2+} в насиченому парами води, ацетонітрилу та піридину Cu-монтморилоніті

Адсорбат	g_{11}	g_{max}^*	A, ε
H ₂ O	2,406	2,063	125
CH ₃ CN	2,360	2,055	154
C ₂ H ₅ N	2,357	2,045	156

g_{max}^* — g-фактор точки поля, в якій спостерігається максимум інтенсивності похідної піка перпендикулярної орієнтації.

На мал.2 приведено записані при кімнатній температурі спектри ЕПР Mn-монтморилоніту, насиченого парами води, ацетонітрилу та піридину ($a = 16,5; 7,3$ та $1,2$ ммоль/г відповідно). Наявність добре розділених шести надтонких компонентів у спектрі гідратованого зразка свідчить про значну рухливість і як наслідок цього порівняно високу ефективну симетрію міжшарових аквакомплексів $[Mn(H_2O)_6]^{2+}$. Водночас Mn-монтморилоніт, насичений ацетонітрилом, характеризується лінією ЕПР зі слабо розділеною надтонкою структурою, а в спектрі зразка, що адсорбував піридин, остання не з'являється взагалі. Спектри Mn-монтморилоніту з адсорбованими речовинами, записані при 77 К, коли спотворення комплексів набуває статичного характеру, також представлені одиночною лінією без надтонкої структури.

З одержаних результатів можна зробити висновок, що рухливість міжшарових комплексів Mn^{2+} у ряді вода — ацетонітрил — піридин спадає. Зменшення рухливості комплексів сприяє проявленню в спектрі їхньої асиметричності — кожна індивідуальна компонента надтонкої структури розширюється ², і в результаті ми реєструємо або "розмащення" (розмивання) спектра, або повну відсутність у ньому надтонкої структури.

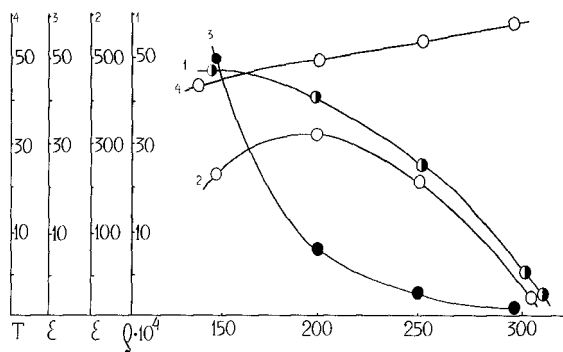
Як і у випадку Cu-монтморилоніту, вплив решітки на міжшарові комплекси, очевидно, особливо чітко проявляється для Mn-зразка, насиченого піридином.

Враховуючи результати, зазначені вище, а також рентгенівські, адсорбційні та спектральні дані, розглянемо будову міжшарових комплексних катіонів монтморилоніту з азотвміщуючими речовинами. У випадку зразків, що насичені двоохарядними обмінними катіонами з координаційним числом $n=6$ — Ca^{2+} , Mg^{2+} , Mn^{2+} , Co^{2+} , Ni^{2+} молекули ацетонітрилу, аміаку, так як і інших полярних речовин, що мають відносно невеликі розміри (вода, метанол), будуть прагнути до октаедричного розміщення навколо обмінних катіонів, що знаходяться посередині міжшарової області. Значення n та d_{001} свідчать, що для системи $\text{Ca}(\text{Mg}, \text{Mn}, \text{Co}, \text{Ni})$ -монтморилоніт-ацетонітрил така структура формується при $P/P_s=0,2$; при подальшому підвищенні тиску міжшарова віддаль збільшується незначно, а молекули, які адсорбуються, лише заповнюють порожнечу в уже утвореному міжшаровому просторі товщиною $6,6 - 6,8 \text{ \AA}$ ³.

У випадку Cu-монтморилоніту з прониклим шаром ацетонітрилу нами вибрана 3-х координаційна форма комплексу $[\text{Cu}(\text{CH}_3\text{CN})_3]^{2+}$ із обмінними катіонами, які розташовані посередині міжшарової області. Інші адсорбовані молекули знаходяться в другій координаційній сфері обмінних катіонів. Не виключено, однак, що на першому етапі заповнення міжшарового простору Cu-монтморилоніту ацетонітрилом у координаційний поліедр обмінних катіонів Cu^{2+} входять 4 молекули CH_3CN . Проникнення другого шару адсорбату в міжшаровий простір Cu-монтморилоніту призводить до перебудови міжшарової області, в результаті якої Cu^{2+} -катіони виявляються оточеними 6-ма молекулами CH_3CN . При термовакuumній обробці монтморилоніту, насиченого ацетонітрилом, має місце зворотний процес — перехід об'ємних октаедричних катіонів $[\text{Cu}(\text{CH}_3\text{CN})_6]^{2+}$ у плоскі $[\text{Cu}(\text{CH}_3\text{CN})_3]^{2+}$.⁴ При проникненні першого шару ацетонітрилу всередину до пакетів Na-монтморилоніту обмінні катіони Na^+ , залишаючись частково заглибленими в дитригональні лунки, взаємодіють кожен із 2 молекулами адсорбату. Після проникнення другого шару ацетонітрилу Na^+ катіони, очевидно, переходять в міжшарову область та взаємодіють із 6-ма молекулами CH_3CN .

Аналіз літератури про піридинові комплекси показує, що в координаційний поліедр катіонів металів звичайно входить 2 або 4 ліганди⁵. Одновимірний синтез Фур'є Na-монтморилоніту з молекулярним шаром адсорбованого піридину, який провели в роботі⁶, дав змогу водночас встановити, що атоми азоту і обмінні катіони розташовані посередині міжшарової області. Виходячи зі сказаного, а також із даних, які є в цій роботі, ми гадаємо, що в міжшаровому просторі Cu-монтморилоніту формуються комплексні катіони $[\text{Cu}(\text{Py})_3]^{2+}$. У координаційний поліедр Co^{2+} , Mn^{2+} , Mg^{2+} -катіонів, крім 4-х молекул піридину, можуть додатково входити 2 молекули води⁷.

Проведені дослідження показали, що шаруваті органомінерали, сорбуючи із атмосфери пари води, міцно її утримують і не дають змоги в широкому інтервалі змінювати вологість паперової основи різних документів та матеріалів. При цьому біозахисний органомінеральний комплекс не змінює своїх властивостей, тривало реалізуючи бактеріцидні та фунгіцидні функції. Водні та змішані дисперсії мінералів просочують паперову основу, збільшують її міцність та інші фізико-механічні властивості завдяки значній адгезії частки до целюлози. Закріплені на паперовій чи іншій основі шар високодисперсного силікату регулює фізико-хімічні властивості матеріалу, сорбуючи надлишки кислоти чи лугу. Таким чином, спеціально підготовлені органосилікатні композиції є, без сумніву, перспективним матеріалом для реставраційних робіт та консервації архівних будівель, матеріалів і документів, а дослідження в цьому напрямку повинні продовжуватися.

Мал. 1. Вплив температури прогрівання на структуроутворення в полідиметилсилоксані:
 1 — опір розриву, $\text{кг/м}^2 \cdot 10^4$;
 2 — відносне видовження, %;
 3 — залишкове видовження, %;
 4 — твердість т, %.

Мал. 2. Спектри ЕПР іонів Mn^{2+} в насичених парах води (1), ацетонітрилу (2) та піридину (3) зразках Мп-монтморилоніту при 293 К

- ¹ Тарасевич Ю., Овчаренко Ф. Адсорбция на глинистых минералах.—К.: Наукова думка, 1975.—352 с.
- ² Наканиси К. Инфракрасные спектры и строение органических соединений.—М.: Мир, 1965.
- ³ Van Olphen H. An introduction to clay to clay colloid chemistry / N.Y.—London: terscience, 1963.
- ⁴ Неймарк И.Е. //Основные проблемы теории физической адсорбции.—М.: Наука, 1970.— С.151.
- ⁵ Gill N.S. et al. J.Inorg. Nucl. Chem.—1961.—V.18.—P.79.
- ⁶ Greene-Kelly R. Transs. Faraday Soc.—1955.—V.51.—P.412.
- ⁷ Перри Р., Келлер Р.// Химия координационных соединений.—М.: ИЛ, 1960.—С.102.

Вячеслав Банасюкевич
Владимир Привалов

НАУЧНЫЕ РАЗРАБОТКИ ВСЕРОССИЙСКОГО НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО ИНСТИТУТА ДОКУМЕНТОВЕДЕНИЯ И АРХИВНОГО ДЕЛА В ОБЛАСТИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ СОХРАННОСТИ ДОКУМЕНТОВ

Одной из основных функций Государственной архивной службы является хранение документов Государственного архивного фонда. Она реализуется на основе решения двух комплексных задач:

— *задач организации государственного хранения документов*, в т.ч. в части организации системы учреждений ГАС (архивов, лабораторий и т.п.), с учетом объема и состава ГАФ, видов документов, потребностей комплектования, создания материально-технической базы хранения и т.п.;

— *задач обеспечения физической сохранности документов* (методы, средства, технология хранения и специальной обработки документов).

Полный перечень этих задач и их конкретную трактовку Всероссийский научно-исследовательский институт деловодства и архивного дела (ВНИИДАД) разработал в 1990г., анализируя состояние архивного дела¹.

В этой работе была впервые дана системная трактовка задач ОСД с учетом общих факторов сохранности документов как материальных объектов и их особенностей как массовых общественных продуктов с ограниченной (низкой) долговечностью. Были определены 4 составных элемента системы сохранности, от которых реально зависит сохранность любого отдельного документа и архивного фонда в целом. К ним относятся:

1-й элемент — условия создания документов, которые предопределяют их потенциальную долговечность, свойства, уязвимость к факторам разрушения и т.п.

Известно, что документ в современном обществе создается как массовый общественный продукт на основе доступного сырья, дешевых и, как правило, недолговечных материалов, с применением унифицированных, технологичных способов и средств документирования. Превращение документа в массовый общественный продукт приобрело лавинообразный характер с 70-х годов 19-го века после появления древесной бумаги, синтетических красителей, полимеров, машинописи, фотографии и технических средств копирования (ротаторы, ротапринты и т.п.). С конца 19-го века долговечность бумажных документов (носителей и текстов) резко уменьшилась, число документов экспоненциально увеличилось, а видовой состав документов стал быстро дифференцироваться (бумажные, кино-и фотодокументы, микрофильмы, звуко-и видеозапись и т.п.). Быстрая смена материалов и форм документирования привели к появлению тупиковых ветвей в документировании (нитропленки, цветная машинопись и т.п.).

Нужно подчеркнуть, что архивы фактически не влияют на процесс создания документов в обществе, хотя отдельные попытки в этом направлении в ряде стран предпринимались неоднократно. К ним относятся меры, направленные на создание долговечных бумаг, специальных средств письма и копирования, а также нормативное ограничение применения недолговечных материалов для создания документов. Велись подобные работы и в СССР. Например, к 90-м годам архивы, библиотеки и музеи совместно с профильными НИИ и заводами вышли на определенный рубеж практического решения этой задачи: были разработаны и начали выпускаться в стране специальные долговечные бумаги для делопроизводства (долг. 850 и 1000 лет на основе древесины и хлопка), был скорректирован на основе работ ВНИИДАД² состав отечественных средств письма (чернил, туши, машинописных лент и т.п.), готовилась в масштабах страны номенклатура основных фондообразователей, использующих долговечные средства создания бумажных документов. В этот период архивы были близки к практическому решению задачи создания долговечных бумажных документов, предназначенных для госхранения. К сожалению, по известным причинам, государственное внимание к проблемам архивов после 90-х г. резко снизилось, и работы этого направления были прекращены. В настоящее время ВНИИДАД, тем не менее, продолжает в меру сил отслеживать процесс создания документов: в частности была

проведена перевірка сучасних комп'ютерних друкувальних пристроїв і довговічності створюваних на їх основі паперових документів³. Дослідження показують, що застосування комп'ютерної техніки призведе до надходження в архіви паперових матеріалів, зовнішні схожих з друкованими і машинописними, а за фізико-хімічної сутності — схожих з нестійкими рукописними текстами 20-30 років, дуже уразливими до умов зберігання і обробки⁴.

В цій зв'язі слід відзначити, що темне вицвітання текстів на папері і їх поведінка при зберіганні і реставрації вивчено достатньо добре⁵. Вицвітання — окислювальний процес розпаду фарб, швидкість якого залежить від складу, кислотності, вологості паперу, а також від хімічних речовин, присутніх в папері і граючих роль інгібіторів або каталізаторів. З кінця 19 в. і до середини 20 в. для виготовлення кольорових фарб застосовувалися, головним чином, основні анілінові фарби, а пізніше, в тому числі в наше час — кислотні і режі — основні. Вони і інші достатньо швидко вицвітають, а кислотні, крім того, дуже добре розчиняються в воді: тому сучасні тексти. На їх основі легко змиваються водою, розливаються, не витримують водної реставраційної обробки. Кислотні фарби широко застосовуються в наше час для виготовлення чорних ручок і фломастерів, кольорової туші, а також при виготовленні чорних струйних принтерів — основних сучасних комп'ютерних друкувальних пристроїв.

— 2-й елемент системи ОСД — створення умов для тривалого зберігання документів, передбачаючи 1) створення і вдосконалення матеріально-технічної бази зберігання (будівля архіву; засоби зберігання; обладнання будівель; обладнання для створення і контролю фізичної середовища зберігання: захисне, кліматичне, освітлювальне, контрольне; обладнання для захисту документів при тимчасовому зберіганні, використанні і спеціальних роботах); 2) постійну реалізацію заходів ОСД при надходженні документів на зберігання, при постійному зберіганні, при роботі з документами (при використанні, транспортуванні, спеціальній обробці); 3) контроль фізичного стану документів, виявлення документів з дефектами носія і тексту, виділення документів на спеціальну обробку для реставрації носія або відтворення документної інформації.

Цьому напрямку в роботах ВНИИДАД відведено особливе місце. Слід назвати, перш за все, галузеві розробки нормативно-методичного характеру:

— Правила роботи державних і ведомствених архівів, галузевий стандарт ОСД 55-6-85 і методичні вказівки по його впровадженню⁶; в наше час, як відомо, ведеться розробка нових Правил роботи госархівів з викладом питань ОСД в окремому розділі;

— серія робіт ВНИИДАД по архівній кліматології з викладом практичних питань контролю середовища в сховищах, розташованих в різних будівлях, регіонах і кліматичних умовах.

Роботи по архівній кліматології проводилися з використанням спеціальних датчиків і приладів, одночасно фіксують вологість документів і кліматичні параметри повітря протягом року. Було вперше виявлено механізм обміну вологою в повітрі і документів, що відбувається в режимі природної фізичної саморегуляції і знайдено математичне описання цього процесу. Це дозволяє прогнозувати поведінку архівних документів при їх зберіганні в різних кліматичних районах, при різних формах зберігання, в приміщеннях з різним мікрокліматом.

Остання з цих робіт — «Практичне посібник по архівній кліматології» розроблено в 1995 г.⁷

В тому ж році підготовлено посібник «Біопораження архівних документів на паперових носіях і рекомендації по їх збереженню».

— серія робіт ВНИИДАД, пов'язаних з проектуванням будівель і приміщень архівів, практичним використанням приміщень під різні архівні служби, використанням і налаштуванням обладнання в приміщеннях архіву⁸; остання з робіт цієї серії, що враховує різке скорочення будівництва і актуальність використання архівами вторинних і пристосованих приміщень, була підготовлена ВНИИДАД в 1996 г.⁹

— серія робіт по перевірці фондів, оцінці фізичного стану зберіганих

документов, выявлению документов с дефектами и их учету. В этих работах изложены крайне актуальные для архивов концептуальные, методические и практические вопросы оценки физического состояния документов с жесткой ориентацией на дифференцированное, с учетом приоритетов, выделение документов на специальную обработку¹⁰. Такая постановка продиктована самой проблемой сохранения ГАФ: объем реставрации в 90-х годах составлял 1/10000 от объема ГАФ и 1/200 от объема ОЦД. В этих условиях архивы вынуждены иметь точную информацию о состоянии фондов и приоритетах их обработки.

Учитывая сложность и многоаспектность проблемы, ВНИИДАД в конце 80-х годов разработал концепцию приоритетов, принципы дифференциации документов по приоритетам и методику оценки физического состояния документов по показателям бумаги и текста. Физическое состояние оценивается по типовым признакам разрушения, классифицированным на группы. Важной особенностью предложенной методики является отказ от неконкретных, качественных способов оценки физического состояния (плохое — хорошее) и переход к однозначной буквенно-цифровой индексации дефектов бумаги (буквенные индексы) и текстов (цифровые индексы). Буквенно-цифровой индекс не только характеризует физическое состояние документа, но и устанавливает степень опасности этого состояния для дальнейшей сохранности объекта, т.е. определяет положение данного документа в ряду приоритетов. Буквенно-цифровая индексация устраняет описательную процедуру заполнения карточек, позволяет вести учет дефектов документов традиционным способом или с использованием ЭВМ, обеспечивает преемственность в работе архивистов при формировании банка данных о физическом состоянии документов архива. Подобная система оценки и учета позволяет применять количественные методы обработки данных под любую аналитическую задачу. И, наконец, буквенно-цифровой индекс характеризует не только физическое состояние документа, но и указывает, в каких видах специальной обработки нуждается данный документ, т.е. позволяет формировать банк данных о потребности архива в специальной обработке. В настоящее время разработана база данных "Обеспечение физической сохранности документов", позволяющая архивам применять компьютерный учет состояния документов на основе буквенно-цифровой индексации.

Создание индексированной, количественной системы выявления, оценки и учета дефектов позволило приступить к разработке идеи ускоренной оценки состояния крупных массивов документов так называемым выборочным способом, т.е. по результатам проверки небольшой, случайно отбираемой, части массива. Решая эту экспериментальную задачу, экспериментальную задачу, эксперты ВНИИДАД провели изучение 35 фондов РГВА и ГАРФ, полностью проверив физическое состояние 560 тысяч документов (5500 дел), созданных в разное время (1917-1990 гг.) и структурированных в массивах разных по объему и состоянию томов, описей, фондов. Было впервые однозначно доказано, что малая выборка может применяться в архивной практике для количественной оценки состояния больших массивов документов, в том числе для оценки количества дефектов, их вида и других конкретных показателей состояния. Малая выборка позволяет архиву проводить сравнительную оценку состояния разных фондов с 20-50-кратным выигрышем во времени по сравнению со сплошной их проверкой. В 1996 г. авторами разработки подготовлено практическое пособие¹¹, в котором рассмотрены практические вопросы проведения выборочной оценки физического состояния крупных массивов архивных документов, приведены общие сведения о малой выборке, правила выборки в фондах с различной структурой, порядок и последовательность проведения выборочного обследования массивов разного уровня. Работа не имеет отечественных и зарубежных аналогов и рекомендована Росархивом для широкого применения в архивах. В настоящее время эксперты ВНИИДАД продолжают эту работу, решая одновременно и практические (по проверке фондов) и научные (по изучению специфики состояния массивов разных лет) задачи, важные для дальнейшего развития этого направления.

— 3-й элемент системы ОСД (реставрация).

Основной работой этого направления является фундаментальное методическое пособие ВНИИДАД 1989 г.¹², в котором обобщен опыт практических работ по реставрации и дающий подробную характеристику свойств бумаги и текстов, их состава, истории применения, а также методику и технологию реставрационных работ с описанием клеев, реставрационных бумаг, операций реставрации, их порядка и последовательности. Специальные разделы

пособия посвящены текстам — наиболее уязвимой при реставрации части документа, в том числе чернильным, электрографическим, машинописным и др. Отдельные разделы посвящены брошюровке и переплету документов, а также организационным вопросам реставрации (организация лабораторий реставрации, их оборудование, нормирование площадей и реставрационных мест и т.п.).

В последние годы в дополнение к этому пособию Институт провел исследования и подготовил пособие “Стабилизация водорастворимых текстов документов”¹³, что крайне актуально для всех случаев реставрации документов с нестойким к воде текстом.

В работе впервые изложены принципы химической стабилизации водорастворимых текстов с разным составом красителей, методика идентификации основных и кислотных красителей в текстах неизвестной природы и методика стабилизации основных и кислотных красителей, входящих в состав водорастворимого текста.

Эта работа, вероятно, будет продолжена применительно к группе компьютерных текстов, которые, как уже отмечалось, внешне неотличимы от печатных и машинописных, но по своей сущности аналогичны рукописным, т.е. выцветают и легко смываются водой.

— 4-й элемент системы ОСД (воспроизведение документов).

Воспроизведение документов, предполагающее перенос информации с носителя на носитель, является, как известно, средством сохранения документной информации при разрушении и быстром старении носителя или при угасании самого текста. ВНИИДАД традиционно занимается последним случаем — т.е. разработкой проблем фотореставрации документов с угасшим и слабоконтрастным текстом, т.е. тех документов, для которых малопригодны средства электронного усиления. Основной работой ВНИИДАД этого профиля являются пособия 1983 г. “Фотореставрация архивных документов” и 1989 г. “Усиление фотографических изображений”.

В 90-е годы ВНИИДАД подготовил еще ряд работ по фотореставрации, посвященных методам съемки поврежденных огнем бумажных документов (1993 г.), выявлению слабовидимых изображений с помощью маскирования (1994 г.), устранению дефектов оригиналов фотодокументов (1995 г.). Ведется работа по анализу дефектов текста архивных документов и выбору рациональных методов их практической фотореставрации¹⁴.

Приводя этот неполный перечень основных работ ВНИИДАД по ОСД последнего десятилетия, мы намеренно группировали работы по 4-м элементам системы ОСД, подчеркивая, что ОСД — и в практическом, и в научном понимании — это комплекс работ и мер. Поэтому ВНИИДАД, как правило, вел исследования по ОСД широким фронтом по нескольким направлениям, обеспечивая отрасль необходимыми нормативными, методическими, практическими работами, в том числе и информационными сборниками по ОСД по линии СИФ ОЦНТИ. В последние годы, однако, ситуация очень осложнилась. Институт не может, как раньше, вести сложные экспериментальные работы, Росархив и ВНИИДАД прекратили выпуск и рассылку по учреждениям отрасли подготовленных работ. Работы ВНИИДАД 90-годов депонируются в СИФ и рассылаются только по оплаченным заявкам. Дефицит нужных архивам материалов на местах — очень серьезная архивная проблема, усугубляемая сменой поколений, приходом молодых кадров, растущих в условиях информационного голода. Существенно усложняется для архивов и сама проблема сохранности. Резко сократилось строительство и вообще, государственная поддержка архивов: это ведет к обострению всех проблем, в том числе и сохранности. Быстрыми темпами продолжает меняться состав документов, подлежащих хранению. Бумажные компьютерные документы — лишь один пример из сферы традиционной документации. Наряду с традиционными появляются новые виды документов, ставя перед архивами новые проблемы. В частности, неясен вопрос обособленных документов, их страхового копирования: микрофильмы на глазах превращаются в тупиковую ветвь документации, а новейшие формы — видеодиски и другие современные кодированные, сверхминиатюризированные формы записи не имеют нужной архивам долговечности. В условиях дефицита финансовых средств архивы сильно ограничены в приобретении новой техники и современных средств хранения, реставрации и воспроизведения. Отставая от темпов технического прогресса, ограниченные площадями хранения, не имея необходимой финансовой и технической поддержки государства, архивы на рубеже нового тысячелетия стоят перед сложной дилеммой хранения

документов в форме подлинников и/или информационных копий, а в сфере сохранности – перед жесткой дифференциацией практики ОСД с приоритетным спасением самого ценного из состава фондов. Сегодня эти вопросы уже переходят из умозрительной в практическую плоскость и задача архивов, в том числе архивной науки, готовится к решению этих сложнейших проблем.

¹ Привалов В., Шетилова И. Обеспечение сохранности документов ГАФ на бумажных носителях (системная трактовка задач ОСД)//Основные тенденции и перспективы развития архивного дела и документационного обеспечения управления. ВНИИДАД.–М., 1990.–С.97-119.

² Привалов В., Бобкова В., Куроедова Л. Темновое выцветание текстов документов. Пособие. ВНИИДАД.–М., 1974.–62 с.; Привалов В., Потапова М. Вопросы сохранности документов с черным электрографическим, ротаторным и машинописным текстом. Методические рекомендации. ВНИИДАД.–М., 1979.–38 с.; Привалов В., Куроедова Л., Бобкова В. Темновое выцветание и долговечность паст шариковых ручек//Актуальные вопросы обеспечения сохранности документов. ВНИИДАД.–М., 1984.–С.67-79.

³ Привалов В., Любимирова О. Проблемы сохранения текстов документов, созданных с помощью печатающих компьютерных устройств. Аналитический обзор. ВНИИДАД.–М., 1996.

⁴ Там же.

⁵ Привалов В., Бобкова В., Куроедова Л. Темновое выцветание текстов документов. Пособие ВНИИДАД.–М., 1974.–62 с.; Привалов В., Потапова М. Вопросы сохранности документов с черным электрографическим, ротаторным и машинописным текстом; Методические рекомендации. ВНИИДАД.–М., 1979.–38 с.; Привалов В., Куроедова Л., Бобкова В. Темновое выцветание и долговечность паст шариковых ручек//Актуальные вопросы обеспечения сохранности документов. ВНИИДАД.–М., 1984.–С.67-79.; Реставрация документов на бумажных носителях. Методическое пособие. ВНИИДАД.–М., 1989.–264 с.

⁶ ОСТ 55-6-85. Документы на бумажных носителях: Правила государственного хранения. Технические требования.

⁷ Сохранность документов на бумажной основе. Вопросы архивной климатологии.–М., 1976.–89 с.; Условия хранения документов на бумажных носителях в районах с континентальным и влажным субтропическим климатом. Вопросы архивной климатологии.–М., 1982, 103 с.;

Микроклимат архивохранилищ и сохранность документов на бумажных носителях. Вопросы архивной климатологии.–М., 1986, 143 с.; Практическое пособие по архивной климатологии.–М., 1995 г.; Биопоражение архивных документов на бумажных носителях и рекомендации по их сохранности. Пособие. ВНИИДАД.–М., 1995.

⁸ Выбор технических средств для оснащения архивов. Пособие. ВНИИДАД.–М., 1982; Первичные средства хранения архивных документов на бумажной основе. Конструкции, унифицированные размеры, материалы и технология изготовления. Рекомендации. ВНИИДАД.–М., 1985; Оснащение хранилищ архивов универсальными стеллажами. Методы расчетов и способы расстановки стеллажей. Методические рекомендации. ВНИИДАД.–М., 1987;

Методическое обоснование унификации технологических решений (при проектировании зданий архивов). ВНИИДАД / Дефон.–М., 1990.; Унифицированные схемы расстановки технологического оборудования в архивных помещениях основного назначения. Рекомендации. ВНИИДАД / Дефон.–М., 1992.

⁹ Освоение помещений, выделяемых под ведомственные или государственные хранилища и иные функциональные архивные службы. Рекомендации. ВНИИДАД / Дефон.–1996.

¹⁰ Привалов В., Колосова Э. Выявление документов с повреждениями носителя и текста в государственных архивах. Методическое пособие. ВНИИДАД.–М., 1989.–50 с.; Привалов В. Оценка физического состояния документов // Отечественные архивы.–1995.–№ 2.–С.19-28.

¹¹ Привалов В., Бобкова В., Куроедова Л. Оценка физического состояния документов. Способ малой выборки. Практическое пособие. ВНИИДАД / Дефон.–М., 1996.–20 с.

¹² Реставрация документов на бумажных носителях. Методическое пособие. ВНИИДАД.–М., 1989.–264 с.

¹³ Привалов В. Стабилизация водорастворимых текстов. Пособие. ВНИИДАД / Дефон.–М., 1995.

¹⁴ Фотореставрация архивных документов. Руководство. ВНИИДАД.–М., 1983.–151 с.; Усиление фотографических изображений. Рекомендации. ВНИИДАД.–1994.; Методы устранения дефектов оригиналов фотодокументов. Рекомендации. ВНИИДАД.–М., 1995.

Володимир Ляхоцький

БІБЛІОГРАФІЧНА СПАДЩИНА ІВАНА ОГІЄНКА

Питому вагу в історичних, книгознавчих, філологічних, педагогічних працях І.Огієнка мають питання такої спеціальної історичної дисципліни як бібліографія — складової частини книгознавства. Наголосимо, що бібліографічна діяльність І.Огієнка багатопланова і може репрезентуватися трьома напрямками (відносно самостійними і водночас взаємопов'язаними), котрі характеризують її з різних боків:

по-перше, укладання різних типів бібліографічних посібників (галузевих, тематичних, персональних);

по-друге, розроблення ґрунтовного науково-довідкового апарату у фундаментальних працях;

по-третє, створення бібліографічного відділу у періодичних виданнях (“Рідна мова”, “Наша культура”, “Слово істини”, “Віра й культура”).

При цьому в розумінні бібліографічної діяльності ми виходимо з сучасного його трактування: “це система різних видів діяльності (практичної, науково-дослідної, педагогічної, управлінської), яка забезпечує виробництво та функціонування бібліографічної інформації у суспільстві”¹.

Не розроблюючи власне теорії бібліографознавства (тобто, не досліджуючи системи понять і уявлень про бібліографію, яка створюється у процесі пізнавальної діяльності людини), І.Огієнко в неабиякій мірі прислужився практичним завданням цієї науки поряд з А.Диким, О.Колесою, З.Кузелю, С.Масловим, П.Поповим, Я.Рудницьким, М.Семенівом, Є.Тимченком, Ф.Титовим, Л.Червінською. Учений зробив вагомий внесок у складання реєстру україномовних видань, прискіплю до дослідивши бібліографічний репертуар з проблем історії культури (у тому числі й історії друкарства) та мовознавства. Відома дослідникам і його діяльність як дійсного члена НТШ у Львові (з листопада 1923 р.): незалежно від місця проживання (Винники, Львів, Варшава) він залишався членом філологічної секції, активно працюючи у бібліографічній та “язиковій” комісії² “Енциклопедія українознавства” відзначає його заслуги на ниві галузевої бібліографії, зокрема, таких діянок українознавства як мова та друкарство³.

І.Огієнко був непрофесійним бібліографом, і виконував практичну бібліографічну діяльність поряд з основною науковою та педагогічною працею. Він був одним з тих шанувальників книги, вчених, що уславилися в інших галузях знання, і прийшли до бібліографічної діяльності через власну наукову роботу, виявивши ерудицію енциклопедиста, здатність до логічного мислення, аналізу і синтезу знань, акуратність і точність. При цьому йому була притаманна основна професійна психологічна риса бібліографа – готовність і здатність служити комунікаційним посередником між документами (книгами) і споживачами (читачами).

Міцний підмурок його бібліографічної та бібліографознавчої діяльності сформували заняття у “Семінарі російської філології” під керівництвом В.Перетца. Тут студент Огієнко, один з найздібніших гуртківців, прилучився до систематичної роботи з архівними джерелами, опанував методіку описування рукописних книг та стародруків, підійшов до розроблення власної кодикологічної моделі даних рукописних книг. Заняття семінару сприяли й формуванню кола його наукового спілкування, яке складало однодумці – так само, як і він, захоплені давньою літературою, стародруками, архівною та бібліотечною евристикою, бібліографією. Серед гуртківців були історики літератури, мовознавці, дослідники історії друкарства, книгознавці, бібліографи: В.Андріанова-Перетц, О.Білецький, Н.Гудзій, С.Маслов, О.Назаревський, П.Попов, С.Шевченко, С.Щеглова та ін. Отже, ще під час навчання у Київському університеті Св. Володимира (1903-1909), І.Огієнко під керівництвом В.Перетца та Г.Житецького розпочинає систематичні інтенсивні пошуки необхідних матеріалів для наукової роботи у бібліотеках Вільно, Києва, Москви, Петербурга та інших міст, започатковує унікальне довідково-бібліографічне джерело – бібліографічну картотеку з мовознавства, книгознавства, історії культури, яку поповнював впродовж усього життя. Саме небібліографічний тематичний пошук матеріалів для власної наукової діяльності дозволив прискіпливому науковцеві зробити висновок про суттєві інформаційні бар’єри

Ш. Джерелознавчі галузі знань

(зокрема, орієнтаційно-вибірний, просторовий, кількісний, якісний і т.і.) між документом і споживачем у галузі українознавства. Він добре розумів, що через відомі історичні обставини український читач не може отримати бажану літературу, а невеликі накладі "україномовних" книг не можуть задовольнити потенційних споживачів; насильно русифіковані українці для своїх потреб ще не можуть вибрати кращі документи з багатьох, що існують. Як свідомий українець, він прагнув бачити свою батьківщину не пригнобленою, позбавленою власної мови державою, а незалежною самостійною країною, де плекається рідне слово. "Рідномовні" обов'язки він вважатиме впродовж всього життя найважливішими, а триєдність "мова – держава – церква" – найголовнішою запорукою збереження української ментальності. Керуючись своїми переконаннями, талановитий студент обирає свій шлях у науку через ґрунтовні всебічні дослідження у галузі мовознавства, звертається до найзандбанішої на той час ділянки бібліографії – бібліографії українознавства. Він без вагань визначає своє місце у громадському русі: у лавах народу задля його пробудження й національного відродження. Цьому сприяє й тогочасна мовна ситуація на теренах України – зняття відомих заборон щодо українського слова. З 1906-1907 рр. починається його активна діяльність у товаристві "Просвіта", Українському науковому товаристві в Києві, співпраця з авторитетним львівським виданням "Записки наукового товариства імені Шевченка" та київськими виданнями: "Громадська думка", "Рада", "Записки УНТ в Києві", де він виконує обов'язки коректора, перекладача і неофіційного редактора (тт. I – VI).

На шпальтах цих видань з'явилися його перші бібліографічні публікації – різні за обсягом історіографічно-бібліографічні розвідки "Огляд українського язикознавства" (ЗНТШ, 1907, Т.79-80, Кн.5-6), "Українська граматична література" ("Рада", 1908, №35-36, 12-13 лютого), "Енциклопедія славянської філології" (Рада, 1909, №41, 20 лютого) та "Українська філологічна наука за минулий 1909 рік" ("Рада", 1910, №9, 13 січня), якими науковець-початківець прагнув стерти помічені ним інформаційні бар'єри. При цьому перша праця була закінченим самостійним дослідженням, друга – аналітичним бібліографічним оглядом літератури з питань мовознавства, що побачила світ на теренах України впродовж 1909 р. третя – рецензією на науково-довідкове видання, четверта – була публікацією реферату, прочитаного на засіданні шкільно-лекційної комісії київської "Просвіти" і ухваленого нею до друку. Ще одну працю варто внести до цього списку – "Українська граматична термінологія" (Записки УНТ в Києві, 1908, Кн.I,IV), яку завдяки широкій бібліографії, представленої у ній, С.Пеленський включив пізніше до списку покажчиків "Бібліографія української мовознавчої бібліографії". Принагідно виправимо помилку, якої припустився сучасний дослідник д.філол.н. М.Тимошик у двох своїх ґрунтовних працях: розвідці "Невтомний сівач на українознавчій ниві", видрукованої як передмова до перевидання книги І.Огієнка "Історія українського друкарства" (К.:Либідь,1994) та монографії "Голгофа Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності" (К.:Заповіт,1997). Науковець називає виданням, у якому побачила світ праця І.Огієнка "Огляд українського язикознавства", "Записки наукового товариства у Києві", підкреслюючи, що тоді він співпрацював з "ЗНТ". Насправді вказана праця з'явилася у "ЗНТШ", редактованих того часу ще М.І.Грушевським. А цей факт дає підстави стверджувати, що відомий український історик не лише залучав І.Огієнка до співпраці у "Записках УНТ", а й цінував його як науковця, надаючи йому таку авторитетну трибуну як ЗНТШ.

Аналіз перших бібліографічних публікацій дає підстави до визначення деяких їхніх особливостей:

- а) були актуальні для тогочасних умов відродження української мови;
- б) мали форму історіографічно-бібліографічних оглядів;
- в) були як ретроспективними, так і поточними та перспективними;
- г) виконували просвітницьку функцію;
- д) будувались за хронологічним принципом;
- е) відбивали прагнення автора до повноти джерельної бази;
- є) не мали уніфікації бібліографічного опису.

Після закінчення університету І.Огієнко поряд з інтенсивною науково-педагогічною діяльністю не припиняв бібліографічну роботу.

На особливу увагу серед інших публікацій заслуговує "Українська мова. Бібліографічний покажчик літератури до вивчення української мови. Порадник студентам,

вчителям і всім тим, хто бажає найкраще вивчитись української мови". "Видаючи в люде свій Бібліографічний Показчик, я мав на оці заспокоїти негайну потребу громадянства знати свою цінну скарбницю і показати все те, що вже зроблено по вивченню української мови. Нехай пересвідчатся й недовірки, що мову нашу "вигадано" таки не за останні роки і що праці по вивченню нашої мови почалися тому вже більше 300 років", – пише автор у передмові до показчика⁴.

Намагаючись охопити найширший спектр мовознавчих проблем, І.Огієнко пропонує доволі складну структуру показчика. Його складають 29 розділів (чотири з них – з підрозділами). Обсяги представленого в них матеріалу вражають: 860 бібліографічних позицій, що репрезентують праці 663 авторів. Як показує аналіз посібника, автор припустився певною мірою змішання типологічного і змістовно-формального групування, уникнути чого можна було за рахунок укрупнення розділів та заміни системи нумерації. У середині розділів він, вірогідно, притримувався логіки розташування бібліографічних записів за ступенем значення документів (у приблизній хронологічній послідовності), не уникнувши суб'єктивної оцінки. Так, у розділі IV "Початок української мови", він першими подає праці акад. О.Шахматова, далі – Ф.Корша, потім – М.Красуцького. Не роз'яснені принципи побудови й у передмові. У інших розділах доволі важко встановити певну логіку розміщення бібліографічного матеріалу, хоч орієнтуватися у посібнику допомагає "Зміст цієї книжки" і "Показчик авторів".

Укладаючи посібник, І. Огієнко не залишив поза увагою і власні праці та бібліографічні посібники. Впродовж всього життя вчений прагнув донести до народу якнайширшу інформацію про свою наукову творчість. До 13-и розділів він вніс описи власної наукової продукції, подаючи при цьому як відомості про повну працю, так і про її частини. Так, наприклад, праця "Иноземные элементы въ русском языке. Исторія проникновения заимствованныхъ словъ въ русский языкъ" (К., 1915) забібліографована у розділі "Чужі слова в українській мові" з анотацією "Тут повна бібліографія про впливи на мову", а її частина "Литература о заимствованныхъ словахъ. Этимологические словари; повный показчик" – у розділі "Етимологія української мови". Крім того, окремо автор подав власний персональний бібліографічний показчик з 18 праць, створених протягом 10 років (1908 – 1918), та анонсував книги, видані книгарнею Є.Череповського ("Граматка" та "Читанка" Т.Лубенця, "Небо і земля" Г.Коваленка, "Вчимося рідної мови", "Українська граматика", "Орфографічний словник" та "Рідна мова в українській школі" І.Огієнка).

Цей галузевий науково-допоміжний рекомендаційний показчик поєднував риси поточного і ретроспективного, включаючи раритетні праці й найновіші дослідження з проблем українського мовознавства 350-и авторів. Немає сумнівів у тому, що укладач переглянув de visu всі праці, описані у бібліографічному посібнику, оскільки вони складали джерельну базу його наукових досліджень, а більша частина вивчалася ним ще під час навчання в університеті та при підготовці до магістерських іспитів.

Основний принцип всієї наукової, науково-педагогічної, видавничої діяльності І.Огієнка – популяризаторський, просвітницький ("для народу") наклав відбиток і на застосований у показчику бібліографічний опис. Укладач реєструє ім'я автора, назву праці, дату, місце (у тому числі й друкарню) видання, обсяг у сторінках, вартість, відомості про першопублікацію та перевидання. У бібліографічному описі він не використовує знака "тире" між окремими блоками, максимально спрощуючи запис. Напр.: Грушевський М. Раз добром налите сердце. "Рада" 1914 р. № 80. або Єфремов С. Борис Грінченко. Про життя його та діла. Спб. 1913 р. 53 ст. 12 к⁶. Як бачимо, бібліографічний запис І.Огієнка був доволі близький до прийнятого у сучасній міжнародній бібліографічній практиці стандарту. Часто у бібліографічний опис учений включає коротку анотацію, як то "Тут сила коштовних заміток по історії укр. філології", "Багато про укр. язикознавство", "Дуже цінна праця, корисна особливо для початку вивчення" і т.ін. Прискіпливий критик може звинуватити автора у ненауковості, що, до речі, й робили деякі рецензенти огієнкових праць (хоча б рецензія В.Науменка "Як не треба викладати історію української культури", видрукувана у "Новій Раді" в квітні 1918 р.). Необхідно зауважити на такі закиди, що у підзаголовку І.Огієнко завжди вказував адресата своєї праці. Так, бібліографічний показчик "Українська мова" – "порадник студентам, вчителям і всім тим, хто бажає найкраще вивчитись української мови", а відтак стають зрозумілими витоки такого стилю анотацій. При описанні видання автор використовував

загальнорозумілі скорочення: "Кіев. Мысль" – "Киевская мысль", "Кіев. Стар." – "Киевская Старина", Спб. – Санкт-Петербург, "Ж.М.Н.Пр." – "Журнал Министерства Народного Просвещения", "Волин. Епарх. Вед." – "Волинские Епархиальные Ведомости" тощо.

Бібліографічний посібник оснащено покажчиком імен авторів, при чому особливим позначкою ("малою цифрою" – індексом) відзначено, скільки разів цитується на сторінці автор. При користуванні посібником відчувається потреба у географічному, предметному покажчику, списку скорочень, які автор не включив до своєї праці.

Незважаючи на деякі несуттєві недоліки, покажчик І.Огієнка відзначається високою бібліографічною культурою, що робить його й нині неocenним джерелом для наукового вивчення проблем українського мовознавства та бібліографії. Ця праця наочно засвідчувала поступ наукових студій вченого і його практичної діяльності як бібліографа.

Заслуговує на увагу з точки зору бібліографознавства і питання бібліографічного оснащення більшості наукових праць І.Огієнка. Вчений застосовував найрізноманітніші форми бібліографічної пропаганди. У його працях представлена внутрітекстова бібліографічна інформація, історіографічні огляди, численні підрядкові посилання, внутрістатейні покажчики, покажчики другого ступеня тощо. Така характерна риса розвідок та монографій І.Огієнка значно підвищувала джерелознаву цінність наукових праць вченого. Найяскравішими прикладами таких праць є "Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Курс, читаний в Українськiм Народнiм Університетi" (К., 1918), "Історія українського друкарства. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV-XVIII вв.", т.1 (Львів, 1925), "Нариси з історії української мови: Система українського правопису" (Варшава, 1927), "Пам'ятки старо-слов'янської мови X-XI віків. Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд з повною бібліографією та альбомом 155 знімків з пам'яток з кирилицькою транскрипцією" (Варшава, 1929).

Українське книгознавство та бібліографію збагатили фундаментальна українознавча праця І.Огієнка "Історія українського друкарства", що витримала три видання (1925 р. у Львові, 1983 р. у Вінніпезі силами Інституту дослідів Волині та товариства "Волинь", 1994 р. у Києві, видавництво "Либідь") і стала вагомим внеском у історію української культури, збагатили вітчизняне книгознавство та бібліографію. Своєю працею І.Огієнко репрезентував новий тип бібліографічного посібника. Автор визначив жанр своєї праці як "історично-бібліографічний огляд", створивши на практиці новий синтетичний тип бібліографії, що включала тематичні галузеві, краєзнавчі та персональні бібліографічні покажчики. І.Огієнко прагнув "зібрати докупи все те, що досі зроблено в нас з цієї широкі дисципліни, відповідно пояснити зібране й доповнити там, де це було можливим". Мета та завдання праці обумовлювали його структуру в цілому і структуру кожного розділу зокрема. Як зазначав автор у післямові: "Уводячи читача в історію якоїсь частини нашого друкарства, я даю йому мінімум потрібного знання, переповідаю йому те, що ми вже знаємо з цієї ділянки, і скрізь виразно підкреслюю, чого ми ще не маємо, чого в нас ще не зроблено"⁸.

За нашими підрахунками, всього у книзі, що залишається й донині найповнішим полімовним бібліографічним покажчиком з історії українського друкарства, подано 1097 позицій, якими репрезентовано дослідження українських, російських, польських, німецьких авторів. Важливо, що у покажчику представлено праці таких українських дослідників друкарства як М.Возняк, Б.Грінченко, В.Ейнгорн, І.Крип'якевич, М.Максимович, С.Маслов, І.Свенціцький, К.Харлампович, та ін.

У процесі створення своєї фундаментальної праці, І.Огієнко видрукував окремі розділи у часописах. Привертає увагу, зокрема, персональний галузевий полімовний бібліографічний покажчик "Іван Хведорович в науковій літературі", жанр якого автор визначив як "бібліографічний нарис". Вперше цю своєрідну біобібліографію було видруковано у часописі "Стара Україна" (Вип. II-V, 1924 р.). Своєрідність названої праці як біобібліографічної полягає у тому, що автор відходить від строгих канонів жанру і подає біографічні відомості немовби "між рядків", не акцентуючи на них уваги, тоді як бібліографію збирає якнайповнішу. Написання окремої монографії про І.Федорова І.Огієнко вважає відповідальним обов'язком своїх колег-учених, адже він особисто долучився до важливої справи і уклав покажчик літератури, на основі якого не складно буде справитися з таким відповідальним завданням.

У "Історії українського друкарства" цей покажчик набув іншого вигляду. Розділ "Іван

Хведорович, фундатор постійного друкарства на українській землі” (С.68-105) включав два підрозділи у відповідності зі структурою класичного біобібліографічного покажчика: “Хронологічна канва до життя друкаря Івана Хведоровича. Літопис життя та діяльності” (С.72-87) та “Іван Хведорович у науковій літературі” (С.88-105). Бібліографічна частина покажчика увібрала 173 позиції – описи книг українських, російських та польських авторів.

Окрім персонального бібліографічного покажчика Івана Федорова, І.Огієнко включив до своєї праці ще покажчики праць про відомих друкарів: П.Беринди (28 поз.), Т.Земки (14 поз.), З.Копистенського (14 поз.), П.Метиславця (13 поз.), Є.Плетенецького (11 поз.), М.Сльозки (18 поз.), Ф.Скорини (20 поз.), Ш.Фіоля (32 поз.) та маловідомих: Г.Івановича (5 поз.), Т.Касіяновича (4 поз.), Й.Кириловича (2 поз.), С.Корунки (3 поз.), Д.Кульчицького (2 поз.), єдиної жінки-друкарки Кульчицької (1 поз.), І.Кунотовича (3 поз.), А.Мильчевського (4 поз.), монаха Мини (5 поз.), Л.Пилиповича (4 поз.), І.Пилиповича (4 поз.), С.Половецького (2 поз.), А.Рудницького (1 поз.), А.Скульського (9 поз.), С.Ставицького (4 поз.) та ін. При цьому він активно використовував методику групування інформації за “персональними гніздами”, у яких вказував біографічні дані про особу, її твори (якщо такі були) та літературу про неї. Таким чином, автор-бібліограф створював інформаційну основу для написання історії українського друкарства в іменах, не ігноруючи найменших відомостей чи бібліографічних вказівок. Так, лише відомих львівських друкарів він називає 26 осіб, представників київської “друкарської академії” – гуртка печерських друкарів – 10 осіб, детально зупиняючись на характеристиці їхнього внеску до української культурної скарбниці. Значну допомогу дослідникам, які б взялися за цей нерозроблений І.Огієнком напрям студій у галузі історії української культури, надав би покажчик імен (853 позиції), що доповнював огляд друкарства.

Донині не втратили наукового значення і детальні покажчики літератури про друкарні, що існували на українських землях та у слов'янських народів та інших національностей.

Рецензуючи працю І.Огієнка, С.Маслов високо оцінив її значення для бібліографознавства, вказавши, що “серед існуючих загальних оглядів книга його є найбільш ґрунтовна та документальна, а в реєстрах літератури, що супроводять текст, не вважаючи на їх неповноту, автор в значній мірі здійснив своє завдання “зібрати докупи” все, що досі зроблено на широкій ниві дослідження долі старої української книги”⁹. Помічення С.Масловим неповноти поданих І.Огієнком реєстрів літератури, безумовно, було справедливим. Так, можна стверджувати, що він залишив поза увагою декілька важливих творів з історії друкарства: рецензію С.Голубева на працю В.Ейнгорна “Очерки из истории Малороссии в XVII в.”, працю арх. Філарета “Историко-статистическое описание Черниговской епархии”, А.Гаврилова “Очерк истории Спб. Синодальной типографии” та ін. Натомість автор включив до бібліографії праці, що не мали відношення до окресленої тематики. Це, зокрема, стаття В.Модзалевського “З історії книги на Україні” (Книгарь, 1918, №5).

Іншою характерною формою бібліографічної діяльності І.Огієнка був один із аспектів його праці як редактора і видавця українознавчих часописів “Рідна мова” (Варшава), “Наша культура” (Варшава, Вінніпег), “Слово істини” та “Віра й культура” (Вінніпег). Сторінки цих періодичних видань вчений використовував для публікації анотованої бібліографії нових видань та власних праць, описів книг, що надійшли у дарунок редакції, критичних оглядів наукових журналів, рецензування наукових праць тощо.

Першим кроком до втілення концепції створення повної українознавчої бібліографії та її популяризації була така трибуна як часопис “Рідна мова”.

Як відомо, перше число “Рідної мови” побачило світ у січні 1933р. Уже в першому числі з'явилися дві цікаві з точки зору наукової бібліографії публікації: аналітичне повідомлення І.Огієнка “Словник правничої мови” (с.18-20) та огляд нових праць “для вивчення української мови” (с.30). Автором першої публікації був сам редактор – проф. І.Огієнко. Він не лише репрезентував “Російсько-український словник правничої мови”, виданий у кількості 5000 примірників у друкарні Академії Наук у Києві (обсяг 227 с., дві шпальти), а й розповів про історію його створення Правничою Термінологічною Комісією ВУАН, біля витоків якої були голова – О.Левицький, секретар – І.Черкаський, члени: В.Ачкасов, О.Бутовський, Б.Кістяківський, А.Кримський, М.Радченко, П.Стебницький і О.Хруцький. Нагадав автор також про самовідданість укладачів, деякі з котрих померли “не своєю смертю під час підготовки” словника (В.Колбас'єв, О.Тизенгаузен, О.Хруцький), про

прискіпливе наукове редагування праці протягом 2-х років А.Кримським. Рецензент високо оцінив колективну працю комісії, назвавши словник "вікопомною працею, цінною пам'яткою нашої культури" (С.20).

Авторами другої публікації були І.Коровицький та І.Огієнко (псевд. І.О-ко). У огляді було представлено дві праці: Гр.Іваниці "Метода чи метод" (з "Вісника Інститут української наукової мови" 1928 р.) та І.Огієнка "Чистота і правильність української мови" (з "Нового часу" 1932 р.). Ця коротка бібліографічна публікація, започатковувала подальші систематичні бібліографічні огляди "новішої літератури для вивчення нашої літературної мови", які згодом переросли у окремий бібліографічний відділ.

Інший жанр бібліографічної публікації репрезентувало 2-е число часопису. Під рубрикою "Оголошення" подано інформацію про часописи "Кооперативна Республіка" та "Жіноча Доля". Якщо на той час це була до певної міри реклама, то на сьогодні цей короткий бібліографічний опис є цінним джерелом для книгознавчих досліджень, оскільки названо прізвище головного редактора першого видання (д-р К.Коберський), додатки до другого - "Жіноча Воля" та "Світ Молоді", представлено іншу цінну для дослідників періодики 20-30-х років інформацію. Пізніше такі цікаві з точки зору бібліографії відомості розміщалися у рубриці "Від Редакції й Адміністрації". Ріжне". Зокрема у числі 5 (за 1933 р.) було аносовано "підручну книжку для школи й самоосвіти, а також для широкого вжитку громадянства" - "Рідне писання" І.Огієнка, що виходило як 2-е число "Бібліотеки Рідної мови". Таким чином, у короткому повідомленні вмістилася інформація про вихід додатка до часопису "Рідна мова" - "Бібліотека Рідної мови", про доступність нової праці проф. Огієнка широкому загалу (з огляду на ціну - 50 гр.), про відповідність нового правопису академічним вимогам. У цій самій рубриці подавалися і відомості про вихід місячника "Вісник" за ред. Д-ра Д.Донцова та "Самостійна думка" (РМ.1933, №5, С.192). Тут вміщувалася також інформація про нові книжки, надіслані до редакції (РМ.1943, №5, С.224 та ін.). Це була не лише своєрідна подяка авторам за дарунок, а й доповнення до українознавчої бібліографії. Особливо повними стали ці списки у 1938-1939 рр. Так, у №3 за 1938 р. список увібрав 57 назв (С.143), у №10 за 1938 р. - 89 назв (С.445), а у №9 за 1939 р. видрукувано перелік 62-х українських журналів і 31-го зарубіжного, надісланих до редакції. Аналіз таких публікацій показує, що вони вповні можуть прислужитися справі формування бібліографічного репертуару української періодики та книги як на теренах України, так і за її кордонами.

Багатим на бібліографічні публікації було 4-е число (за 1933 р.). Тут у розділі "Відповіді на запитання наших читачів" подано список "новішої літератури для вивчення нашої літературної мови". Зрозуміло, що автором даної бібліографічної публікації був І.Огієнко, започаткувавши цим списком новий бібліографічний жанр, який можна визначити як "бібліографічну консультацію", що становив собою сукупність релевантних бібліографічних записів з відповідним рекомендаційним коментарем, призначеним для пересічного читача. Так, відповідаючи на запитання читачів (Ф.Гай-Гаєвського, Л.Смовської, С.Яковця), автор подає список 6-ти найновіших праць з мовознавчої проблематики. Бібліографічний запис при цьому має традиційну ("огієнківську") зону - "оціночну", тобто рекомендаційний коментар. Зокрема, книга О.Курило "Уваги до сучасної української літературної мови" (К., 1925) оцінена як "найліпша" (РМ, Ч.4, С.150), а "Грамматика української мови" В.Сімовича - як "добра праця" (там само).

Цій темі було присвячено і "Огляд праць для вивчення української мови", що складався з трьох окремих бібліографічних повідомлень: "Взаємовідносини між українською та білоруською мовами" (про статтю П.Бузука в "Записках УАН"), "В карпато-українських говорах нема дифтонгічної вимови звука ы" (про розвідку І.Панкевича в "Casopis pro mod. Filologii") та "Natione Ruthenus: ruski a ukrainiski" (про статтю з польсько-українського бюлетеня). Автором усіх трьох повідомлень був І.Огієнко.

А "Бібліографію нових праць для вивчення української мови" у 4-му числі було представлено двома працями І.Огієнка ("Чистота і правильність української мови" та "Відповідь нефаховому критику"). Ці публікації ставали систематичними і складали прообраз бібліографічного відділу у журналі.

Уже в 7-му числі (за 1933 р.) було заявлено назву цього відділу "Бібліографія праць для вивчення української мови", де представлено погляд "Британської енциклопедії" на українську мову, надісланий Ю.Яковлевим з Бельгії, та книгу В.Окунь-Бережанського "Чому

Русини або Малоруси називаються Українцями” (Самбір, 1932). Як бачимо, у відділі подавалася поточна бібліографія – оперативна інформація про нові праці з українського мовознавства.

Восьмим числом назва бібліографічного відділу як самостійної частини видання була закріплена. У ньому подавався список 6-и нових мовознавчих праць (Г.Голоскевича, В.Левицького, І.Огієнка, С.Смаль-Стоцького, І.Филипчака та “Музичний термінологічний словник”). Але публікація матеріалів у бібліографічному відділі ще не стала постійною, вони оприлюднювалися по мірі накопичення інформації. Відновився друк поточної бібліографії у 6-му числі за 1934 р. публікацією бібліографічного списку 9-ти нових праць В.Лева, В.Сімовича А.Хвилі, І.Ющишина, та ін. та 5-ти праць (А.Княжинського, Ю.Кміта, І.Огієнка та ін.) у 9-му числі за 1934 р.

У перших числах “Рідної мови” було розпочато друк ґрунтовного огієнкового тематичного бібліографічного покажчика до періодичного видання “Записки Всеукраїнської Академії Наук”, класифікованого автором як “бібліографічний огляд” – “Українська мова в “Записках ВУАН” (С.156-158). З точки зору сучасного бібліотечного термінознавства не можна погодитися з авторським визначенням жанру даного посібника. Як відомо, бібліографічним оглядом вважається бібліографічний посібник, що включає узагальнену характеристику групи документів, які об’єднуються за певною ознакою, та бібліографічні описи цих документів¹⁰. При цьому текст огляду повинен подаватися у вигляді статті, а бібліографічні описи – у вигляді приміток. А названий покажчик, структурований за тематичним принципом, подавав бібліографічні описи 92 праць (у 14 розділах) у вигляді списку. Цікаво, що підписував таку ґрунтовну бібліографічну працю вчений криптонімом І.О.

Аналогічний тематичний бібліографічний покажчик “Мовні статті у львівському “Ділі” 1881-1905”, укладений І.Крип’якевичем, було видрукувано у 10-11-му числах (за 1933 р.). Він охоплював 58 мовознавчих праць, поданих у хронологічному порядку і значно доповнював відому бібліографію у цій галузі. Продовжував зазначену тему історично-бібліографічний нарис М.Семчишина “З дослідів над українським назовництвом” (1934 р., №7, С.282-284). Автор звернувся до вузькогалузевої тематики (“назовництво – наука про назви”), і у формі бібліографічного огляду подав інформацію про публікації цієї тематики. Як бачимо, головний редактор – проф. І.Огієнко не лише сам створював бібліографічні посібники різних типів, а й прагнув представити якомога ширше українознавчу бібліографію на сторінках своїх видань.

З 10-го числа (за 1933 р.) розпочиналася і публікація (по мірі надходження) списку нових книжок, надісланих до редакції “Рідної мови”. Тим самим І.Огієнко не лише засвідчував вдячність авторам за дарунок, а й інформував широкий читачський загал про вихід нових книг. Подібні списки, видрукувані у рубриці “Від Редакції й Адміністрації. Різне” сьогодні є важливим джерелом для дослідників репертуару української книги.

Окремим самостійним бібліографічним покажчиком можна вважати “Зміст першого річника “Рідної мови” за 1933-й рік”, поданий у 12-му числі (С.416-431), що був своєрідним підсумком напруженої титанічної самовідданої роботи головного редактора протягом року. Відтоді кожне останнє число часопису за рік супроводжувалося таким покажчиком. Він облегшував користування часописом і водночас був сам по собі цінним бібліографічним посібником. Покажчик включав дві частини: а) “Покажчик авторів і їх праць”; б) “Покажчик загальний”. Перша частина засвідчувала, що протягом року на сторінках “Рідної мови” було видрукувано публікації 56-и авторів, найбільш плідним серед яких був І.Огієнко. Загальний покажчик був універсальним. Він виконував функції іменного, географічного, предметного покажчика, викладених у алфавітному порядку. У передмові до покажчика автор пояснював використані скорочення: а – архаїчне слово, н – народне говіркове, п – польське, рс – російське, р – рідко вживане слово. Аналіз поданих у 12-их числах таких покажчиків дає підстави зробити висновок про актуальність переддруку їх у окремому виданні як найдетальнішого покажчика до часопису “Рідна мова”.

У перших числах часопису за 1934 р. бібліографічні публікації поряд з уже апробованими знайшли інші форми. Так, 2-им числом продовжувалася публікація “бібліографічних консультацій”, де подавалася інформація про 4-и нові підручники для вивчення української мови (ПМ.1934.№2.С.74), у 3-му числі відділ “Бібліографія нових праць для вивчення української мови” репрезентував 21 мовознавчу працю (ПМ.1934.№3.С.122), у 4-му – “Огляд

нових праць для вивчення української мови” повідомляв про одну працю – “Музичний словник” Зиновія Лиська (*РМ. 1934. №4. С. 214*). А у 2-му числі за 1935 р. бібліографія 6-ти нових мовознавчих публікацій подавалася у рубриці “Новини з української мови” (С. 83-84). Ця назва закріпилася за рубрикою впродовж 1935 р. до 8-го номеру, де рубрика вже називалася “Бібліографія мовознавчих праць”. Несталість назви рубрики свідчила, що формування бібліографічного відділу огієнкового часопису було лише на початковій стадії.

Водночас у 3-10-му числах часопису була видрукувана давно задуманої І.Огієнком “Бібліографії української мовознавчої бібліографії”, за укладання якої взявся львівський книгознавець і журналіст Є.Пеленський. У даному випадку, як показують наші дослідження, ініціатива магістра Пеленського співпала із задумом професора Огієнка. Серед архівних матеріалів, які відклалися у ЦДІА України у м. Львові, нами виявлено лист (від 28 грудня 1933 р.) головного редактора “Рідної мови” до Є.Пеленського. Цей документ проливає світло на процес втілення у життя ідеї створення бібліографії мовознавчої бібліографії. “Сердечно Вам дякую за Вашу цінну Бібліографію. З чергового числа (цебто 3-го, бо 2-ге вже складене) буду її друкувати. Боюсь тільки, чи зможу дати Вам відбитки. “Рідна мова” насилу дише, - передплатників мало, не знаю, що далі й робитиму. Сподівався, що в грудні трохи передплатників прибуде, - але сподівання не оправдалися... Сердечно Вас прошу стати постійним співробітником “Рідної мови” й подавати бібліографію до кожного числа. Не багато, але хоч 1/2 ст. (одну шпальту) можна містити. Напр.: українське мовознавство за 1933 рік, поділивши його на відповідні розділи. Можна б і за 1930-1933 роки, як хочете. Можна б окремі питання опрацювати за довші роки. До Вашої статті додаю кілька праць, що Ви їх опустили”, - писав І.Огієнко¹¹. Звернемо увагу на те, що саме у 3-му числі “Рідної мови”¹² було опубліковано історіографічну передмову до цієї важливої праці. Показчик (за законами жанру бібліографії другого ступеня) подавав відомості саме про бібліографічні посібники як результат діяльності бібліографування, тим самим складаючи шану копійчій праці не лише професійних бібліографів, а й відомих мовознавців: І.Айзенштока, Л.Булаховського, В.Дорошенка, С.Єфремова, Д.Дорошенка, А.Кримського, Є.Тимченка. Він розраховувався на “прихильників української мови, вчителів та словістів” і укладався з метою полегшення орієнтації у бібліографічних ресурсах в цілому та інформаційних потоках на царині українського мовознавства зокрема. Цей вид бібліографії, реалізований у даному огляді, обліковував усі відомі на той час укладачеві спеціальні мовознавчі показники та посібники, детально охарактеризовані у передмові.

Немає сумніву (і це засвідчує згаданий лист), що показчик укладався під патронатом головного редактора, а, можливо, і допрацьовувався ним. Це засвідчує хоча б той факт, що деякі роботи І.Огієнка включені до загального списку під додатковими номерами. Так, “Українська граматична термінологія” зазначена під номером 8а, а “Пособія для изучения украинского языка” - під номером 16 а та ін. Поряд названі рецензії на вказані публікації. Під додатковим номером внесено також працю Є.Тимченка “Курс історії укр. язика. Вступ і фонетика”, “Зміст першого річника “Рідної мови” за 1933 рік” та ін.¹³ Огієнко бів фактично співавтором Є.Пеленського в укладанні бібліографії. Ймовірним мотивом відмови І.Огієнка від авторства у посібнику можна вважати те, що до нього включено багато праць вченого з детальною характеристикою.

Після публікації останньої подачі Є.Пеленського редактор знову звернувся до нього з листом, у якому спонукав вченого до продовження праці: “Ваші доповнення до Бібл. Бібл. Підуть до 12(24) ч. “Р.М.”, а тому переглядайте й ще все, - може що додасте. - В Бібл. Наук Т-ва є моя праця: Як описувати стародруки - зверніть на неї увагу”¹⁴. Але на цьому подачі припинилися. Ще один бібліографічний показчик (“Складнева бібліографія”) мовознавчих праць побачив світ вже за авторством І.Огієнка у 1936 р. (№№ 5 - 9). Розпочинаючи друк нового показчика, І.Огієнко наголошував, що “надає бібліографії великої ваги” [РМ. 1936. №5. С. 137-238]. Продовженням його була праця “Складня української мови” з ґрунтовним науково-довідковим апаратом (1937 р., №№1-12; 1938 р., №№7-8; 1939 р., №№1, 7-8). При цьому укладач підкреслював, що у показчику подані загальні праці (всього 116 - українською, російською, польською мовами), а у науковій публікації - такі, що стосуються окремих проблем синтаксису української мови. На цю тему ще у 3-му числі за 1935 р. було

видруковано початок великої праці І.Огієнка “Методи вивчення складні” з ґрунтовною бібліографією на 90 позицій. Продовжено друк – у 4-5-у числах, а у 10-му числі було видруковано перший розділ праці “Складня й її зміст” з короткою бібліографією (11 поз.), у 11-му – працю “Що таке речення” з бібліографією (59 поз.). Як бачимо, характерна риса наукової продукції І.Огієнка – ґрунтовне бібліографічне оснащення – знайшла свій вивід і на сторінках “Рідної мови”.

З набуттям досвіду бібліографічних публікацій розширювалася їхня тематика. Так, у 6-му числі часопису (за 1934 р.) з’явилася нова рубрика “Огляд мовних журналів”. Цінність її полягала у тому, що в ній репрезентувалися мовознавчі часописи Польщі, Чехословаччини, Болгарії та ін., таким чином розширюючи горизонти професійного спілкування читачів “Рідної мови” і закріплюючи у бібліографії відомості про маловідомі на теренах України періодичні видання. Наступна подача цього матеріалу (6 поз.) була у 9-му числі за 1934 р., ще одна (9 поз.) – у 3-му числі за 1935 р. Важливо, що подавався не лише бібліографічний опис кожного періодичного видання, а й вказувалися назви основних праць номеру. У 8-му числі за 1935 р. у описі з’явилися назви українських часописів: “Мовознавство” та “Наукові записки Харківської науково-дослідчої катедри мовознавства”, а у 9-му – російських: “Язык и мышление”, “Известия Академии Наук СССР”.

Як бачимо, бібліографічна діяльність І.Огієнка як головного редактора часопису “Рідна мова” має справді неабиякий інтерес. Вона характеризувалася творчим пошуком і мала виявлення у різних формах. Як показує детальний аналіз публікацій часопису, її знаками були:

а) публікація окремих бібліографічних показників (“Мовні статті у львівському “Ділі” І.Крип’якевича, “Бібліографії української мовознавчої бібліографії” Є.Пеленського, “Складнева бібліографія” та “Українська мова в “Записках ВУАН” І.Огієнка та ін.);

б) формування бібліографічного відділу в журналі (“Бібліографія нових праць для вивчення української мови”, “Денник літературного критика (Нові видання)”;

в) залучення до укладання бібліографічних посібників українських науковців (І.Крип’якевич, Є.Пеленський);

г) використання рубрики “Від Редакції й Адміністрації” для публікації поточної бібліографії та створення нових бібліографічних жанрів (“бібліографічної консультації”).

Узагальнюючи викладане, не можна не наголосити, що тема “Огієнко — бібліограф та бібліотекознавець” доволі широка і не може бути всебічно висвітлена у рамках даної статті. Вона заслуговує на окреме глибоке дослідження.

¹ Швецова-Водка Г. М. Загальне бібліографознавство (Основи теорії бібліографії). – К., 1995. – С. 46.

² Див. Хроніка НТШ у Львові за роки 1923–1925. – ч. 67–68. – Львів, 1926. – с. 3-4, 46, 100-105; // Хроніка... за роки 1926–1930. – ч. 69-70. – Львів, 1930. – с. 16, 69, 75-76, 79-81, 101; ЦДА України, м. Львів. – Ф. 309.

³ Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. – К., 1995. – С. 968-969.

⁴ Огієнко І. Українська мова. Бібліографічний показник літератури до вивчення української мови. – К., 1918. – С. 3.

⁵ Там само. – С. 34.

⁶ Там само. – С. 8-9.

⁷ Огієнко І. Історія українського друкарства. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV-XVIII вв. – Т. 1. – К.: Либідь, 1994. – С. 409.

⁸ Там само.

⁹ Маслоу С. Нові роботи з історії українського друкарства // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 2 (15). – С. 101.

¹⁰ Швецова-Водка Г. М. Загальне бібліографознавство (Основи теорії бібліографії). – К., 1995. – С. 112.

¹¹ ЦДА України, м. Львів: Ф. 232. – Оп. 2. – Спр. 85. – Арк. 1-1 зв.

¹² А не у 4-му, як зазначає М. Тимошик. Див.: Тимошик М. С. Голгофа Івана Огієнка... – С. 130.

¹³ Див.: Рідна мова. – 1934. – № 4. – С. 163-164; 1934. – № 6. – С. 256 та ін.

¹⁴ ЦДА України, м. Львів: Ф. 232. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 2-2 зв.

Людмила Стрільчук

**ДО ПИТАННЯ ПРО ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ
ТРЕТЬОЇ ХВИЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ**

Однією з недостатньо вивчених сторінок історії українського народу є питання, пов'язані з еміграцією українців із місць історичного розселення українського етносу в різні частини світу. Тривалий час ця проблема в радянській історичній літературі висвітлювалася тенденційно, крізь призму ідеологічних догм. Тому, як правило, напрямки української еміграції подавалися виключно з класових позицій. Тим часом, історичний досвід життя різних народів світу, зокрема й українців, показує, що еміграційні процеси представників того чи іншого етносу значною мірою пояснюються причинами соціально-економічного та політичного характеру, які криються в особливостях історичного розвитку різних етносів.

Емігранти — особи, які добровільно або вимушено залишили країну, громадянами якої вони були, та поселилися в якійсь іншій країні.

Еміграція — явище, властиве історії багатьох народів, викликане різноманітними причинами чи обставинами: політичними, економічними, соціальними, релігійними та ін. Визнано, що еміграція тісно пов'язана як із соціально-економічним розвитком тих чи інших регіонів або країн, так і з їхнім занепадом. Однією з причин, що значно активізують еміграцію, є війни.

У історії української еміграції чітко визначаються три хвилі переселенського руху: перша — з останньої чверті XIX ст. — до початку Першої світової війни; друга — період між двома світовими війнами; третя — завершальний період Другої світової війни та перші п'ять років по її закінченню.

Для того, щоб визначити причини третьої хвилі української еміграції, слід об'єктивно проаналізувати ситуацію, що склалася в країні на той час і напередодні.

Як відомо, радянсько-німецька угода від 23 серпня 1939 р. та початок Другої світової війни спричинили до возз'єднання західноукраїнських земель-територій, заселених в основному українцями. Проте, разом із позитивними наслідками возз'єднання, злочинний сталінський режим приніс західноукраїнським землям примусову колективізацію, депортацію та репресії проти так званих "антисоціалістичних елементів", "ворогів народу", значної частини членів КПЗУ. Під політичний та ідеологічний прес потрапило чимало визначних громадських прогресивних діячів, науковців, носіїв української культури. Це стало однією з причин розгортання на цих землях антирадянської боротьби, яка велася впродовж Другої світової війни та у перші повоєнні роки.

Наприкінці війни почалася третя хвиля української еміграції. На відміну від перших двох у ній переважали суто політичні мотиви.

Весною 1945 р. війна в Європі закінчилася, а 29 червня цього ж року у Москві був підписаний радянсько-чехословацький договір і протокол до нього, які визначали порядок і умови включення Закарпатської України до складу УРСР. Це була остання зарубіжна територія, де компактно проживало українське населення.

У роки війни приблизно п'ять мільйонів українців були вивезені окупаційними фашистськими "владами" до Німеччини як дармова робоча сила. Армія невільників складалася не лише з примусово вивезених із України юнаків та дівчат, а й із великої кількості радянських військовополонених, учасників руху Опору.

Після перемоги над гітлеризмом репатріація радянських громадян, які опинилися у радянській зоні окупації Німеччини, завершилася у порівняно стислі строки. Значна кількість репатріантів виїхала із західних окупаційних зон Німеччини й Австрії. Проте велика маса людей зволікала з прийняттям рішення про репатріацію або ж відмовлялася повертатися до СРСР із тих чи інших міркувань. На той час понад 310 тис. українських громадян опинилися в становищі біженців, або "переміщених осіб". Чому так сталося? Що спонукало цих людей відмовитися від повернення на Україну?

Сьогодні, маючи вільний доступ до архівних джерел і відкритість інформації, можемо, нарешті, дати достовірні відповіді на ці непрості запитання.

На всіх континентах у різних країнах світу, включаючи колишні союзні республіки СРСР, живе близько 10 млн. українців, що становить 20% загальної чисельності всіх українців світу. Однак історія їхньої еміграції, країни та райони поселення, їхнє життя, трудова та громадська діяльність мало досліджені.

У повоєнні роки комплексні праці з українського народознавства, демографії на Україні практично не публікувалися. Побачили світ лише окремі роботи з розселення українців у далеких країнах, переважно у США та Канаді, а також у Німеччині¹. Причому суспільно-політична та громадська діяльність зарубіжних українців оцінювалася у більшості праць в основному негативно. На жаль, і в Українській Радянській Енциклопедії цій темі відведено досить скромне місце.

Лише в останні роки в Україні з'явилися перші об'єктивні дослідження про життя та діяльність української діаспори в зарубіжних країнах, про розселення українців, їхні громадсько-політичні, релігійні організації, культурну діяльність². Серед цих праць, слід виділити довідник про зарубіжних українців, підготовлений канадськими та вітчизняними авторами. У ньому наведено багатий довідковий матеріал про розселення українців у зарубіжних країнах, дано оцінку тим процесам, що відбувалися та відбуваються в національно-культурному і духовному житті українських громад зарубіжжя³.

Для вивчення української еміграції дослідник має можливість посилатися до таких авторів як В.Свтух, Ф.Заставний, О.Ковальчук, П.Кравчук, С.Марчук, Л.Лещенко, О.Макар, М.Навленко, О.Сич, Ф.Шевченко, А.Шлепаков та ін.

Тема зарубіжної діаспори українців просліджується на сторінках періодичної преси, зокрема, газет: "Радянська Волинь", "Волинь", "Літературна Україна" і т.д.

У висвітленні історіографії питання еміграції слід наголосити увагу, що в доробку українських радянських істориків виділяється три сфери, яким найбільше приділена увага, це: історичні, мовознавчі та літературні дослідження.

Значими за кількістю матеріалу, обсягом і тематикою з цієї проблеми є зарубіжні публікації з українознавства взагалі та розселення українців у зарубіжних країнах (зокрема у виданій українською мовою за кордоном десяти томної Енциклопедії Українознавства)⁴.

Серйозна науково-довідкова праця про українську діаспору в країнах Західної та Центральної Європи, Північної та Південної Америки, Азії та Австралії "Українські поселення. Довідник." видана у США (Нью-Йорк, 1980). Для її написання залучалися кваліфіковані спеціалісти багатьох країн світу. Тут вміщено короткі відомості про країни, в яких живуть українці, — їхню площу, населення, державний устрій, релігії, урядову мову, головні міста, господарство, клімат, грошову одиницю. У названій праці є цікаві дані про українців, їхню мову, шкільництво, пресу, видавництва, літературу, мистецтво, науку, громадсько-політичне та релігійне життя, міжнародні зв'язки.

Заслугує на увагу також розпочата у США дослідницька й організаційна робота, спрямована на створення багатотомної Енциклопедії Української Діаспори (ЕУД). У ній беруть участь спеціалісти різних наукових напрямків із багатьох країн світу, переважно зарубіжні українці.

У довідниках про населення світу, виданих після Другої світової війни, наводяться з цього приводу вкрай неповні дані, причому досить суперечливі.

Цікава наукова праця, присвячена еміграційним процесам, видана в Німеччині українською мовою. Її автор доктор В.Маруняк, українець за походженням. У ній подано характеристику причин, походження та наслідків еміграції українців третьої хвилі, а також чимала увага приділена "переміщеним особам" — потенційним емігрантам.

1981 р. англійською мовою в Торонтському видавництві "Кобзар" з'явилася книга "Еміграція українців в Канаду: причини й обставини", де автор залучає до наукового та суспільного обігу нові дані, поглиблює аналіз причин, мотивів еміграції.

Як бачимо, дана проблема досліджена ще недостатньо. Для науковців і дослідників це широка нива для нових відкриттів, переосінки та переосмислення тих поглядів, що існували раніше, й об'єктивного висвітлення цієї важливої як з наукової, так і з практичної точки зору проблеми.

¹ Див.: Маруняк В. Українська еміграція.—Мюнхен, 1985; Українські поселення. Довідник.—Нью-Йорк,

1980; Енциклопедія Українознавства. У 10 томах.–Париж-Нью-Йорк, 1955-1984 та ін.

² Див.: *Заставний Ф.Д.* Українська діаспора: Розселення українців у зарубіжних країнах.–Львів, 1991; *Заставний Ф.Д.* Географія України. У 2-х книгах.–Львів, 1994; *Леценко Л.О.* Канада наш сусід і партнер.–К., 1990; *Потехин А.В.* Дипломатія США в Восточній Європе: 1945-1950 гг.–К., 1991; Зарубіжні українці. Довідник.–К., 1991; Українські канадці в історичних зв'язках з землею батьків.–К., 1990; *Естух В.Б.* Концепції етносоціального розвитку США і Канади: типологія, традиції, еволюція.–К., 1991; *Сыч А.И.* Иммиграция и экономическое развитие Канады.–Ужгород, 1990; *Шлепаков А.М.* Українці в зарубіжному світі.–К., 1990; *Павленко М.І.* “Біженці” та “переміщені особи” в політиці імперіалістичних держав 1945-1950 рр.–К., 1979.

³ Зарубіжні українці. Довідник.–К., 1991.

⁴ Енциклопедія Українознавства. У 10-х томах.–Париж-Нью-Йорк, 1955-1984.

Тетяна Коваль

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ЖУРНАЛЬНОЇ ПЕРІОДИКИ 20-х РОКІВ ЗА ДОКУМЕНТАМИ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ УКРАЇНИ

У останні роки до наукового обігу повертається із забуття велика кількість архівних матеріалів. Журнали як цінне документальне джерело, потребують різнопланового та систематичного вивчення. Для поглибленого дослідження історії преси України в 20-х роках та процесу формування системи журнальної періодики був проаналізований значний масив архівних матеріалів.

Опираючись на багаті документальні джерела державних архівів України, можна твердити, що зародження та розвиток нових журналів у 20-х роках проходив у декілька етапів: закриття некоммуністичних видань та становлення радянської преси (1919-1921 рр.); соціально-тематична диференціація періодичних видань (1923-1925 рр.); формування системи журнальних видань (1925-кінець 20-х років).

Перші спроби більшовиків щодо регулювання видавничої діяльності та розповсюдження преси припадали ще на грудень 1917 р., коли в Україні, у Харкові, був створений Народний комісаріат у справах освіти. До його компетенції входило керівництво виданням книжок, журналів, газет, а згодом і перша радянська цензура друку в Україні. Під час другого періоду відновлення радянської влади на частині території України 1919 року, ЦК РКП(б) ухвалив, а Всеросійська партійна конференція затвердила резолюцію “Про Радянську владу на Україні”, в якій частково розглядалося і питання розвитку національної культури. Ця резолюція “поклала початок процесові, який згодом дістав назву “українізація”, хоча насправді йшлося про обмежену спробу дерусифікації суспільно-культурного життя” України¹.

В той самий час у Харкові було утворено Українське центральне агентство по постачанню та розповсюдженню творів друку (Украцентраг). Згодом радянський уряд видав декрет, який затвердив положення про створення “Народного комісаріата радянської пропаганди” в розпорядження якого ввійшло і Укрцентраг. 5 травня 1919 р. ця установа була реорганізована у відділ пропаганди та агітації при ВУЦВК. Згідно проекту декрету про відділ, який зберігається у фондах ЦДАВО України, цей відділ став вищим органом у справі організації загальнополітичної радянської пропаганди в Україні². До його складу ввійшли відділ усної пропаганди, відділ друку (Всеукраїнське видавництво) та відділ інформації. З того часу Всеукраїнське видавництво стало центром організації видавничої справи в Україні. Воно проводило політику централізації всієї видавничої діяльності. У безпосередньому його віданні була зосереджена вся видавнича справа та розповсюдження всіх видів друкованої продукції в загальнодержавному масштабі. Крім того, Всеукраїнське державне видавництво регулювало та контролювало видавничу діяльність усіх цивільних, військових,

кооперативних, наукових, літературних установ та товариств, розглядало їхні статuti, видавничі плани та ін. Радянський уряд України прийняв ряд декретів та постанов, які обмежували діяльність незалежних видань, сприяли централізації преси та активізували роботу по створенню мережі комуністичних видань. Так, скажімо, була створена ціла низка газет та журналів, які видавали губкоми партії, губвиконкоми, реввійськради армій та ряд інших радянських органів. Загалом, у той період в Україні виходило 166 журналів та 388 газет. 140 із них видавалися більшовицькими організаціями³.

Поряд із комуністичними та радянськими виданнями, тоді ще мала місце й преса інших політичних партій, угруповань та організацій. Але поступово проведення політики воєнного комунізму та “червоного терору” призвело до обмеження свободи опозиційної, некомуністичної преси, розпочалося переслідування незалежних приватних видань. Була проведена ресстрація всієї журнальної та газетної періодики, що не тільки уможливило облік усіх періодичних видань, а й надало можливість урядові обмежити видачу дозволів на їхнє друкування, здійснювати безпосередній контроль за їхнім змістом, а у подальшому й скоротити їхню кількість.

Водночас відбувалося гальмування розвитку української преси. Поступово скоротилася кількість україномовних видань, надавався пріоритет російськомовним.

Так, якщо у період визвольних змагань українського народу кількість російськомовної періодики з 751 назви в 1917 р. зменшилася до 222 в 1919 р., то за радянської влади їхня кількість зросла з 155 назв в 1920 р. до 287 в 1922 р.⁴ Навіть при збільшенні кількості назв україномовної преси, її обсяг складав лише 7% від загальної кількості видань, і це при умові, що понад 80% населення республіки становили українці.

Нова економічна політика вплинула не тільки на економічну сферу, а й на культурне життя України, зокрема, на розвиток преси. По-перше, всі видавничі органи по випуску газет та журналів переводилися на госпрозрахунок. По-друге, виник цілий ряд приватних та кооперативних видавництв, які друкували різноманітні журнали: “Кооперативне життя” (Катеринослав), “Донецький кооператор” (Бахмут), “Кооператор” (Бахмут) та інші.

Зі свого боку Всеукраїнське видавництво звернулося до представників української інтелігенції з закликом до активної творчої роботи для радянської культури та освіти, що надало певну свободу творчості та можливість створення нових періодичних видань. Були започатковані нові російськомовні журнали — “Наука на Украине” (Харків), “Народное просвещение” (Одеса), “Журнал чистого и прикладного знания” (Одеса).

Однак, як і раніше, жоден друкований орган не видавався без дозволу Всеукрвидав⁵. Крім того, ЦК РКП(б) видав цілий ряд циркулярів та резолюцій стосовно преси: “Про звернення серйозної уваги на періодичну пресу”, “Про посилення місцевої періодичної преси”, створив спеціальні підвідділи преси при республіканських, крайових та губернських партійних комітетах, які згодом були реорганізовані у відділи преси. До їхніх функцій входив і нагляд за роботою журнальних видань.

Усі ці заходи істотно вплинули на розвиток преси. Було проведено реорганізацію всієї газетно-журнальної справи. По-перше, була скорочена кількість різноманітних відомчих журналів. Замість них було розглянуто та узгоджено питання про видання єдиного державного друкованого органу, який присвячувався проблемам радянського будівництва⁶. По-друге відбувся розподіл періодичних видань на губернські та повітові. Основним типом губернської преси стали масові політичні та виробничі робітничо-селянські видання, популярний політичний орган для селян — основним типом повітових видань. Окрім того, видавалися тільки ті журнали, які на своїх сторінках “могли поєднати теоретичне обслуговування основних завдань партійної агітації і пропаганди з широкою науковою і публіцистичною постановкою питань теорії марксизму”⁷. Всі інші часописи закривалися. Строката, різноманітна система губернських партійних журналів була приведена до більш-менш єдиного знаменника як щодо характеру, так і щодо рівня видань.

Але переведення преси на господарський розрахунок, відсутність необхідних коштів на папір, послуги друкарень та перехід від безкоштовного розповсюдження періодичних видань до платного примірника призвели майже до повного розвалу преси. Закрилися майже всі повітові видання та більшість губернських газет і журналів.

Преса Радянської України переживала не тільки матеріальну, а й ідейну кризу. Щоб якось покращити становище, радянський уряд розробив першу сітку періодичних видань до якої було включено тільки 40 видань із постійним фінансуванням у розмірі 1/3 дефіциту⁸. До сітки ввійшли 4 центральні республіканські газети ("Вісти", "Комуніст", "Южний рабочий", "Селянская правда"), 6 молодіжних газет, 3 юнацьких журнали. В губерніях України було залишено по одній газеті, а також по одному журналу в Київській, Одеській, Харківській, Миколаївській, Донецькій та Катеринославській губерніях⁹. До сітки не увійшло жодне професійне, воєнне, фахове чи відомче видання. Періодична преса була поставлена під контроль Агітпропу. Жодне число журналу чи газети не видавався без попередньої доповіді про нього на колегії Агітпропу.

Велася активна пропагандистська робота і серед національних меншин. У 1921-1922 рр. при Агітпропі ЦК КП(б)У були створені єврейська, латиська, литовська, німецька секції та польське бюро, які видавали газету та журнал відповідною мовою: журнал "Дер комуніст" — єврейська секція, "Раудной Дірва" — литовська, "Ді ноїе цайт" — німецька "Сарканайс карогс" — латиська і "Глос комуністу" — польська¹⁰.

Поступово під партійний контроль перейшло й формування складу редакцій журналів. Так, за даними ЦДАГО України, у травні 1922 р. ЦК КП(б)У розіслав телеграми, якими пропонував усім губкомам партії подати відомості про партійний стаж усіх редакторів та членів редколегій губернських видань¹¹. Тоді ж було утворене і Головне управління в справах друку при Головополітосвіті, згодом реорганізоване у Центральне управління в справах друку.

Одним з основних напрямків діяльності цієї установи був політичний нагляд за всіма видами видань та розповсюдження друкованих творів.

Було розроблене положення, згідно з яким на всіх митницях організовувалися спеціальні контрольні пункти Центрального управління в справах друку для боротьби з "контрабандним ввезенням" літератури з-за кордону. Особливе положення регулювало ввезення літератури за відповідними списками, затвердженими управлінням. Разом із тим Центральне управління розпочало роботу по виявленню та вилученню "антирадянської та релігійної літератури" з книжкових складів, магазинів та бібліотек¹². Таким чином, у країні було створено систему державних органів, усі зусилля яких були спрямовані на запровадження в Україні жорсткого ідеологічного партійного контролю, що виключав будь-яку ініціативу чи прояв вільнодумства.

Вершина кризової ситуації в пресі припала на червень 1922 р. За матеріалами ЦДАГО України, на той час на Україні нараховувалося тільки 24 газети¹³. Газетну мережу, на яку поширювалися субсидії у розмірі 1/3 їхньої середньої собівартості, складала одна центральна, 12 губернських та дві сільські газети. Щоб виправити положення, Агітпроп вирішив виділити субсидії на видання газет "Комуніст", "Вісти ВУЦВК", двох обласних газет національних меншин, однієї червоноармійської, однієї робітничої, 12 губернських та 10 повітових. Були створені кооперативні видання, які також працювали під ідеологічним контролем партії. Стан справ поліпшився тільки в листопаді 1922 р., коли поступово зростає кількість періодичних видань, яких уже нараховувалося близько 40. На грудень припало вже 55, а на 1 лютого 1923 р. на Україні було 65 видань, загальний тираж яких складав 385.000 примірників¹⁴. Для забезпечення стабільності та самоокупності газет та журналів було здійснено низку заходів, які включали передачу їм друкарень, поліграфічних матеріалів, а також удосконалення системи передплати та розповсюдження преси.

Проте, не зважаючи на всі труднощі та заборони, що переживала преса України, на території республіки в 1922 р. виходило 56 назв українських періодичних видань. 32 назви припадало на журнали, і їхня кількість згодом невпинно зростала¹⁵.

17-25 квітня 1923 р. відбувся XII з'їзд РКП(б), на якому були розглянуті питання нової національної політики партії.

З'їзд проголосив так званий принцип "коренізації" політики партії у національних республіках. На Україні цей курс дістав назву "українізації" та був спрямований на

забезпечення вживання української мови у всіх державних, партійних, профспілкових, комсомольських та інших установах. Також планувалося створити мережу українських шкіл, вищих навчальних, мистецьких і культурних закладів, видавати книги, журнали, газети мовами корінних національностей.

Процес українізації безпосередньо торкався і газетно-журнальної преси. Були закладені основи гігантського ідеологічного процесу в галузі преси, спрямованого на ідеологічне перевиховання населення. Вся видавнича діяльність на Україні була зорієнтована на виконання конкретних політичних, економічних та господарських завдань партії. Для їхнього розв'язання були внесені деякі корективи в структуру та профілювання преси, створено такі типи журналів та газет, які повинні були задовольняти потреби всіх верств населення, відповідати рівневі їхньої політичної, культурної, наукової підготовки. Розпочався процес диференціації преси, спеціалізації її для найефективнішого впливу на різні групи населення.

На Всеукраїнській нараді завідувачів агітаційно-пропагандистських та організаційно-інструкторських відділів партійних органів у квітні 1924 р. було проаналізовано стан справ із виданням газет та журналів в Україні та запропоновано ряд заходів щодо перебудови їхнього змісту. Особлива увага приділялася питанням диференціації, яка проводилася у декількох напрямках¹⁶. По-перше поглиблювався поділ журналів за соціальною ознакою. Була створена низка масових політичних, популярних журналів для робітників: "Робочий" (Харків), "Рабочая семья" (Харків) та для селян: "Радянське село" (Київ), "Донецкий пахарь" (Бахмут), "Радянський селянин" (Харків).

Взагалі, преса того періоду відображала класову структуру суспільства. Враховуючи той факт, що переважну частину населення України становило селянство, особливу увагу приділяли селянській пресі. Виходила преса для бідняків, середняків, батраків, кооператорів: "За нове село", "Земельник", "Коопероване село", "Селянське життя". Особливе місце відводилося партійним журналам, розрахованим на "середняка-партійця", при чому найбільш вдалими вважався двотижневий журнал¹⁷. Інший напрямок диференціації преси був спрямований на створення нових спеціалізованих тематичних журналів, які базувалися на головній типологічній ознаці радянської преси — соціальній. Тобто, були створені такі типи журналів, які висвітлювали питання політики, фінансів, торгівлі, промисловості, сільського господарства, задовольняли запити читачів у загальноосвітній, культурній, мистецьких сферах та приділяли увагу питанням науки, техніки з врахуванням робітничої та селянської читачської аудиторії. З'явилися суспільно-політичні журнали "Бурав" (Миколаїв), "Червоний шлях" (Харків), економічні — "Голос фінроботника" (Київ), "Господарство Полтавщини" (Полтава), культурно-освітні — "За масову комуністичну освіту" (Харків), "Геть неписьменність" (Харків), "Гонг коммункульта" (Київ), науково-популярні — "Знання" (Харків), "Знання" (Київ), науково-технічні — "Красний технолог" (Харків), "Красная связь" (Харків), професійні — "Инженерный работник" (Катеринослав), "Красний технолог" (Харків), художні — "Факел" (Київ), "Волны пролеткульта" (Катеринослав), мистецькі — "Екран" (Харків).

З іншого боку, ще більше посилювався цензурний контроль. У ЦДАГО України зберігаються десятки резолюцій, постанов, циркулярів згідно з якими жоден номер журналу не міг побачити світ без дозволу на те Політбюро, Оргбюро чи Секретаріату ЦК КП(б)У. Тільки в 1925 р. цими установами було розглянуто більше десяти справ, які торкалися питання про дозвіл на видрук того чи іншого періодичного видання. Так, після виходу першого номеру, було закрито журнал "Обзор новейшей иностранной технической литературы", а "Журнал Донецкого техникума", "Красный крест" та інші зовсім не побачили світу¹⁸.

І все ж таки на 1926 р. преса України налічувала вже 104 журнали, не рахуючи відомчих видань. Йшов інтенсивний процес створення розгалуженої системи періодичних видань із врахуванням політичних та агітаційних потреб радянської влади. Крім того, поступово відбувалася переорієнтація російськомовних видань на україномовні, кількість яких невпинно зростала.

На той час українською мовою видавалося 67 журналів, російською — 32, іншими

мовами — 5¹⁹. Середній наклад таких журналів, як “Червоний шлях”, “Життя й революція”, “Большевик України” складав близько 2.500-3.000 примірників.

Близько 20 україномовних журналів не проіснували ще й третини року. Одночасно відбулося скорочення відомчих видань. Курс на рішуче скорочення відомчих журналів був запропонований ще 1924 р. 1926 р. знову постало питання про ці видання²⁰. Було запропоновано створити спеціальну комісію, для обов’язкового перегляду усіх відомчих журналів із метою закриття дублюючих видань та створення мережі актуальних, дійсно необхідних у роботі відомств журналів.

Проведення політики індустріалізації та колективізації в Україні внесло суттєві корективи і у розвиток періодичної преси. Низка постанов Раднаркому України, визнавали незадовільним стан справ із виданням технічної літератури. У доповідній записці ВРНГ до Раднаркому УРСР від 6 грудня 1928 р. були запропоновані основні напрямки та структури особливості технічної пропаганди в республіці. Пропонувалися три основні типи видань технічної літератури:

- 1) спеціальні журнали при науково-дослідницьких інститутах;
- 2) універсальні журнали, розраховані на широке коло вчених та фахівців;
- 3) масово-технічні брошури для масового читача²¹.

Було взято курс на розширення технічних, науково-технічних та науково-популярних журналів, які розширювали світогляд масового читача, допомагали науковцям при обговоренні наукових проблем та підвищували технічний рівень фахівців. Водночас, поряд із уже існуючими виданнями та зі значним розповсюдженням зарубіжних, особливо російських (Москва, Ленінград) технічних журналів, спостерігалось й значне зростання україномовної періодики. Так, якщо в 1924 р. питома вага української літератури у загальному обсязі літератури, яка видавалася на території радянської України, становила 5%, то в 1927 р. — 31%²². Створення першого загальнотехнічного українського журналу припадає на 1926 р. У той час в Україні виникла ціла низка науково-технічних товариств при Українській Академії наук, які започаткували свої друковані органи. Одним з перших таких журналів був “Науково-технічний вісник”, заснований технічною секцією Харківського наукового товариства на зразок німецького “V.D.I” та англійського “Engineering”²³. Згодом із “Науково-технічного вісника” один за одним виділилися спеціальні галузеві журнали: “Сільськогосподарська машина”, “Проблеми теплотехніки і електроніки”, “Українські силікати”, “Сільськогосподарська й харчова промисловість”, “Будівництво”, “Машина на селі”, “Метал і машина”, “Вісник хімічної індустрії”²⁴. Спостерігалось дедалі більше поглиблення диференціації журналів тематичного спрямування. З’явився ряд журналів, присвячених проблемам радіотехніки — “Радио для всех” (Київ), “Радио” (Київ), медицини — “Український медичний архів” (Харків), “Одеський медичний журнал” (Одеса), “Київський медичний журнал” (Київ), економіки — “Вопросы экономики” (Харків), “Вопросы экономики Донецкого бассейна” (Харків) та інші.

1928 р. розвиток журнальної періодики сягнув своєї найвищої точки. В Україні тоді видавалося 412 назв журналів, загальним тиражем 18910 примірників²⁵. Це були часописи з найрізноманітніших питань науки та техніки, освіти та літератури, культури й історії, сільського господарства і медицини для різних категорій читачів, враховуючи їхній соціальний статус, освіту, вік, стать. Окрім Державного видавництва України, яке в 1928 р. видавало 25 журналів, повний перелік яких можна знайти в фондах ЦДАВО України, випуском журналів займалися і такі великі видавництва, як “Радянське село” — журнали “Трактор”, “Селянка України”, “Радянський селянин”; в-во “Пролетар” — “Техніка масам”, “Червоний перець”; в-во “Пролетарська правда” — “Ударник”, “Глобус”; в-во “Комуніст” — “Червона преса”, “Комунарка України”; в-во “Зоря” — “Зоря”; в-во “Вісті” — “Авто та шляхи”; в-во “Червона комуна” — “Шквал” та інші різні установи, спілки, товариства²⁶.

Історія розвитку журнальної періодики України у зазначений період пройшла шлях від зародження та бурхливого розвитку на гребені визвольних змагань українського народу, до становлення та оформлення цілісної типологічної системи в кінці 20-х років. Ця система в основних своїх параметрах збереглася й до сьогодні.

¹⁹ Даниленко В. М. До витоків політики “українізації” / Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — К., 1993. — С. 58.

- ² ЦДАВО України:Ф.1738.—Оп.1.—Спр.18.—Арк.8.
- ³ Радченко С.С. Издательская деятельность партийных комитетов КП(б) Украины в 1918—1925 гг.— К.: Вища школа, 1989.—С.32.
- ⁴ Наріжний С. Українська преса / Українська культура.—Подебради, 1934.—С.105.
- ⁵ ЦДАГО України:Ф.1.— Оп.20.— Спр.749.— Арк.11.
- ⁶ ЦДАВО України:Ф.177.— Оп.1.— Спр.11.— Арк.8.
- ⁷ Тезиси о политике в области периодической печати / ЦДАГО України.—Ф.1.— Оп.20.— Спр.1487.— Арк.29.
- ⁸ ЦДАГО України:Ф.1.— Оп.20.— Спр.1516.— Арк.7.
- ⁹ Там само.— Спр.1455.— Арк.104.
- ¹⁰ Там само.— Спр.1459.— Арк.120.
- ¹¹ Там само.— Спр.1447.— Арк.28. (12).
- ¹² Там само.— Спр.1459.— Арк.86.
- ¹³ Там само.— Спр.1516.— Арк.7.
- ¹⁴ Там само.— Арк.8.
- ¹⁵ Ізатиенко В. Українська преса в 1922 році // Бібліологічні вісті.— 1923.— Кн.І.— С.8.
- ¹⁶ ЦДАГО України:Ф.1.— Оп.20.— Спр.1839.— Арк.32.
- ¹⁷ Там само.— Арк.31.
- ¹⁸ ЦДАГО України:Ф.1.— Оп.20.— Спр.2012.— Арк.24, 61, 126.
- ¹⁹ Там само.— Спр.2260.— Арк.72.
- ²⁰ Там само.— Спр.2493.— Арк.15.
- ²¹ Протокол заседания Совнаркома УССР о состоянии изданий технической литературы от 11 декабря 1928 года // ЦДАВО України:Ф.34.— Оп.13.— Спр.45.— Арк.46.
- ²² Коновець О.Ф. Просвітницький рух в Україні (XIX—перша третина XX ст.)— К.,1992.— С.89.
- ²³ ЦДАВО України:Ф.555.— Оп.1.— Спр.246.— Арк.53.
- ²⁴ Там само.— Арк.53, 54.
- ²⁵ Преса Української РСР: статистичний довідник 1917—1966.—Х.,1967.— С.96.
- ²⁶ ЦДАВО України:Ф.555.— Оп.1.— Спр.2.— Арк.8.

Наталія Марченко

ПОПЕРЕДНІЙ ПІДСУМОК АРХІВНОЇ ТА БІБЛІОТЕЧНОЇ ЕВРИСТИКИ У ЦАРИНІ КНИГОВИДАННЯ ДЛЯ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ (1917-1923РР.)

Як зазначає у своїй монографії В.Чишко: “Аналіз біографічних досліджень в історичному контексті є надзвичайно важливим науковим напрямом історичної науки з огляду на сучасні завдання розбудови нашої держави”¹. А дитинство — невід’ємна складова долі кожної людини, так само, як невід’ємною часткою життя кожного з нас окремо й суспільства загалом є природне (навіть, біологічне) жадання “продовжитися” у нащадках.

Та ми й досі не дивимося на історію дитячого соціуму як на рівноцінну складову історії “дорослої”, хоч вона значно об’єктивніша та багатогранніша, бо є не лише сталою реальією, часовим зрізом суспільного буття у певній окремій точці. Історія дитинного — результат свідомого впливу світу “дорослого”, об’єктивна картина буття певної вікової групи людей і, водночас, проекція мрій, уявлень про майбутнє, “мету життя” існуючого на даний момент покоління. Фактично всі сторони буття суспільства так чи інакше пов’язані з проблемами дитинності.

Діти — як феномен соціокультурного існування людства, дитинство — як реально прожитий чи пізніше переосмислений період буття окремого індивіда, дитинне — як філософська категорія мають стати об’єктом окремого розгляду науковців.

III. Джерелознавчі галузі знань

Але будь-хто, кому спаде на думку вийти на плодочі лани посіченого між окремими дисциплінами дитинознавства, приречений блукати в пошуках джерельної бази найпростіших досліджень. Ні в наукових бібліотеках, ні тим паче в архівах, документи, котрі стосуються дитинного, ніколи спеціально не виокремлювалися навіть на рівні довідковому. Тому нині настав час об'єктивно оцінити зроблене нашими попередниками хоча б у царині книговидання для дітей. Про нагальність цієї проблеми свідчить хоча б те, що у фактично єдиній роботі безпосередньо присвяченій даній проблемі² раз-по-раз натикаємося на зауваги на кшталт: "Ці книги були пройняті почуттям національної відособленості, національної вишестості й тим самим були ворожі для молоді країни Рад... Націоналістичні тенденції Катеринославського видавництва "Стежка до дому" відбилися і в перекладах західноєвропейських авторів. Так казки Г.Андерсена і братів Грімм були "перелицьовані" на український лад перекладачем М.Трубою до непізнаваності;...".

До уважного аналізування та об'єктивного висвітлення зазначеного питання спонукає й зіставлення існуючих статистичних даних, зазначених у різних джерелах.

Ось яку статистику наводить один із перших дослідників книжкової справи в Україні Ант. Козаченко³:

Рік	Українською мовою	Російською мовою	Усього
1917	1814 (747)	2127	3115
1918	1184 (1084)	1079	2319 (1628)
1919	665 (665)	726 (726)	1414 (1803)
1920	457 (457)	869 (369)	1360 (1013)
1921	214 (214)	448 (448)	667 (987)
1922	335 (385)	927 (927)	1315 (1975)
1923-24	885 (885)	1848 (1848)	2757 (2567)

Для порівняння, поруч у дужках вказано статистичні дані, наведені в лекції Олександра Лотоцького "Українське друковане слово"⁴, а біля цифри, що зазначає загальну кількість виданого, у дужках вказано дані, взяті з довідника "Преса Української РСР 1917-1966"⁵, котрий претендує на найповніше висвітлення даного питання.

А якщо взяти до уваги, що, скажімо, С.Пастернак⁶ веде мову про те, що у Відділі ресстрації Головної Книжної Палати було зібрано відомості про більш як 1 тис. різних книжок і 200 періодичних видань за 1917 рік та 1 тис. назв (у "Книгарі", для порівняння, зазначено лише 677) книг і 400 періодики за 1918 р., стає зрозумілим, настільки невідомим і досі залишається для нас навіть статистично-бібліографічна сторона тогочасного книгодрукування.

Щодо дитячої літератури, то вище згадуваний довідник⁷ наводить такі дані:

Рік	Дитяча література	Учбова література для загально-освітніх шкіл
1917	0 (70)	0 (43)
1918	101 (141)	0 (103)
1919	111 (78)	0 (36)
1920	47 (20)	0 (13)
1921	23 (0)	0 (0)
1922	22 (17)	26 (5)
1923	29 (73)	71 (62)

Поруч у дужках вказані результати попередніх підрахунків автора, зроблені за матеріалами Книжкової Палати (найповніше висвітлено матеріал 1917 та 1923 рр., ще не аналізовано матеріал 1922р.).

III. Джерелознавчі галузі знань

Відносно систематизовані статистичні дані щодо цього знаходимо і в часописі "Книгарь" (цифри даних, віднайдені автором на сьогодні, подано поруч у дужках).

	1917	1918	Число примірників (за "Книгарем")
Дитячі книжки	21 (70)	66 (141)	235 тис. (763 тис.)
Математичні підручники	4 (6)	12 (19)	235 тис. (295 тис.)
Граматика	1 (10)	24 (23)	20 тис. (505 тис.)
Граматика й читанки	6 (6)	0 (2)	510 тис. 0

Окрім того, цікаві нам видання згадуються і в інших розділах, скажімо: за 1917 р.: Рідна мова, Рідна школа. Просвіти (7 книжко-назв загальним тиражем 122 тис.); Історія і історичні оповідання (9 книжко-назв загальним тиражем 106 тис.); Педагогіка (6 книжко-назв загальним тиражем 110 тис.); Низка дрібніших видань (300 тис.); за 1918 р.: шкільно-педагогічних видань загалом— 111 (1. 972 тис.). Із них 8 (327 тис.) букварів, 19 (338 тис.) читанок та хрестоматій, 24 (505 тис.) граматик, 12 (295 тис.) підручників із математики, 23 (400 тис.) інших видань. Серед дитячих книжок — 34 (172 тис.) оригінальних і 32 (195 тис.) перекладних. Окрім того дитячі книжки траплялися й серед видань, віднесених до розділів "Релігія та церква", "Театр і п'єси".

Обробка статистичних та бібліографічних даних дає змогу дізнатися багато цікавого про тогочасну книжну справу в Україні. Зокрема ми можемо об'єктивно говорити про авторський, редакторський склад осіб, перейнятих проблемами книгодрукування для дітей, ілюстраторів, котрі працювали в цьому жанрі, видавництва та друкарні, що випускали цю продукцію, окремі книжкові серії тощо. Скажімо, лише частково обробивши бібліографічні матеріали за 1917 р., ми можемо впевнено твердити, що найактивніше працювали:

у царині книжки для дітей:

автори: (більше 27 імен) Т. Бордуляк, С. Васильченко, М. Вовчок, Б. Грінченко, М. Загірня, А. Кащенко, М. Коцюбинський, О. Пчілка, І. Стороженко, Ю. Сірий, І. Франко, С. Черкасенко, перекладалися українською мовою Е. Амічос, Д. Дефо, А. Доде, Кибальчич, Мамин-Сібірjak, Е. Сетон-Томпсон, М. Твен;

ілюстратори: П. Лапін, Ю. Михайлов, М. Погрібняк, П. Холодний;

видавництва: "Вернигора", видавництво Товариства "Час", "Криниця", "Українська школа", Українське Товариство Шкільної Освіти, "Шлях" (Київ), видавництво Кащенко А., "Слово", "Українське видавництво у Катеринославі" (Катеринослав), видавництво "Просвіти" (Львів), Педагогічне бюро Полтавського губернського земства (Полтава), "Сіач" (Черкаси), Шкільний відділ Подільського міського губернського земства (Вінниця);

друкарні: "Герольд", А. Гросмана, Губернського правління, Київського губернського земства, Л. Райціса, Товариства "Криниця", Української Центральної Ради (Київ), "Діла" (Львів), Амчиславського, І. Л. Фішберга (Полтава), І. Війсмана і І. Мордхилевича (Катеринослав).

Найпоширенішими були серії: "Молодість", "Віночок. Книжки для читання в класі", "Дитяча бібліотека", "Просвітні листки", "Твори рідних письменників для читання в класі".

у царині навчальної книжки:

автори: (25 осіб) Ю. Вагнер, Б. Грінченко, С. Грушевський, М. Злобинцев, Т. Лубенець, В. Січовик, О. Степовик, Я. Чепіга, С. Черкасенко;

видавництва: "Криниця", "Українська школа", "Видавництво книгарні Є. Череповського", "Вернигора", "Книжний магазин Є. Чернявського", Книговидавництво І. Сімоновича, Шкільне Товариство, Видавництво Товариства "Час" (Київ), Видавництво Катеринославського губернського земства (Катеринослав);

друкарні: Товариства "Криниця", Акціонерної спілки Петра Барського, Кушнерів, Насл. Круглянського, Ч. Чоколова (Київ), А. Мірова, Я. Лінкова (Прилуки), Л. Лівшиця (Козятин), Рабіновича і Шефталя (Золотоноша).

Найпоширенішими на той час були такі види навчальних книжок: підручники — 15 (в т.ч. із природознавства, географії, математики, української, старослов'янської, російської

мови, історії), граматики — 10, граматики й читанки — 6, посібники — 4, букварі — 3. Як бачимо, навіть побіжний огляд статистичних даних підтверджує нагальність перспективності бібліографічної евристики в царині видань для дітей в Україні часів визвольних змагань.

Багато цікавого з даного погляду матеріалу містить і тогочасна періодика⁹. Так, в сторінках часопису "Освіта", котрий видавався при "найблизшому співробітництві"¹⁰ професорів Кам'янець-Подільського Українського Державного Університету — І.Огієнка, Ст. Балея, В.Біднова, Л.Білецького, П.Бучинського, М.Драй-Хмари, І.Крип'якевіча, К.Широцького, М.Столярова, В.Кучера та ін., широко дискутувалося питання видання книжки для дітей, зокрема підручничкової літератури. Починаючи з першого числа журнал містить рубрику "Критика та бібліографія", що мала в своєму складі й відділ "Огляд дитячої літератури". Крім того торкалися зазначених проблем та містили посилання на окремі тогочасні видання й інші публікації. Оглядачем дитячої літератури в часописі виступав Арк. Животко, а щодо підручничкових видань висловлювалися, (часто користуючись псевдонімами) й інші автори, зокрема А.В., С.Смолінський, П.К.

На жаль, у часописі не подавали повного бібліографічного опису аналізованих книжок. Зазначали лише автора, назву, інколи ціну та кількість сторінок. Це дещо знижує його цінність як джерела для дослідження видань для дітей. З іншого боку, вміщені тут статті дають змогу з'ясувати поширеність тієї чи іншої книжки, її популярність у вчительській громаді тощо.

Цікавий матеріал для роздумів подає і вже згадуваний часопис "Книгар". Зокрема, саме з його сторінок дізнаємося, що такі відомі музичні діячі як Ол. Кошиць, Д.Ревуцький, писали ґрунтовні рецензії на видання для дітей. Ілюстрування дитячої книжки аналізували у "Книгареві" М.Бурачек, О. Судомора. Серед його рецензентів — О.Волошин, А.Грабенко, О.Діхтяр, Ол.Дорошківич, Ор.Левицький, С.Паночіні, С.Русова, Юр.Сірий, Н.Христо.

Окремі публікації цього журналу дають змогу простежити долі окремих українських видавництв та друкарень. Скажімо, у статті "Десятиліття" П.Кущенка¹¹ досить детально передано історію ряду видавничих центрів, пов'язаних із долею самого часопису. Ми дізнаємося, що видавниче товариство "Час" існувало в Києві з 1908 р. Саме тоді, 9 березня, воно заснувало, відкупивши у чорносотенного "Двуглавого Орла", першу в місті українську друкарню й почало свою діяльність із "видання найбільш потрібного для моменту" — шкільних підручників та книжок для дітей, підготовлених товариством "Українська школа". За десять років роботи було видано 1.781.500 примірників літератури такого гатунку.

Для зазначеної вище мети можуть прислужитися й ряд наукових досліджень різних років у царині бібліотеко-, бібліографо-, книгознавства, педагогіки¹².

Безперечно цікавими видаються й архівні матеріали, котрі дають змогу простежити "із середини" процес творення окремих видань, видавництва чи й політики в даній галузі.

Скажімо, у роботі С.Пастернака "Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр."¹³ у розділі XII "Книга й підручник за часи революції в Україні" йдеться про те, що за часи революції в Україні виникають громадські, приватні, партійні, професійних організацій, земські, міські, просвіт, кооперативні, наукових організацій і шкіл, українські державні-урядові видавництва, неповний перелік яких, складений Книгарем¹⁴, нараховує 104 одиниць. Автор наголошує, що з усіх спроб держави налагодити видавничу справу найбільшої уваги заслуговує утворення 1918 р. окремого Видавничого відділу при Міністерстві Народної Освіти: "...було розроблено план видавництва, почали працювати більше 10 комісій по різних предметах. Малося на увазі забезпечити в першу чергу школу різними підручниками й шкільним приладдям. Було поставлено питання про асигнування на це 10 мільйонів, але гетьманський переворот загальмував справу і тільки в кінці літа 1918 р. було, нарешті, асигновано 2 мільйони. За допомогою їх було замовлено більш 2,5 мільйонів підручників¹⁵".

У фондах ЦДАВО України зберігаються матеріали, котрі значно поглиблюють ці відомості¹⁶. Уже самий склад згадуваних комісій засвідчує високий рівень вимог, котрі висувало Міністерство освіти УНР до майбутніх авторів шкільних підручників. До складу комісій увійшли: з української мови: Г.Голоскевич, В.Дога, В.Дурдуковський, О.Кисільов, М.Марковський, І.Огієнко, Д.Ревуцький. Як можливі кандидати значилися (внесено олівцем): Булахівська, Приходько, Шаль, Швець; з математики: О.Астряб, В.Барницький, А.Гук.

І.Ключенко, М.Кравчук, А.Мовчан, М.Муколюв, Г.Холодний, М.Щербина, В.Шарко, Н.Шульгіна; з географії: М.Крижановський, Н.Ржепшиєвська, О.Рогозінський, С.Русова, П.Тімошок, П.Тугковський, С.Щербина, Г.Холодний, П.Шахрай, О.Яната; О.Яницький, О.Ястряб; з історії: І.Біліжський, Л.Добровольський, І.Житецький, С.Ківліцький, О.Левицький, Н.Мірза-Аван'яни, І.Радзімовський, В.Романовський, В.Щербина; із Закону Божого: п.о. С.Богданович, п.о. Є.Капралов, п.о. К.Шевченко, п.о. Шараварський, п.о. С.Пилипенко, п.о. Стешенко; з німецької мови: Ф.Альдінгер, Р.Березін, М.Бруннен, Л.Леше; із французької: Ю.Виноградська, О.Мурав'єва, М.Прохорова, С.Русова, Ж.Чернявська; з латини: М.Зеров, В.Суббоч, В.Штепан, М.Пахоревський, С.Трапша, Г.Калішевський¹⁷. Так само цікавими для сучасного дослідника будуть документи щодо оголошення та проведення Видавничим відділом Департаменту вищої і середньої освіти конкурсу підручників із "різних предметів українознавства" та тексти поданих на нього з 11 липня 1918 р. до 25 січня 1919 р.¹⁸ рукописів.

Що ж до самого перебігу подій, то в одній із пізніших записок Видавничого відділу читаємо: "... Видавничий Відділ Міністерства Народної Освіти намічав ще за час Центральної Ради відповідний потребам національної освіти план своєї діяльності і просив ще на початку 1918 року асигнування 5 млн. на видання підручників і поставлено було в Генеральній Шкільній Раді питання про асигнування других 5 млн. на видання красною письменства. Але наступили часи Гетьманщини — справу почали одволікати, і нарешті, коли вже було пізно, щоб підготувати підручники до початку шкільного року, Гетьманський уряд, асигновуючи таємно десятки мільйонів на таємні цілі, ворожі Українській Державі, дав 2 млн., вимагаючи таких гарантій, які ще більше затягували справу, 2 мільйони вичерпані, в той час, як потреба в книжці і вартість книжок без кінця вирости"¹⁹.

Однак 1918 р. Видавничим відділом було опубліковано покажчик обсягом 96 сторінок "Рецензії на шкільні підручники, які розглянуті в спеціальній комісії при Міністерстві освіти по 1 липня 1918 р. з додатком проспектів шкільних підручників різних видавництв." Про нього згадується у машинописному довіднику "Книги Української РСР 1917-1923 рр.", що готувався Книжковою Палатою УРСР 1950 р.

За Директорії Міністерство Народної Освіти розробило державний план видавництва дитячої книжки та підручників для забезпечення шкіл усіх ступенів та утворення мережі шкільних бібліотек. Задля цього Видавничий відділ було реорганізовано. До початку 1919 р. (за 8 місяців) ним планувалося:

— видати 10 млн. підручників і стільки ж книжок для читання (для шкільних бібліотек та інших книгарень),

— ці 20 млн. книжок треба замовити на протязі 3-4 місяців; мобілізувати усі видавництва України і деякі закордонні, бо інакше не можна встигнути до 1 вересня 1919 р. виготовити ...

— крім того Міністерству Народної Освіти для тієї ж мети треба організувати власну друкарню, типографію, цінкографію, палітурню, майстерню для виробів різного шкільного приладдя, закупити папір, картон тощо ...²⁰

Планувалося також створити виставку-музей, де б "були зібрані всі підручники, де б і коли їх не було видано, і взагалі всі друки для шкільної та позашкільної освіти й самоосвіти." Йшлося, власне, про створення бібліотеки певного типу з обов'язковим каталогом рецензій на всі видання, окремою книгозбірнею "тих видань, про які в каталозі вказано, що в них є рецензії", з довідником щодо всіх фірм, що обслуговують шкільництво.

Серед чергових завдань Видавничого відділу було створення книгарні, книжної комори й централізованої експедиції шкільних друків і всіх офіційних видань міністерства.

Кошторис Видавничого відділу на 1919 р. засвідчує, що все це не було "паперовими мріями":

"10 комісій по розгляду шкільних підручників: Закону Божого, української мови, історії, природознавства, для нижчих початкових шкіл, математиці, географії, французькій, німецькій мові, латині.

10 членів комісії по 15 крб. за одне засідання. 44 засідання (1 на тиждень, 2 тижні канікул) = 66 тис. крб.

за рецензію — 100 крб. (50 в рік на комісію) = 50 тис. крб.

на закупівлю підручників до розгляду — 500 крб.
на видання покажчиків і рецензій — 10 тис. крб.
на платню за рекламу в пресі — 3 тис. крб.
Ітого: 1 255 тис. крб.²¹

Задля виправлення становища та втілення всього задуманого Видавничим відділом був розроблений законопроект (від 11 січня 1919 р.) про асигнування 50 млн.крб.²² Рада Міністрів і Директорія його ухвалили й асигнували на початок видавничої справи і накреслених межах 30 млн.крб.

Про те, наскільки ясно усвідомлювалася владою потреба в виданнях для дітей свідчить хоча б такий витяг із документів Видавничий відділ:

“... нині чергове завдання Державної Влади взагалі і Міністерства Народної Освіти і Мистецтва — в справі організації Освіти на Україні — звернути незалежну увагу на задоволення шкіл, учнів, учителів і всього народу книжкою і іншим приладдям для вчення і освіти.

У цьому питанні Державна Влада не має права спинятися ні перед якими видатками. Російська школа сотні років не один мільярд витратила на цю справу. Українська школа мусить мати не менш всього того, що має російська, і мати не за сотню років, а за рік, два...

Але ж ще не росли потрібні капітали,... а крім того, при тій надзвичайній потребі в українській книжці, яка є нині, капітал, що працює в цій галузі промисловості, має змогу особливо вибирати, не за всякі видання братися, набирати особливо грабiжницького характеру, вести нечувану спекуляцію, випускаючи книжки на сто і більше відсотків дорожче дійсної вартості. Як підрахувати мільйони книжок, що викидаються на ринок, наш народ переплачує і переплачуватиме колосальні суми.

Отже, і необхідність і елементарний державний розчет — вимагають широких державних заходів і примушують не боятися великих витрат, які повернуться в недалекий час”²³.

З часом, аби допомогти видавничій справі, Директорія УНР утворила Міністерство преси й пропаганди, що мало на меті стимулювати й підтримувати українське книговидання та книгорозповсюдження, консолідувати сили видавців, культурних організацій, письменників, журналістів і т.п.²⁴ Та на жаль, як зазначає С.Пастернак: “Евакуація Директорії не дала змоги реалізувати ці заходи й почати укр.видавничу справу не хатніми засобами, а широкими державними, при допомозі всього державного механізму.

Здійснили це більшовики, централізувавши видавничу справу в руках колосального Всеукраїнського Державного видавничого органу — Всевидат’а (Всеукр. Видавнич. Комітет). Це був грандіозний замисел шляхом *цiлого процесу* централізувати всю видавничу й книгарську справу України й вести її по певній системі й плану, за допомогою всього державного механізму”²⁵.

Наслідки останнього нам відомі: нове покоління українців стало “юними паростками” радянського народу.

Історія повторюється. Як тактовний учитель вона вкотре заставляє нас вирішувати подібні завдання. І лише через нашу лiнь чи неухважність, відсутність потягу до істини та свободи самовираження ми вкотре боїмося вчитися на помилках.

¹ Чижко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України.—К., 1996.—С.198.

² Наумова М. А. Издание детской книги на Украине в первые годы советской власти (1917-1920 гг.) / Учебное пособие-лекция по курсу “История книги”.—Л.,1973.—С.6.

³ Козаченко А. 10 років книжкової продукції радянської України. Історико-статистичний начерк.—Х., 1929.

⁴ Українська культура. Лекції за редакцією Д. Антоновича.—К., 1993.—С.98-111.

⁵ Преса Української РСР 1917-1966. Статистичний довідник.—Х.,1967.

⁶ Пастернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр. //Педагогічно-психологічна бібліотека.—№10.—С.108-115.

⁷ Преса Української РСР 1917-1966.—Х.,1967.

⁸ Див.: Огляд української книжкової продукції в 1917 році // Книгарь.—1917.—Ч.5.—С.243-250; Огляд української книжкової продукції в 1918 році // Книгарь.—1919.—Ч.20.—С.1310-1326.

⁹ Див., скажімо: Шлях Освіти.–1928.–Ч.1.–С. 215-224; Книгар. Літопис українського письменства, присвячений справам українського видавництва. Щомісячний критико-бібліографічний часопис.–К.: Товариство "Час"; Освіта. Двохтижневий педагогічний журнал Подільської Губерської Народної Управи.–Камянець на Поділлі; Біблїологічні вісті.–К.; Книжня летопись: Еженедельный журнал.–К.: Министерство Внутренних дел; Книга и революция: Ежемесячный критико-библиографический журнал.–Петербург; Библиографический еженесячник (в помощь читателю и библиотекарю).–М.; Библиографические листы русского библиографического общества.–Петербург; Педагогічний Журнал.–Полтава, 1917.–Ч. 7-12.–С. 111-130.

¹⁰ Освіта. Двохтижневий педагогічний журнал Подільської Губерської Народної Управи.–Камянець на Поділлі.–№ 1.–С. 33.

¹¹ Книгарь.–1918.–Ч.7.

¹² Див.: *Марченко Н.* Християнські видання для дітей в Україні (1917-1929) // Українське релігієзнавство. Бюлетень Української Асоціації Релігієзнавців і Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України.–1996.–№3.–С. 34-37; Живі сторінки історії (перші українські журнали для дітей 1919-1923) // Весняні обрії.–К.–1972.–С. 187-200; *Миць М.Я.* Українська періодична преса Волині (1921-1939) як історичне джерело.–К., 1995; *Пеліньський С.Ю.* Періодичні видання УРСР. 1918-1950. Журнали. Газети // Бібліотекознавство та бібліографія.–1972.–Вип. 13; *Улюкаєва И.Г.* Становление и развитие дошкольного педагогического образования в Украине (1905-1941).–К., 1993; *Семенова А.* Материалы социологично-педагогических обследований 20-х–первой половины 30-х годов как источник по истории советской культуры.–М., 1988; *Наумова М.* Згадувана робота. — Ленинград, 1973.; *Бутнін-Сверський Б.* Принципи ілюстрування дитячої книжки.–К., Видавництво "Культура".–1929.–68 ст. з іл. (Всеукраїнська Академія наук. Кабінет дослідження дитячої творчості); *Горбенко Ю.* Політична й технічна дитяча книжка // Шлях освіти.–30.–3.–С. 89-95; *Скитник Т.А.* Книжкові видавництва радянської України у відбудовчий період (1921-1925) // Вчені записки Харківського державного бібліотечного інституту.–Вип.ІV. Питання бібліотекознавства та бібліографії.–Х.1960; *Назаров А.И.* Октябрь и книга. Создание Советских издательств и формирование массового читателя (1917-1923).–М., Наука, 1968; *Молодчиков А.В.* Книгоиздательское дело в Украинской ССР (1917-1960) / Книга. Исследования и материалы.–1961.–№5; *Азуфа М.* Печать в УССР. 1917-1932.–Х., 1932.–С.93; *Марченко Н.П.* Не задля теоретичних абстракцій. (До питання розрізнення понять "дитяча книга", "дитяча література" та "література про дітей та дитинство" // Всевітня література в середніх навчальних закладах України.–1996.–№ 11.–С. 3-5; *Мариенгоф Е.В.* 30 років дитячої літератури в УРСР // Наукові записки Інституту педагогіки.–Вип. III.–К., 1949.–С.162-168; *Родіков В.* Огляд української дитячої літератури // Вільна Українська Школа.–К., 1918. (Окремо.–у серії Бібліотека вчителя.–Ч.8.–К., 1918.–25 ст.); *Єгорова Л.* Дитяча література Західної України // Шлях Освіти.–1928.–Ч.1.–С. 215-224; *Лупанова И.П.* Советская детская литература 1917-1967. Пяльвека. Очерки.–М., 1969; *Кон Л.Ф.* Советская детская литература (1919-1929).–М., 1960 тощо.

¹³ *Пастернак С.* Із історії освітнього руху...–С.108-115.

¹⁴ Книгарь.–1918.–Ч.16.–С.1009-1011.

¹⁵ *Пастернак С.* Із історії освітнього руху...–С.114.

¹⁶ Протоколи, рецензії на підручники з української мови, історії, природознавства та ін. і листування ряду комісії із авторами (з 17 груд. 1918 р. до 26 лютого 1919 р.) містяться у Ф.2582.–Оп.1.–Спр.170; із математики (з 16 грудня 1918 р. до 26 лютого 1919 р.).— Спр.171.

¹⁷ ЦДАВО України:Ф.2582.–Оп.1.–Спр.168.–Арк.27-29.

¹⁸ ЦДАВО України:Ф.2582.–Оп.1.–Спр.169.

¹⁹ ЦДАВО України:Ф.2582.–Оп.1.–Спр.168.–Арк.1,1зв.

²⁰ Там само.–Арк.2-4.

²¹ Там само.–Арк.14.

²² Там само.–Арк.16.

²³ Там само.–Арк.1,1зв.

²⁴ Книгарь.–1919.–Ч.17.–С.1076.

²⁵ *Пастернак С.* Із історії освітнього руху на Україні ...–С.114.

Сергій Кулешов

ПРО БАЗОВІ ПОНЯТТЯ ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

(нотатки з приводу змісту розділу “Загальні поняття”
ДСТУ 2732-94 “Діловодство й архівна справа.
Терміни та визначення”)

Понятійний апарат будь-якої галузі знання (наукової дисципліни чи сфери практичної діяльності), як правило, кумулюється в енциклопедичних та термінологічних словниках. Для уніфікації використання спеціалістами основних термінів та нормативного закріплення найпоширенішого, сталого розуміння їхніх визначень, котре склалося в осередках науковців та практичних працівників у відповідній галузі, розробляються термінологічні стандарти. У сфері діловодства та архівної справи першим таким в Україні став ДСТУ 2732-94 “Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення” (далі Стандарт), чинний від 01.07.1995 р.¹ Позитивні оцінюючи в цілому створення та введення цього документа, а також спроби розробників дати оригінальне у порівнянні з попереднім ГОСТом трактування окремих термінів, слід відзначити, що зміст Стандарту потребує критичного аналізу для обговорення та можливого врахування його результатів при підготовці наступної редакції.

Залишаючи поза увагою термінологію архівної справи, розглянемо окремі визначення розділу “Загальні поняття”. За планом рубрикації Стандарту він повинен представляти найвищий ступінь понятійного узагальнення для лексичних одиниць наступних розділів, а саме — “Діловодство”, “Організація роботи з документами”, “Архівна справа”. Водночас, аналіз поданих тут термінів показує, що більшість із них репрезентує види та характеристики документів. Такому складу, на нашу думку, пасує заголовок “Документознавство”, оскільки тут фактично сконцентровано майже всі базові поняття цієї наукової дисципліни. Враховуючи статус нормативного документа, в якому вони вміщені, є потреба ретельніше розглянути їхні визначення з погляду логіки конструювання та семантичного зв'язку з термінологією інших розділів Стандарту.

Безперечно, серед цих базових понять центральне місце займає термін “документ”. У Стандарті він визначається як “матеріальний об'єкт, що містить у зафіксованому вигляді інформацію, оформлений у заведеному порядку і має у відповідності з чинним законодавством юридичну силу” (п.3.3). Думається, що таке трактування терміна відповідає тільки сфері діловодства, оскільки визначальними характеристиками виступають “оформлення у заведеному порядку” матеріального об'єкта та відповідність чинному законодавству, що надає йому (тобто матеріальному об'єкту) юридичну силу. Власне, маються на увазі офіційні документи, а конкретніше — організаційно-розпорядчі. Однак, будучи також загальним терміном для розділу “Архівна справа”, він не повинен враховувати такі специфічні характеристики через їхню відсутність у різних видах документів, що зберігаються в архівах (скажімо, листуванні у фондах особового походження, кінофотофонодокументах тощо). Зафіксована у Стандарті дефініція наведена за ГОСТом 6.10.2-75 і була свого часу справедливо критикована при намаганні поширити її на сферу архівної справи².

Основний наголос у даній дефініції, як бачимо, зроблено на матеріальному носії (“документ — це матеріальний об'єкт, що містить у зафіксованому вигляді інформацію...”). На перший погляд, така позиція є слушною оскільки документ вирізняється серед інших матеріальних об'єктів саме наявністю фіксованої інформації. Однак, це було б вичерпною характеристикою за умови оперування документом тільки як дискретним матеріальним об'єктом. Хоча така практика і переважає в діловодстві й архівній справі, є випадки, коли документом вважається запис інформації в сукупності інших записів (тобто теж документів) на дискретному матеріальному носії. Такий підхід особливо уможливився у зв'язку з поширенням технології запису документів на магнітну дискету для комп'ютерного читання. Серед архівних джерел як приклад можна також навести актову книгу, де окремі записи

вважаються документами. З іншого боку, домінантою в документі все ж є інформація, хоча, безперечно, в діловодстві й архівній справі ознаки зовнішньої форми документа відіграють значно більшу роль, ніж у бібліотечно-бібліографічній чи науково-інформаційній (тобто роботі інформаційних органів) діяльності. Характерно, що у проєкті стандарту, котрий у Російській Федерації замінить ГОСТ 16487—83, документ визначається як “зафіксована на матеріальному носії інформація з реквізитами, що дозволяють її ідентифікувати”⁴. Вибір інформації як головної частини в даному визначенні є позитивним зрушенням, хоча, на нашу думку, її ідентифікація відповідно до реквізитів, перелік яких відсутній, позбавляє це визначення необхідного конкретного змісту. Зрозуміло, що в такому визначенні це поняття більше відповідає потребам діловодства з його уніфікованими формами запису інформації й не враховує різноманітність видів документів, які зберігаються в архівних фондах.

Однак інформація (навіть із певними ознаками її ідентифікації) може бути зафіксованою на будь-якому матеріальному носії. Тому для визначення документа як типового об’єкта, з яким працюють архівна справа та діловодство, треба ввести характеристику (або характеристики), яка (чи які) виокремлюють його серед інших матеріальних носіїв інформації. Такою визначальною характеристикою, на нашу думку, є головна функція цього матеріального об’єкта, зміст якої у збереженні та передачі інформації у просторі та часі. До речі, у вже згаданому ГОСТі 16487-83, документ був трактований як “матеріальний об’єкт з інформацією, закріпленою створеним людиною способом для її передачі у просторі та часі” (п.3). Проте і в цьому разі зазначений “спосіб” не позбавляє можливості такий матеріальний об’єкт виконувати функцію передачі інформації як другорядну, а звідси, скажімо, всі мобільні предмети з написами можуть вважатися документами.

Заслугує на увагу формулювання зазначеної дефініції в тексті ще одного діючого в Україні термінологічного стандарту, який за наміром розробників повинен охоплювати всі галузі “інформації та документації”. Мається на увазі ДСТУ 2392-94 “Інформація та документація. Базові поняття. Терміни та визначення”, де документ розуміється як “записана інформація, яка може розглядатися як одиниця у ході здійснення інформаційної діяльності” (п.4.2.3). Архівна справа (як і бібліотечно-бібліографічна, науково-інформаційна) цілком вкладається у межі такої діяльності, яка в цьому стандарті визначена як “постійне і систематичне збирання та оброблення записаної інформації з метою її збереження, пошуку, використання чи пересилання, що виконується якою-небудь особою чи організацією” (п.4.2.1). Певною мірою і діловодство можна представити як інформаційну діяльність, враховуючи спроби його аналізу в контексті так званого інформаційного менеджменту чи ототожнюючи його з управлінням документацією (“records management”). Однак у діловодстві документ все ж розглядається як “одиниця” управлінської діяльності. Окрім того невизначеність самого процесу розгляду такої “одиниці” (тобто за якими критеріями) та міри її ідентифікації знижують можливість використання даного формулювання.

Враховуючи вищевикладене, пропонуємо визначити документ як запис інформації, що відповідає характеристикам певного жанру та зафіксований на речовому виробі, основна функція якого збереження та передача інформації у просторі та часі. Зрозуміло, тут необхідна конкретизація жанрового рівня запису інформації, який визначається, як правило, цільовим призначенням, структурно-композиційними, стилістичними характеристиками змісту (тобто запису інформації) документа. Приклади жанрів — звіт, наказ, план, технічне завдання і т.д.

Сукупність документів із певного предмета ідентифікована у Стандарті як “документація” (п.3.5). Незрозуміло, чому саме тільки за предметом фіксується таке об’єднання та що саме означає цей “предмет” (тематика? жанрова характеристика? цільове призначення?). Якщо йти за найпоширенішими назвами типів документації — “наукова документація”, “технологічна документація”, “управлінська документація” і т.д., то тут здійснено поділ документів за сферами соціальної діяльності. У “Словнику сучасної архівної термінології соціалістичних країн” такий поділ документів називається типологією документів за галузями людської практики⁵ або діяльності. Це найвищий рівень типологічної диференціації документів, оскільки інші ряди тут побудовані за “типом інформації та способом

її закріплення на носіях” та за “формальними ознаками”. Саме всі ці типи документації і є об’єктом дослідження документознавства, однак зрозуміло, що документи існують і поза системами документації, які фактично представляють документи “внутрішньообігові” в відмінні від документів-видань, що є “зовнішньообіговими”. Таке уточнення змісту поняття “документація” в Стандарті необхідне вже при аналізі визначення терміна “наукова документація”, що трактується як “документація, яка фіксує хід і підсумки наукового дослідження”. Однак фіксувати хід (як проміжні етапи) та підсумки наукового дослідження може і наукова публікація (наукової статті, наукової монографії тощо). З такого контексту випливає і специфіка документознавства як наукової дисципліни, що досліджує різні види документації, а звідси фактично і назва її повинна була б бути “документаційна наука”. Одночасно звужувати сферу практичного застосування її наукових результатів до меж діловодства також недоцільно.

З іншого боку, маємо розуміння терміна “документація” в ряді країн Західної Європи як сукупності будь-яких документів, тобто як видань, так і неопублікованих (“сірі література”), “внутрішньообігових” тощо. У згаданому вже вище ДСТУ 2392-94 документація визначається як “множина документів, підібраних зі спеціальною метою” (п.4.2.2). Подібним чином визначено цей термін у “Термінологічному словнику з бібліотечної справи та суміжних галузей знань”, а саме як “сукупність документів зібраних разом з певною метою”⁸.

Винятково документознавству притаманне поняття “документування”, яке визначається у Стандарті як “створення документів” (п.3.9). Тобто визначення подає його як цілісний процес, без членування на окремі складові. В українській мові є позначення процесів, продуктом яких є певний вид документа, скажімо, реферування — реферат, фотографування — фотографія, малювання — малюнок, копіювання — копія тощо. Є терміни полісемічні, з двома значеннями — як процесу, так і його результату, зокрема, креслення, видання, листування і т.д. Усі зазначені процеси мають чітко визначену технологію створення відповідних видів документів. Термін “документування” є родовим щодо позначення цих процесів, але у його визначенні не відбито хоча б загальний зміст складових такої технології. Він використовується, як правило, у сполученні з назвою якогось виду діяльності, як-то: “документування управлінської діяльності”, “документування наукової діяльності”, “документування діяльності певної установи (чи підприємства, громадського об’єднання, товариства)” або у таких загальних поняттях як “документування соціальних процесів”, “документування інформації” тощо. Семантика цих словосполучень, на нашу думку, більш конкретизована, ніж поняття самого “документування” через визначеність характеристик відповідних сфер соціальної діяльності чи інформаційних процесів.

Поняття “документна інформація” в Стандарті тлумачиться як “інформація, яка міститься в документі” (п.3.12). Як недозволений до вживання наводиться поруч термін “документальна інформація”, а це означає, що він залишається поза межами нормативної лексики. Однак, постає питання: якщо документна інформація це вся інформація, яка міститься в документі, то як бути при наявності маргіналій, дарчих записів, резолюцій, відбитків печаток та штемпелів, філіграней, реєстраційних шифрів, індексів, інвентарних номерів, інших службових позначок, що виникли при обробці документа? Скажімо, Е.Хан-Піра пропонує позначити текст документа “документною інформацією”, а всю інформацію у документі — “інформацією документа”⁹. До того ж “текст документа” треба відокремити від деяких так званих “зовнішніх ознак документа”, що характеризують “елементи його правового, ділового та художнього оформлення” (п.3.4). Зокрема, текст офіційного документа, зафіксованого на бланку. Сам бланк (до речі, це теж окремий документ) зі всіма його реквізитами є позатекстовою інформацією. Що стосується “документальної інформації”, то цим терміном у архівознавчих працях часто позначається “інформація про документи”. При обґрунтуванні можливості використання терміна “документальна інформація” слід звернути увагу на публікації, де аналізуються випадки застосування терміноелемента “документальний”¹⁰.

Значну частину розділу “Загальні поняття” Стандарту складають тлумачення різних

видів документів (деякі з них потребують уточнень), але зовсім відсутні такі поняття як “вид документа” (є “вид письмового документа”), “функції документа”, “класифікація документів”, “типологія документів”, “критерії класифікації документів” чи “класифікаційні ознаки документів” тощо. Одночасно розкрито зміст терміна “зовнішні ознаки документа” (котрі можуть виступати як класифікаційні ознаки), а “внутрішньою ознакою” за логікою повинна виступати інформація або текст документа. Серед зовнішніх ознак ми знаходимо елементи правового, діловодного, художнього оформлення документа (п.3.4), тобто характеристики які, на нашу думку, притаманні інформації документа. Тільки при визначенні терміна “вид письмового документа” виокремлено такі ознаки об’єднання документів як “структура змісту документів залежно від їхнього цільового призначення (наказ, звіт, акт)” (п.3.11).

Відсутність чітких позицій щодо класифікації документів позначилися і на диференціації в Стандарті типів (класів, видів) документації. Так, тут наведено визначення всього двох таких представників — наукової документації (п.3.6) та науково-технічної документації (п.3.7). Але друга (її не слід ототожнювати з технічною документацією) є підтипом першої і це добре проглядається з тексту визначень. Інші підтипи — науково-гуманітарна документація археологічна, етнографічна, соціологічна тощо) та природничо-наукова документація. Їхня відсутність у даному Стандарті (та і взагалі у лексичному складі діловодства й архівознавства) очевидно пояснюється тим, що більшість з їхніх представників не підлягає архівному зберіганню. Серед сукупностей документів природничо-наукової тематики в архівній справі найбільша увага приділяється картографічній, геологічній та метеорологічній документації.

Досить широкий спектр типів документації представлено в першому та другому випусках “Словника сучасної архівної термінології соціалістичних країн”¹¹. Запропонований тут поділ документів за “галузями людської діяльності” включає документацію базових сфер соціальної діяльності (наукова, технічна, управлінська), її окремих напрямів (патентна, конструкторська, проектна, технологічна, статистична, науково-організаційна, організаційно-технічна) та деяких галузей знань (геологічна, гідрологічна, метеорологічна). Які саме типи документації (а їхній перелік у зазначеному словнику не є вичерпним) сформовані за цим критерієм повинні бути зафіксовані в тексті Стандарту? Вирішення цього питання значною мірою залежить від уточнення структури та змісту типологічних схем документації. Однак це тема іншої публікації.

¹ Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення: ДСТУ 2732-94: Вид. офіц./ Держстандарт України.—К., 1994.—32 с.

² Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения: ГОСТ 16487-83: Изд. офиц./ Госстандарт СССР.—М., 1984.—12 с.

³ Хан-Пири Э.И. Архивоведческое терминоведение: Учеб. пособие.—М.: МГИАИ, 1990.—С.87-91.

⁴ Демушкин А.С., Ковш Л.А., Чуковенков А.Ю. Стандартизация в области делопроизводства (к переработке ГОСТ 16487-83 и ГОСТ 6.38-90) // Отечественные архивы.—1997.—№1.—С.15.

⁵ Інформація та документація. Базові поняття. Терміни та визначення: ДСТУ 2392-94: Вид. офіц./ Держстандарт України.—К., 1994.—53 с.

⁶ Словарь современной архивной терминологии социалистических стран. Вып.1.—М.: ВНИИДАД, 1982.—С.270-271.

⁷ Словарь современной архивной терминологии социалистических стран. Вып.2.—М.: ВНИИДАД, 1988.—С.188-189.

⁸ Терминологический словарь по библиотечному делу и смежным отраслям знания / Сост.: З.Г.Высоцкая; РАН. Б-ка по естественным наукам.—М., 1995.—С.59.

⁹ Хан-Пири Э.И. Архивоведческое терминоведение: Учеб. пособие.—М.: МГИАИ, 1990.—136 с.—С.103.

¹⁰ Див.: Хан-Пири Э.И. О терминологических элементах документационной, документальной, документной // Сов. архивы.—1984.—№3.—С.23-24; Швецова-Водка Г. Документальні чи документні // Бібл.вісн.— 1997.—№ 3.—С.10-11.

¹¹ Див.: Словарь современной архивной терминологии социалистических стран. Вып.1.— С.270-271; Словарь современной архивной терминологии социалистических стран. Вып.2.—С.188-189.

Сергій Борисевич

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ: ХРОНІКА 20-Х РОКІВ

У Подільській губернії періоду Російської імперії не існувало єдиного центрального губернського архіву. Всі архіви були відомчими, тобто, кожна державна установа утримувала свій архів.

Така ситуація була типовою і за часів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії та тимчасової польської окупації. Громадянська війна нанесла відчутної шкоди архівним документам. Так, уже влітку 1917 р., був неодноразово пограбований архів Подільського губернського правління, у якого зникло близько 900 пудів найстаріших справ економічного змісту (кінця XVIII — початку XIX ст.). 1919 р. загинув архів Уодпродкому. Крім того, в середині 1919 р. по листопад 1920 р. цілком знищений архів Центральної Палати (в якому зберігалися матеріали з історії господарства в казенних мастках та промисловості Поділля) архів Духовної Семінарії (в якому знаходилися біографічні матеріали українських письменників: Свидницького та Руданського), зник архів Казначейства (матеріали з історії державної фінансової діяльності), архіви Кам'янецької міської та повітової поліції (матеріали політичного розшуку), архів Канцелярії Подільського губернатора (матеріали з соціально-економічної історії Поділля та політичних рухів), частково пограбовано польськими окупантами архів Подільських Дворянських Депутатських Зборів (документи, які підтверджували дворянське походження), частково пограбовано архів Подільської Духовної Консисторії (зникли архівні документи Переяславської Духовної Консисторії XVIII ст., справи стосовно селянських повстань XVIII, частково ушкоджений архів Подільської Казенної Палати (не відбулося втрати документів)).

Як писав у доповідній записці від 4 грудня 1922 р. до Головархіву професор Клепатський: "... в часи революційних заворушень, коли саме нищиться старовина в цілому, дуже важко охороняти її пам'ятки – чи то в галузі мистецтва, чи в галузі письма..."². Таким чином, починаючи з літа 1917 р., коли було порушено авторитет та централізацію влади й поширилося свавілля, всюдозволеність, нігілістичне ставлення до порядку та законності, і далі, коли почалася громадянська війна, чехарда влади, німецька та польська окупація – до листопада 1920 р., коли остаточно на Поділлі закріпилася Радянська влада, – період в історії архівів Подільської губернії, який наніс найстрашнішого, нищівного удару рукописно-документальній спадщині Поділля. Документи спалювали, грабували з особистих, політичних і навіть меркантильних міркувань.

Зі встановленням Радянської влади, свавілля стосовно архівів стало меншим, але не припинилося, так як владні структури були ще у стані формування. У лютому 1921 р. при Кам'янець-Подільському повітвиконкомі утворився Камподкост (Кам'янець-Подільський повітовий комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва та природи), при якому була утворена архівна секція. Головою Камподкосту було призначено професора Кам'янець-Подільського університету П.Клименка, а завідувачем архівною секцією — професора Д.Сташевського. У червні 1921 р., при повітвиконкомі утворили державну комісію для з'ясування стану архівної справи у м. Кам'янець-Подільському. Обов'язки голови комісії виконував професор П.Клепатський, а членом її був завідуючий музейно-етнографічною секцією В.Гагенмейстер. У акті комісії, від 23 червня 1921 р. писалося: "... Установлено, що майже всі книги, які можна було зужити заради чистого паперу, знищені, діла з ящиків і шкафів повикидані і розкидані в безладді, інші розв'язані і розсіпані, в рядах діл на полицях багато прогалин; діла газетного столу наполовину знищені... Інші шкоди важко було встановити, з огляду на те, що комісія докладно не знала, що саме і в якому вигляді знаходилося..."³.

Таким чином, на середину 1921 р. архівна справа на Поділлі перебувала в такому стані: 1. Архіви ряду губернських державних установ були знищені повністю. 2. Частково пограбовані архіви інших установ знаходилися в безладді без жодних умов зберігання. 3. Не існувало налагодженої архівної структури, яка б займалася збереженням і впорядкуванням розпоршених у різних приміщеннях архівних документів. 4. Процес пограбування архівних справ не було припинено. 5. Архівна секція при Камподкості фактично була бездіяльною і

не мала повноважень щодо істративно-організаційної роботи в архівній справі.

Увесь 1921 р. губернські архіви в м. Кам'янець-Подільському були "відпущені на свавілля долі". Крім того, 10 жовтня 1921 р. заарештували голову Камподкосту проф. П.Клименка і що посаду обійняв проф. П.Клепатський.

Під час обшуку архіву, після арешту голови, чекісти "...відмикали шафи і сундуки, викидаючи з них папери, які перемішувалися одні з другими...", потім в архіві залишили працювати призначену Ревкомом комісією з вилучення паперу, яка "розпатрошила всі книги, здатні до практичного вжитку, а також повиносила з архіву, мішками справи, вчинивши в архіві велике безладдя".

27 жовтня цього самого року Управління Кам'янецького Повітвиконкому поклало відповідальність за архіви на Фихмана, зовсім некомпетентного у цій справі. Єдине, що він зробив, – надіслав телеграму до філії Головархіву України (дата невідома): "Местные средства не отпусканы. Архивы Казенной палаты и Консистерии погибают."⁵

Початком державного ставлення до архівної справи на Поділлі став квітень 1922 р., коли було утворено Кам'янецьке Архівне Управління, під юрисдикцію якого переходили всі архіви м. Кам'яця-Подільського. Саме з цього часу можна почати відраховувати історію Державного архіву Хмельницької області. 1 травня 1922 р. було призначено першого голову Кам'янецького Архівного Управління – проф. П.Клепатського, котрий насамперед опломбував архів Подільської Консистерії⁶.

10 червня 1922 р. Кам'янець-Подільський повітовий виконком (КПВ) знищив двовладдя в архівній справі, ліквідувавши Камподкост, а його архівну секцію реорганізувавши в Кам'янецьке повітове Архівне Управління (КПУ) з таким штатом: 1) голова (він же і завідувачий Центральним Історичним Архівом); 2) секретар (він же і завідувачий Університетським архівом); 3) вчений консультант (відділяв наукові матеріали від паперу для утилізації, відповідав за їхнє збереження та готував до друку); 4) архівар (займався систематизацією архівів); 5) його помічник; 6) регістратор (відповідав за виконання державних постанов); 7) бухгалтер; 8) друкарка; 9) сторож; 10) кур'єр. 29 травня Наркомат Освіти України відкрив КПАУ кредит на 1922 р. у сумі 1369 крб. (заробітна плата – 420 крб., інші видатки – 949 крб.)⁷.

Фактично, весною 1922 р. почала втілюватися в життя централізаторська філософія Радянської влади стосовно архівів усіх країн майбутнього СРСР. Уже 22 квітня 1922 р. з'явився наказ № 193 Подільського Губвиконкому (м. Вінниця), про створення Центрального Губернського Історичного Архіву. Ним заборонялося передавати паперовій фабриці архівні документи (потрібно враховувати, що "паперовий голод" країни Рад вгамовувався, починаючи з 1921 р. за рахунок архівних документів. Із Кам'янецьких архівів документи вивозилися на паперову фабрику "Совій Яр"). Наголошувалося на необхідності особливо охороняти документи повітових судів і метричні книги XVIII ст.

Становлення структури архівних установ Подільської губернії, яку склали: 1) Губернське Архівне Управління (штат – 15 співробітників); 2) Кам'янець-Подільське Архівне Управління (КАУ) – 3 співробітників; 3) Губернський Історичний Архів – 10 співробітників; 4) Губернський Архів революції – 3 співробітники, розтяглося на тривалий час, із 6 лютого по 25 вересня 1922 р. Зазначимо, що Губернський Історичний Архів та Архів революції, так і не розпочали своєї діяльності, напевно – за браком коштів. У лютому 1922 р. Губвиконком розробив інструкцію щодо реєстрації архівів, а в червні – видав інструкцію про те, як складати описи архівних документів.

Взагалі, 1922 рік став надзвичайно важливим у становленні архівної справи України. У цей період почала формуватися і її нормативна база. Так, 15 травня заступник Голови РНК України М. Фрунзе підписав Постанову про охорону і збереження архівів. До неї додавалася інструкція співробітникам Губархівів, у якій роз'яснювалися їхні завдання: 1) пошук старих службовців ліквідованих установ для опитування їх стосовно архівів; 2) пошук евакуйованих у ці місцевості архівів; 3) розгляд архівних документів старої армії; 4) опломбування архівів, які не вимагали поточного діловодства⁸.

Пізніше з'явилася інструкція стосовно розбору архівних матеріалів: 1) з'ясування їхньої збереженості; 2) виявлення архівних справ, які підлягали ліквідації; 3) перевірка наявності документів за описами; 4) створення описів невпорядкованих документів; 5) усі безгосподарні

архіви переводилися до Губархіву (це положення інструкції можна вважати ключовим, так як вперше наголошувалося на об'єднанні всіх відомчих архівів у один державний); 6) усі документи, які з'явилися до XX ст. заборонялося знищувати, а діловодство XX ст. підлягало зберіганню, якщо було встановлено, що документи мають науково-історичне значення (наводився реєстр таких матеріалів); 7) окремо виділялися документи з історії революції⁹.

Постанова РНК УРСР від 31 жовтня 1922 р., за підписом її голови Х.Раковського, - "Про охорону архівів" — доповнювала постанову, підписану М.Фрунзе. У ній вперше зазначалося, що всі архіви державних і громадських організацій складають єдиний державний архівний фонд, який підпорядковувався Головному Архівному Управлінню при Наркомосвіті УРСР. Але на документи стосовно історії революції та Комуністичної партії мав пріоритетні права Іспарт. Далі йшлося про те, що всі військові архіви підлягали вивезенню до Москви у військово-учбовий Архів Центрального архіву РСФФР; термін зберігання документів у різних діючих установах – 3 роки (збільшення терміну – за домовленістю з Головархівом); 4) порядок реєстрації та передачі секретних документів мав проводитися за домовленістю з зацікавленими центральними установами; документи, які знаходилися у приватних осіб, підлягали "поверненню" до Єдиного Державного Архівного Фонду (ЄДАФ); документи, які не мали історичного значення потрібно було передавати на паперові фабрики, або продавати зацікавленим сторонам (так із 1922 р. законодавчо закріплювалася практика утилізації архівних документів)¹⁰.

Таким чином, протягом 1922 р. була утворена централізовано-ієрархічна архівна система України, всі архіви проголошувалися державною монополією власності і утворювався ЄДАФ. Виокремилися 3 напрямки архівного будівництва: 1) створення секретних архівних фондів і виділення окремих архівів революції та партії, які мали знаходитися під контролем і розпорядженням Іспартів; 2) концентрація та систематизація архівів; 3) утилізація "зайвих" архівних документів із огляду на "паперовий голод" у Країні Рад. У цей період було засновано майбутній Державний архів Хмельницької області.

У зв'язку з цими новадями цікаво, у якому стані знаходилися архіви м. Кам'янець-Подільського й як розпочиналося архівне будівництво на Поділлі.

Яскравою ілюстрацією стану архівів на той час стала відповідь Подільської Архівної Ради від 22 липня 1922 р. на запит ЗАГСу: "... Совет сообщает отделу ЗАГСа, что в архиве бывшей Подольской Духовной Консистории хранились метрические книги по 12 уездам Подольской епархии от начала XIX столетия по 1917 год, но нет только точного списка таковых книг, имеющихся на лицо и недостающих ныне, а никаких сведений совет не может дать, так как означенный архив Советскою властью давно изъят из ведения церковной власти и находится в ведении комитета охраны памятников старины и искусств, куда и надлежит обратиться за получением требуемых сведений. При сем Совет считает долгом пояснить, что и означенный Комитет затрудняется дать по данному требованию соответствующие сведения, ибо архив этот в период времени с 1919г. по 1921г. подвергался неоднократным разграблением, о чем свидетельствует переполнение городских лавок архивными материалами, преимущественно приходскими метрическими книгами и исповедальными ведомостями..."¹¹. У цей самий день голова КПАУ звернувся до начальника Кам'янець-Подільської міліції з листом, у якому прохав допомоги проти свавілля міліції, яка розмістилася у приміщенні колишньої Подільської Консисторії, самочинно скинула її архів "... до одної кімнати і ... вилучає з нього папір ...". У листі він просить допомоги перевезти архівні документи до Центрального архіву (де починалася концентрація всіх відомчих архівів)¹². У жовтні 1922 р. КПАУ звернулося до Кам'янецького повітвиконкому та Головархіву України з іншим листом, зазначаючи, що "...принижується архів як культурна установа, перешкоджається розбірка архіву... загрожується цілість архіву... порушуються права Архівуправління, як хазяїна архівів". Далі наголошувалося, що у приміщенні архіву Казенної палати влаштований дров'яний склад виконкому, тому КПАУ прохало або прибрати дрова з архівного приміщення, "... або дати засоби (біля 350 млн.) на перевозку архіву на Довгу ч. 9" (тобто, до Центрального архіву). У листі зазначалося, що відділ керування при виконкомі відібрав у КПАУ ключі від архіву колишньої Консисторії (у цьому приміщенні на колишній Губернаторській площі у грудні 1917 р. була проголошена радянська влада у м. Кам'янець-Подільському. Нині приміщення передано під історичний музей міста).

У кінці листа наголошувалося, що КПАУ "... не може працювати у таких умовах і нести відповідальність за збереження архівних документів"¹³.

Отже, початок діяльності єдиної державної архівної установи – КПАУ, якій у повне розпорядження були віддані всі архіви Подільської губернії, сконцентровані у Кам'янець-Подільському, розпочався у катастрофічних умовах. По-перше, мали місце розпорощеність архівів у різних частинах міста. По-друге, архіви не охоронялися, при тому, що старі установи, яким належали архіви, були ліквідовані, а нові нігілістично ставилися до архівних матеріалів, використовуючи їх у власних потребах. По-третє, безконтрольність, що приводила до масових крадіжок документів (десятками і сотнями пудів) на обгортки для дрібних торговців продуктами харчування (використовували їх і як папір, на якому можна писати, для опалення приміщень та інше). По-четверте, влада, у силу своєї некомпетентності, байдуже ставилася до архівів, вважаючи їх складами паперу колишньої експлуататорської влади, який необхідно використовувати у побутових потребах. Мало того, що архіви не охоронялися, розкрадалися, – вони були приведені у безлад, розкидані і, по суті, був знищений їхній облік. Тому, перед працівниками КПАУ стояло завдання не тільки налагодити охорону та збереження документів, а й відновити їхній опис, налагодити облік. А це була титанічна робота, яку і розпочали працівники архівуправління 1922 р. 29 серпня 1922 р. КПАУ сповістило Подільське Губернське Архівне Управління про початок розбору архівних матеріалів: "... над розробкою б. Губернаторського архіву працює проф. Петро Григорович Клепатський... Цей архів після пожежі Губернаторського дому (в 1920 р.) був переведений до помешкання б. Губернського Управління (Довга вул. №91)... всі документи по військовій повинності... здано на паперову фабрику ("Совій Яр" в Ушицькому пов.)...". Цей архів розділили на категорії: 1) справи міські і земські; 2) церковні; 3) секретні – серед яких виділялись: а) польські повстання; б) інвентарі; в) викунні акти; г) переселення. Над розбором документів Казенної Палати працює Д. Сташевський і П. Клименко. (Д. Сташевський зокрема розбирав люстрації 1780-90-1805рр. Потім ці документи були вивезені до Києва і згоріли під час Великої Вітчизняної війни. На матеріалах, які зібрав Д. Сташевський 1922 р., із стародавніх люстрацій, які містили інформацію стосовно Поділля, Волині та Київського воєводства, він написав книгу, яка була видана у Києві 1968 р. під назвою: "История докапиталистической ренты на Правобережной Украине". Це все, що залишилося нам від цих документів). Люстрації було "... перевезено до Університетського архіву. Над розробкою б. Подільського Губернського Жандармського Управління працює студент ІНО — Нестерівський В. (секретар Арх. Управл.)". П. Клепатський розбирав документи з історії польських повстань"¹⁴.

Їхня діяльність сприяла концентрації у єдиному Центральному архіві вже у травні 1923 р.: 1) архіву Подільського окружного суду (містився на площі Троїцькій, біля Нарсуду), 2) Подільської Духовної Консисторії (приміщення окружної міліції – тепер місцевий історичний музей); 3) Подільського Губернського Правління (приміщення Центрального архіву: у сучасних умовах – безгосподарне; до революції цей архів знаходився у приміщенні, яке у радянські часи перебудоване і виділене під філіал Державного архіву Хмельницької області у м. Кам'янець-Подільський); 4) Канцелярії Губернатора (переміщено на вулицю Довгу); 5) Подільської Казенної палати (в будинку окрвиконкому); 6) Подільського Губернського жандармського управління (будинок ІНО); 7) Подільської Губернської Земської Управи (площа 26 лютого); 8) З'їзду Мирних Судів (будинок Бронштейна); 9) Міської управа (в будинку комунхоза). Всі інші архіви не ввійшли ще до Центрального архіву, але знаходилися у повному порядку. Вищезазначені архіви, крім Подільського окружного суду, знаходилися у безладді та потребували розбору й опису"¹⁵.

Разом з цими завданнями Губархів і Головархів покладали на працівників КПАУ різні обов'язки. Якщо Губархів і Губвиконком поставили завдання готувати всі архівні документи для концентрації їх у губернському центрі – м. Вінниця, то 25 грудня 1922 р. Київська філія Головархіву заборонила КПАУ перевозити до Вінниці архівні матеріали "до з'ясування мотивів і підстав...", а Повітвиконкому тримати дрова в архівних приміщеннях. У цьому листі було затверджено план концентрації архіву та надсилалася копія декрету РНК УРСР від 31 жовтня 1922 р. "Об охроне архивов", яким мали керуватися всі архівуправління під час утилізації документів, непотрібних "з діловодного та наукового боку". Окрім того, КПАУ сповіщалося, що йому повертаються документи та друковані видання, взяті "при трусі" (1921

р.)¹⁶. Керуючись положеннями декрету, 30 грудня 1922 р., проф. П.Клименко звернувся листом до Повітвиконкому Кам'янецьчини, де зокрема наголошувалося, що у приміщенні архіву Духовної Консисторії знаходиться конюшня міліції, документи скинуто на підлогу, і частину їх спалюють міліціонери. Він просив дати розпорядження перевести ці документи до Центрального архіву та передати до архівуправління метрикальні документи. Повітвиконком задовольнив цю вимогу в лютому 1923 р.¹⁷

4 листопада 1922 р. Головархів звернувся до КПАУ з проханням допомоги представникам Іспарту користуватися архівами для потрібних їм праць, особливо документами, що стосувалися охоранки. 21 листопада ГАУ видало мандат проф. С.Сташевському (члену Комітету з охорони пам'яток старовини та мистецтва) для проведення відбору особливо важливих справ "... історичного значення в архівах Кам'янець-Подільської (особливо б. Окруж. Суду) "на предмет сосредоточения в Киевском архивном Управлении..." Його командувала, також готувати до вивозу до Всеукраїнської Академії Наук 25 пудів документів стосовно польських повстань¹⁸.

17 листопада 1922 р. завідувачий КПАУ П.Клепатський надіслав Повітвиконком доповідну записку, у якій зазначав: "... Хоча Кам'янець зараз є повітовим містом, але, півторастоліть... стояв на чолі губернії і в йому зосередженні архіви губерніяльного значення навпаки, теперішнє губерніальне місто Поділля – Вінниця, не маючи таких згромаджених архівних матеріалів, як Кам'янець, не має також у своїм розпорядженні і відповідних наукових сил, які могли б давати директиви в архівних справах на місця... З огляду на зазначене Київська філія Головархіву... своїм наказом... вийняла Кам'янецьке Архівне Управління з підлеглості по губернії і зробила його рівним щодо прав і штатів Губархіву, тобто підлеглими і відповідальними тільки перед Головархівом..." У іншій своїй доповідній від 14 грудня "Про стан архівної справи в Кам'янець-Подільському від лютого 1921 р. по 10 грудня 1922 р." (в якій концентровано дана характеристика очевидця), він писав: "... в часи революційних заворушень, коли саме нищиться старовина... дуже важко охороняти її... Накликати на себе підозріння в контрреволюції, страшно (особливо на кордоні) в часи безконтрольного панування надзвичайних комісій. Із другого боку, "Паперовий голод" вимагав для свого задоволення великої кількості архівного паперу і відмовляти в йому органам місцевої влади значило не йти їм на зустріч... підозріння в контрреволюції... неусвідомленість деяких агентів місцевої влади щодо значення архівів... тут на архів дивляться як на склад паперу, а не як на хранилище історичних документів... ні Архівуправління не мали (і не мають жодних кредитів), навіть на самі необхідні речі (як канцелярське приладдя, дрібний ремонт помешкань...)... і самих співробітників важко було підібрати на безплатні посади... скорочення штатів... що Архівуправління стало цілком непрацездатним... (Як це схоже на сучасні умови, хоча і не після громадянської війни – С.Б.)

... все ж, не зважаючи на ці важкі умови, нам пощастило врятувати від знищення важніші документи, то й за те ще треба подякувати співробітників Архівсекції та Архівуправління.

... З огляду на паперовий голод Архівсекція зачала розробляти архіви – Консисторійний і Губ. Правління... а почасти й Губземства. У Консисторійським архіві на знищення були визначені сповідні й клірові відомості, (в архіві Губернського Правління. — С.Б.)... паспортні й рекрутські діла, у Губземстві – ветеринарні, одночасно проводилося виривання чистого паперу з Книг і у Казначейським архіві.

Восени 1921 р. проф. Клименка було заарештовано і це призвело до руйнації Центрального архіву..." Далі він подає характеристику архівів:

"... В центральному Архіві, крім діл Губернського Правління містяться ще діла Губернаторського Архіву... діла про польські повстання по мобілізації земельної власності, викупні, земські, крест'янського присутствія..."

Казначейський архів, ще бувши під доглядом фінвідділу... "сильно постраждав: покраща справ, свавілля міліції, затікання води та вивіз на паперову фабрику "Совій яр".

"... Архів Казенної палати... доручений проф. Сташевському...", (де він знайшов старовинні люстрації) одна кімната документів була знищена¹⁹.

12 грудня 1922 р. відбулося засідання архівної комісії КПАУ, на якому затвердили наступні рішення: 1) погодитися на звільнення від обов'язків голови КПАУ проф.

П.Клепатського у зв'язку з його від'їздом на роботу до Києва; 2) його обов'язки тимчасово покласти на проф. П.Клименка та заступника голови Ковалю-Божицького (який був архіваріусом окружного суду); 3) погодити склад архівної комісії: секретар Управління – Б.Нестеровський, члени: В.Свідзінський, Є.Сіцинський, М.Ясинський; 4) першочерговим завданням КПАУ визнавалося – концентрація всіх існуючих у м. Кам'янець-Подільському архівів у Центральному архіві по вул. Довгий, 91; 5) проводити точну реєстрацію архівного паперу, який виділявся для вжитку радянськими установами; 6) утворити “експертну комісію”, як постійнодіючу, для виявлення документів, призначених для утилізації.²⁰

У кінці 1922 р. управління повітової політосвіти надіслало КПАУ секретне повідомлення про виділення 100 млн. крб. на підготовку переміщення архівів Жандармського та Поліцейського Губернських Управлінь до архіву ІНО. 17 січня 1923 р. ГАУ надіслало КПАУ кошторис стосовно підготовки та вивозу архівних документів до Києва. До вивозу підлягало 12.250 пудів документів, на що виділялося 28.801 крб. 50 коп.²¹

Розроблювався і кошторис видатків КПАУ на I півріччя 1923 р.: утримання 5-и штатних одиниць (голова управління, секретар, архіваріус, його помічник, вартовий) — 6.656 крб. 40 коп.; канцелярські видатки — 146 крб.; господарські — 763 крб.; ремонт будинку Центрального архіву 6.807 крб. 81 коп.; впорядкування архівів — 6.393 крб. 75 коп.; концентрація архівів — 3.062 крб. 50 коп., перевезення архівних матеріалів до Києва 21.051 крб. 50 коп. А всього 44.943 крб. 96 коп.²² Пізніше кошториси розробляли на кожний квартал. У місцевій владі коштів було обмаль, якщо врахувати, що ще не покінчили з розрухою після громадянської війни. Кошторис видатків КПАУ не задовольнявся і на 50 %. Зокрема, кошторис для Управління на IV квартал 1923 р. складав 50.890 крб. II коп., а губфінвідділ асигнував лише 13.200 крб. Окрім цього, у I півріччі 1923 р. існувала суперечка, хто мав фінансувати КПАУ – чи губерньський, чи окружний фінвідділ.²³

Для Управління це мало такі наслідки: 1) його поступово покидали кваліфіковані кадри; 2) скорочувався штат; 3) не проводився край необхідний ремонт архівних приміщень, що погіршувало і так погане зберігання архівних документів; 4) не проводилося переміщення архівів ні до Києва, ні до Вінниці.

У січні 1923 р. Головархів затвердив новим завідуючим КПАУ проф. П.Клименка, який у доповідній записці від 3 лютого писав: “... я прийняв архівну справу вельми дезорганізованою. Завідуючий Архівуправлінням проф. Клепатський, будучи ректором ІНО, увесь час присвячував своєму ректорату і мало дбав про архів”. У іншій доповідній, від 17 березня, він конкретизує свої звинувачення проти проф. П.Клепатського: “... уничтожены целиком архив Контрольной Палаты, в котором находились материалы по истории хозяйств в казенных имениях и промышленности Подолии; архив... Духовной Семинарии, в котором находились биографические материалы украинских писателей Свидницкого и Руданского; архив казначейства... архив городской и уездной полиции... материалы по политическому розыску...” Далі він ще ширше наводить дані про архівні втрати: 1) знищені невідомо ким документи Переяславської Духовної Консисторії ХУШ ст.; справи стосовно селянських повстань ХУШст., які зберігалися у Подільській Духовній Консисторії; 2) невідомо ким знищені матеріали стосовно соціально-економічного та політичного життя Поділля з архіву канцелярії губернатора; 3) із архіву Казенної Палати вилучені і невідомо куди вивезені справи Центральної Ради, Директорії та повітового ЧК; 4) 1921 р. Совнархоз вивіз 300 пудів справ без описів на паперову фабрику; 5) за часів Керенського продано 900 пудів справ економічного змісту з архіву Губернського Правління; 6) 1921 р., під час обшуку знищений архів Головного Уповноваженого Уряду УНР; 7) 1919 р. зник архів Уопродкома; 8) 1922 р. під час утилізації знищені матеріали комісії Повітвиконкому лікарняного, тюремного, паспортного, ветеринарного, коробочного збору та газетного відділів; 9) 1920 р. співробітниками Уопродкома знищені політичні справи 1905 — 17рр., із архіву Окружного суду; 10) Держполітуправлінням вивезені матеріали Міністерства преси та інформації УНР; 11) загинули майже всі матеріали міжвладдя у м.Кам'янець-Подільському (1918-21рр.) “...Сам процесс уничтожения этих материалов происходил и происходит в обстановке абсолютной индифферентности и непротиводействия местных властей... Утилизация архивной бумаги в 1922г.... способствовала уничтожению большого количества архивного материала. ...Исчезло всякое чувство ценности архива...”

П.Клименко розробив план конфіскації архівних документів з крамниць Кам'янець-Подільської округи. На підставі доповідних записок, Головархів 3 квітня 1923 р. звернувся до Кам'янець-Подільського повітвиконкому: "... для выяснення діяльності бывш. за Кам'янець-Подільського Архівного Управління проф. Клепатського, просит Вас вислати все имеющийся у Вас с материал о нем... для передачи этого дела Губернскому прокурору" Виконком 19 травня 1923 р. відповів, що проф. Клепатський самостійно вирішував, які справи знищити "... і не залишив списків знищеного ім". Наголошувалося, що професор не приймає по опису архів і не застосував "... жодних заходів про спасіння цих архівів — хотя бы формальных... Власне на нього падає відповідальність за знищення 2000 пудів діл..." Губернського правління. "... Значних сум, виручених від продажу паперу немає".

На всі звинувачення у свій бік, П.Клепатський відповів листом від 15 червня 1923 р. до Укрцентрархіву. "Відповідь б. завідуючого Кам'янецьким Архівуправлінням П.Клепатського на донос проф. Клименка", в якому писав: "Проф. Клименко хвалиться, що архівною справою він зачав відати в Кам'янці з Петлорівського уряду, відав нею при поляках і при совітській владі до вересня 1921 р. Отже можна сказати, що проф. Клименко перейняв Кам'янецькі архіви майже від старого режиму і керував ними... біля 3 літ.... то нехай і дасть відповідь коли і куди дівалися такі архіви, як... Акц. Управління, Повітової земської управи, Військомати, Дирекції народних училищ... За мого врядування їх уже не було..."²⁴. Ще можна сказати про ці суперечки? Важко звинувачувати окрему людину, покладаючи на неї повну відповідальність у знищенні цінних архівних документів. Що міг зробити П.Клименко у 1919 — 1921рр. задля збереження архівів, коли існувала анархія, влада не мала можливості та і бажання приділяти певну увагу документальній спадщині, а подекуди сама волонтаристично ставилася до неї. Кошти на утримання та охорону архівів не виділялися. У цей період знищувалося "тимчасовою" владою те, що її компрометувало. Великої шкоди нанесла і польська окупація. А наклеп на П.Клепатського, напевно, був здійснений із метою своєї реабілітації перед новою владою, тим більше, що заарештовано П.Клименка восени 1921 р. Персональну відповідальність можна покладати тільки при умові, що керівникові надано дійові матеріальні та власні повноваження у виконанні його обов'язків.

Але, не дивлячись на вкрай складні умови діяльності архівістів м.Кам'янець-Подільського, на січень 1923р. вони впорядкували метричні уніатські книги ХУШст. із архіву Духовної Консисторії, виявили знищені документи архіву Губернського Правління та Губернської Земської Управи, знайшли частину архіву Духовної Консисторії²⁵;

У 1923 — I пол. 1924р р. ще траплялися крадіжки архівних документів у значних розмірах. Так, 19 квітня 1923р., відповідаючи на запит помічника Губернського Прокурора Голова КПАУ П.Клименко зазначав, що 10 квітня викредено 30 пудів документів із архіву Губернської Консисторії. "Такі крадіжки були і раніше, але жодна з них не була розслідувана". 28 грудня 1923 р. міліція повернула архіву 4 пуди віднайдених документів, але вже 29 грудня була зламана охоронна печатка, викрадений замок. І, як вказано в акті перевірки, "количество похищенных архивных дел огромно." 2 березня 1923 р. викрадено 100 пудів документів із Центрального Архіву, 23 вересня виявили крадіжку в 200 пудів із Консисторського архіву 24 січня 1924 р. — здійснена спроба злочинного проникнення до архіву²⁶.

Існує вікопомний документ від 23 квітня 1923 р. — довідка, яку видали громадянину м. Кам'янець-Подільського Д.Фарберу "... в том, что имеющаяся у него бумага в количестве ста двадцати пудов (120) архивная действительно им, Фарберем, закуплена в Камокрпрогранотделении ГПУ, а посему ему разрешается продавать такую на развес..." Без коментарів. У травні продали 200 пудів архівних справ громадянину Гусятінеру²⁷. Всі ці продажі здійснювалися, поза тим, що у березні 1923 р. Подільський Губвиконком двічі звертався до Кам'янецького повітвиконкому, вимагаючи: 1) посилити охорону архівів; 2) заборонити продаж архівних матеріалів; 3) турбуватися про своєчасне отримання працівниками архіву заробітної плати; 4) за недбале збереження документів застосовувати ст. 2 Карного Кодексу (штраф 300 крб. золотом). Те саме здійснило ГАУ, коли 22 жовтня 1923 р. звернулося до Кам'янецького окрвиконкому, а 7 січня 1924 р. до Губарху²⁸. КПАУ звертається до міліції з вимогою розкрити ці злочини. Таке становище з архівами існувало не тільки у м. Кам'янець-Подільському. У зв'язку з цим, Українське Центральне Архівне Управління (ЦАУ) звернулося до всіх губернських Прокурорів за сприянням в охороні архівів,

а перед КПАУ та повітвиконкомом — гостро поставило питання концентрації всіх архівів в одному приміщенні (вул. Р.Люксембург, 91). Але і в цьому приміщенні 2 січня 1924 р. було викрадено 50 пудів документів²⁹.

Таким чином, у кінці 1922 — 1924рр. перед КПАУ стояли 3-и завдання: боротьба з крадіжками архівних документів, їхня концентрація та впорядкування архівів (із січня 1924 р. почала діяти Розбірна архівна комісія).

9 червня 1923 р. Голова КПАУ надсилає лист окрвиконкому, в якому сповіщає, що "... отборка и опись политических и революционного характера дел... б. Жандармского Управления закончены. Всего 524 дела... годов 1904 — 1910. Наиболее ранние дела относятся к 1863г. По характеру ... главным образом надзор политических аграрные беспорядки, оскорбление царя. Из политических партий более всего имеется материала о Бунде. Из архива б. Канцелярии Губернатора отобрано свыше 600 дел... за 1830 — 1917гг... большое количество... дел польского мятежа 1863 г. и аграрных беспорядков 1904 — 1908гг. ..." 21 червня він доповідає Губарху, що тривало (з лютого 1923 р.) розбирання архіву Духовної Консистоїї, складено опис уніатським метрикам ХVІІст., які передані до Архів Кам'янецького ІНО. У квітні 1923 р. Консистоїський архів переведений до приміщення Центрального архіву по вул. Довгий. У щомісячному звіті, від 4 серпня, повідомлялося, що розпочато перевезення архіву 3'їзду мирових суддів до архіву Окружного суду, прийнятий за актом архів колишнього Селянського банку, який передав фінвідділ. У вересні віднайдені раніше викрадені 200 пудів справ Консистоїського архіву³⁰. Такою була титанічна діяльність архівістів 1923 р. стосовно концентрації та впорядкування архіву. При цьому необхідно врахувати, що майже не виплачувалася заробітна плата, а на липень того року у штаті знаходилося всього 4 особи (рахуючи сторожа І.Кавецького, який працював на цій посаді з 1914 до середини 30 рр.): 1) голова — професор П.Клименко (який у липні 1923 р. пішов у відпустку і не повернувся до своїх обов'язків); 2) секретар — В.Свідзінський (який виконував обов'язки голови, починаючи з липня 1923 р.); 3) архівар — С.Монастирська (яка звільнилася у серпні 1923 р.)³¹. Таким чином із вересня 1923 р., майже до середини 1925 р. — в управлінні працювало лише 2 особи.

Але на цьому завдання КПАУ не обмежилося. 18 вересня 1923 р. Президія Подільського Губернського Виконкому прийняла рішення: 1) затвердити підлеглість Губархіву від Президії (раніше — Відділу Управління); 2) визнала необхідним перевезти архіви м. Кам'янець-Подільського до Вінниці "з метою централізації архівної справи"³². У перспективі здійснитися цим планам завадили брак коштів і неповний штат КПАУ.

Далі наведемо перелік завдань КПАУ, які доручалися керівними установами протягом кінця 1923 — 1924рр. 1 листопада 1923 р. Губархів надіслав наказ із вимогою приступити до опису всіх архівних матеріалів, а особливо фондів Історичного архіву. Встановлювався план: 2 описи на місяць. Була надіслана форма складання описів: 1) виявлення документів різних партійних організацій; 2) виявлення архівів окремих осіб; 3) виявлення документів жандармських і поліцейських управлінь, секретних столів губернаторської канцелярії. 17 листопада цього самого року Губарх видав наказ, за яким вимагалось дати відомості для Архіву Революції (для вивозу документів до Києва) стосовно таких фондів: 1) жандармське Губернське управління; 2) поліцейське Губернське управління; 3) Поліцейстер; 4) Канцелярія Губернатора; 5) Губернське Правління; 6) Дворянські Депутатські збори (їхні секретні частини)³³.

29 березня 1924 р. Київський Центральний Архів Давніх Актів сповістив КПАУ про те, що він отримав 500 справ уніатських метричних книг ХVІІІ ст., які були описані і відправлені до Києва 1923 р. 26 березня цього самого року Губархів надіслав звернення Губістпарту, який просив "... повідомити, чи нема серед архівних матеріалів Істпарта справи (судові акти) за 1832 р. — "Дело о бежавшем из Сибири каторжной работы Иустин Карманюк, сужденном за побег из Сибири и воровство разных вещей..." на 1093 листах"³⁴.

З кінця 1923 р. перед КПАУ постало чергове завдання — опис архівних матеріалів взагалі, а окремо — за завданнями Губархіву — для вивозу специфічних документів, або до Центральних архівів м. Києва, або до м. Вінниці. До цього слід додати, що як Губархів, так і КПАУ повинні буди сприяти Істпарту "... при організації виставок революції, музеїв революції і т.п. ..." , а також стосовно складання хроніки революції 1905 р. Таке завдання

Укрцентрархів поклав на архіви своїми списками від 6 лютого 1923 р. та 8 травня 1924 р. і вересня 1924 р. Всеукраїнський ЦВК та РНК УРСР видали постанову "О земельних архівах" за якою всі відомчі архіви, в яких існували документи стосовно поземельних стосунків передавалися у державний архів на місцях, але якщо дані справи втратили значення для поточної роботи. 5 листопада 1924 р. Губархів надіслав до КПАУ листа, яким забороняв, на підставі розпорядження Укрцентрархіву за №1003 від жовтня 1924 р., видавати приватним особам довідки з історії революції без попереднього повідомлення та наступної згоди Губбюро Іспарту³⁵. Такі цікаві нововведення відбулися у діяльності архіву протягом 1924 р.

У грудні 1924 р. Подільський Губархів відправив до Центрархіву звіт, у якому зазначалося, що протягом року було надіслано лист до Президії Подільського Губвиконкому з проханням збільшити штат КПАУ на 2 додаткові посади архівістів, (прохання було відхилено); передано 5 справ стосовно Кармалюка до Всеукраїнської АН; здійснено ремонт Центрархіву в м. Кам'янець-Подільському³⁶. 6–9 грудня 1924 р. у м. Харкові при ВУЦВК відбулася перша Всеукраїнська нарада Архівних Робітників. Головне питання, яке вона вирішила — затвердила нову структуру Укрцентрархіву та його органів: 1) Укрцентрархів складався з 2-х відділів — архівознавства та секретаріату. Його очолював Завідуючий Тетів (призначений президією ВУЦВК 16 жовтня 1924 р.) та рада з 4 осіб; 2) при Укрцентрархіві перебували: Центральний Архів Революції, Центральні Історичні Архіви у м. Харкові та м. Києві, Архів Стародавніх Актів; 3) при Губархівах, де не утворювалися окружні архіви виникали архіви революції або відділи; 4) у Чернігівській, Київській, Полтавській та Подільській губерніях утворилися окрархи (в Подільській — Кам'янець-Подільське окружне архівне управління — КОАУ); 5) у зв'язку з наступною адміністративною реформою в Україні повинні були відбутися подальші зміни в архівній структурі; 6) змінювати архівні центри визнавалося недоцільним, так як це могло тільки принести шкоду (це рішення наради мало велике значення для архіву в м. Кам'янець-Подільському, який на рівні губерньського керівництва, планувалося поступово перевезти до м. Вінниці; 7) визнавалося доцільним зберегти вже утворені окрархи "... перетворивши їх в уповноважених Губархів"; 8) при архівах на місцях утворювалися історико-революційні відділи і, якщо необхідно, з секретними підвідділами, (завідуючі тими відділами та інші відповідальні працівники командировалися Іспартом, загальний політичний контроль за діяльністю архівів залишався виключно за Іспартом); 9) визнавалося, що подальша концентрація архівних матеріалів — головне та невідкладне завдання архівного будівництва³⁷.

1924 р. був знаменний для архіву м. Кам'янця-Подільського: як рік припинення розкрадання архівних документів, остаточного формування політики держави щодо архівів, встановився контролю і керівництва ВКП(б)У над архівами, узяття загрози перевезення Кам'янецьких архівів до м. Вінниці, перетворення КПАУ на Окружне Управління. Але нормально працювати КОАУ не могло — без повного штату та належного державного фінансового утримання.

22 травня 1924 р. виконуючий обов'язки КОАУ В.Свідзинський склав відомість за всіма фондами архіву:

1. Судовий архів — містився на площі Троцького (колишній Губернаторській) у будинку Нарсуду (на 1-му поверсі). Архівне помешкання — 9 кімнат площею 91 саж.² Архів перебував у повному порядку, крім справ З'їзду Мирних Судів, перевезених сюди літом 1923 р. У архіві знаходилися справи таких установ: а) Повітових судів; б) Кримінальної Палати; в) Цивільної Палати; г) З'єднаної Палати цивільного та кримінального суду; д) Окружного суду; е) Мирних Судів; ж) З'їзду Мирних Судів від 1800 до 1917рр. Під час громадянської війни знищений архів Прокурора. Загального опису справ не існувало.

2. Архів Губерньського Правління — містився на вулиці Р.Люксембург (колишня в. Довга) у будинку №91. Архівосховище просторе, призначене для концентрації решти кам'янецьких архівів. Воно потребувало капітального ремонту. Число кімнат — 17, площа — 135 саж.² Кількість справ приблизно 2000 пудів. Фонди наступні: а) Подільське губерньське Правління (з 1820 р.); б) Канцелярія Губернатора (1830 — 1917рр.) — перевезено сюди після пожежі у будинку Губернатора за часів польської окупації; в) Подільська Духовна Консисторія (1798 — 1916рр.) перевезений літом 1923 р.; г) Подільське Губерньське а селянських справ Присутствіє; д) Дворянське депутатське Зібрання — перевезений із архіву ІНО 1923 р.

3. Архів Казенної Палати – містився у будинку виконкому; у 3-х кімнатах площею в 73 саж.² Справи з 1793 по 1916 р. Зміст справ: а) рекрутські списки; б) ревізські казки; в) перепис однодворців та дворян (1830 р.); г) приєднання Брацлавського намісництва до Київської та Подільської губерній; д) справи стосовно державного промислового податку; е) бюджетні справи; ж) земельний стіл; з) звіти повітових казначейств; і) справи про мастки. 1921 р. Совнархозом вивезено на паперову фабрику біля 300 пудів документів без попереднього розбору, загинули ревізські та окладні книжки, "... якась кількість діл вивезена Чека невідомо куди... з архіву Казенної Палати у червні 1923 р. через проф. Сташевського до ВУАН 285 справ"... вивезено.

4. Губернської Земської Управи — міститься у приміщенні на площі 27 лютого. Частина архівосховища зайнята господарським складом окрземвідділу. Одна кімната на 13 саж.² Первісний порядок порушений. У архіві діловодні фонди наступних установ: а) Подільської Губернської земської управи (1906-1916рр.); б) Розпорядчого комітету (1891-1905рр.); в) Приказу Громадського Піклування (1824 — 1864рр.)

5. Університетський архів — містився у будинку ІНО в одній кімнаті площею 16 саж.² Архів неупорядкований. Частина справ лежить на підлозі. У ньому знаходилися справи наступних установ: а) Подільського дворянського депутатського зібрання з 1800 р.; б) Подільського Губернського Жандармського Управління (невелика кількість — із 1895 по 1913 р.). Більшість його перевезена до Вінниці; в) архів Міністерства Преси та інформації УНР — із цього помешкання вивезений Держполітуправлінням невідомо куди.

6. Архів Селянського банку — містився на вулиці Шевченка у будинку Федьдштейна у 4 кімнатах. Первісний порядок збережений³⁸.

1925 р. розпочався для КОАУ з інструктивних документів, які надходили з керівних установ. 2 лютого Подільський Губарх надіслав "Інструкцію о постановке архивной части в государственных, общественных и кооперативных учреждениях УССР" — у якій встановлювалися єдині правила ведення архівних справ, як у історичних архівах, так і в установах. Також було надіслано копію протоколу зборів робочого апарату при Оргвідділі ВУЦВК стосовно підготовки матеріалів для підкомісії щодо переходу на 3-х ступеневу систему управління (республіканська, округова, та безпосередньо населеного пункту) від 24 січня 1925 р. За протоколом, архівні округи поділялися на три групи. КОАУ входило до I групи, з найбільшим штатом: 1) завідувачий окрархом; 2) заступник; 3) інспектор-інструктор; 4-5) 2 архіваріуса; 6-7) 2 розбірника; 8) архівіст резервного сховища; 9) секретар. Склад технічного персоналу визначався місцевими виконкомми³⁹.

24 квітня 1925 р. до КОАУ надійшло декілька інструктивних документів: "Інструкція о правилах хранения документов различными организациями и о передаче их в архив", "Інструкція о способах хранения", "Інструкція о порядке пользования делами" та "Інструкція о порядке регистрации и размещении архивных материалов". 25 квітня з Губарху надійшла форма-пояснення, як здійснювати описи, а 4 квітня — як проводити відбір цінного та такого, що не має науково-практичного значення, матеріалу, який підлягав утилізації. Фактично з цього періоду компанія "утилізації" архівних документів стала "на поток", а згодом почав доводитися щорічний план її проведення. До пояснення додавався приблизний перелік архівматеріалів, які необхідно було зберігати: 1) стосовно будови та діяльності законодавчих установ і органів влади; закони та законопроекти, укази, розпорядження та ін.; 2) справи щодо зовнішньої політики; 3) справи щодо військових відносин; 4) документи місцевого управління та самоуправління; 5) документи стосовно правового устрою та правознавства, судових установ із історії землеволодіння; 6) справи щодо народного та державного господарства, класового поділу суспільства, побуту та звичаїв, стосовно сільського господарства, промисловості, шляхів сполучення, фінансів, кооперації, релігійних та соціально-політичних рухів, охорони здоров'я, видатних історичних подій та ті, що стосувалися діяльності історичних осіб; 7) архівні документи щодо народної освіти та духовної культури та їхніх установ⁴⁰.

Отже, на середину 1925 р. завдання, які поклалися на КОАУ були інструктивно регламентовані, але штат Управління не давав змоги виконувати все належним чином. На липень місяць він був таким: голова — В.Свідзинський, заступник — В.Бесядовський, секретар — І.Ковель. Але вихід було знайдено. Керівництво управління, починаючи з весни 1925 р.,

використовуючи трудові угоди, наймало на роботу (на 1-2 місяці) працівників. Зокрем М.Олійник — викладач ІНО, В.Зборовець — викладач історії філософії, А.Шумлянська — вища освіта, О.Харкова — середня освіта та інші⁴¹. Такий метод роботи давав змогу в "пікові" періоди терміново виконати певне завдання Губарху, Укрцентрархіву та органів виконавчої влади.

23 липня 1925 р. Подільський Губархів повідомив КОАУ, про те, що "... Згідно постанови Ради Народних Комісарів "О структуре и штатах Центрального Архивного Управления УССР, его учреждений и Окружных Архивных Управлений" – прот. РНК № 301377 п. від 10/УІ-25 р. при Вашім Окрвиконкомі має бути організоване Окружне Архівне Управління... зі штатом у 8 осіб..." Але постановою Кам'янецького Окрплану (на засіданні від 3 серпня) штат, затверджений РНК, скоротили на 50%... "Залишені посади: завідуючого інспектора та 2 архівістів. У листі до ЦАУ В.Свідзинський писав: "Ся постановою... підтина можливість виконувати роботу... в потрібному масштабі..." 25 липня 1925 р. Подільський Губарх у листі до КОАУ повідомляв: "Згідно Інструкції Центральної Комісії від 15/УІ-25 р. за №235-р. Подільське Губернське Архівне Управління ліквідується разом із апаратом Губвиконкому, тобто І/УІІ-25 р." Позачергове Засідання Президії Кам'янецького Округового Виконавчого Комітету від 26 серпня прийняло рішення щодо організації з 1 серпня 1925 р. м. Кам'янці Округового Архівного Управління (Новоутворене окружне управління відрізнялося від попереднього, яке почало формуватися в кінці 1924 р., тим, що воно має безпосереднє підпорядкування Укрцентрархіву та місцевому окрвиконкому. Чотириохрітнева система управління ліквідувалася та замінювалася трьохрітневою, тобто, ліквідувавши один рівень управління — губернія). 25 вересня Укрцентрархів затвердив рішення Кам'янецького окрвиконкому про призначення завідуючим КОАУ Д.Прядія, і В.Свідзинський переводився на посаду інспектора, але 19 листопада цього самого року він звільнився "за власним бажанням"⁴².

Отже, з проведенням літом 1925 р. адміністративно-територіальної реформи в Україні в архівному житті Кам'яниччини відбулися кардинальні зміни: ліквідувалася Подільська губернія, а відтак – Губархівуправління та губвиконком із центром у Вінниці. Остаточне відпала проблема переведення Кам'янецьких архівів до губерньського центру; ліквідувалося подвійне відомче підпорядкування (Укрцентрархіву, в силу особливостей Кам'янецького Архівного Управління та Подільському Губарху), фінансування управління з м. Вінниці переходило до місцевої влади у м. Кам'янці-Подільському, відбулася зміна керівництва КОАУ. В.Свідзинський, який працював у Кам'янецьких архівах із початку 1923 р. та був керівником архівного управління з серпня цього самого року, мав певний архівний досвід і відповідну вищу освіту, а також при ньому відбувалося становлення централізованої державної архівної структури у найтяжчий період. Із політичних міркувань його замінили партійним функціонером без вищої освіти. Внаслідок певного непорозуміння Д.Прядія та В.Свідзинського, досвідчений архівіст залишив Кам'янець-Подільський архів.

1 жовтня 1925 р. КОАУ направило лист до Кам'янецького Адмінвідділу з проханням дозволити замовити печатку та штамп для управління, а 14 жовтня — відправлено такий самий лист до Президії окрвиконкому. Просили здійснити наступні зміни у структурі архівуправління: 1) посаду інспектора ліквідувати, а утворити посаду інструктора, 2) архіваріуса – замінити посадою вченого архівіста у зв'язку з необхідністю "... вести розборку архівного матеріалу науково... у напрямку історичному... єсть необхідність пригласити робітника більш освіченого."⁴³ Але окружна влада не відреагувала на цей лист. Окрім того, вона не погодилася довести штат управління до 8 одиниць, посилаючись на брак коштів. У такому становищі знаходився не тільки КОАУ, а й інші окрархи. На жовтень 1925 р. штат Кам'янецького Окружного Архівного Управління був таким: (дані з вимогової відомості на заробітну платню з 1 по 15 жовтня):

1. Прядій Дмитро Карпович – завід. Арх. Управ. місячн. оклад – 75 р.
2. Свідзинський Вододимир Евтимович – інспектор... – 35 р.
3. Ключинський Ксенофонт Михайлович – архіваріус – 35 р.
4. Андрусевич Сергій Мартиніанов – архіваріус резервного сховища – 24 р.
5. Кавецький Іван Тимофійович – сторож – 15 р."

У листопаді звільнилися В.Свідзинський та С.Андрусевич⁴⁴ К.Ключинський — на досить

довгий термін став науковим та організаційним “мозговим центром” КОАУ.

Недостатній кількісний склад архівних працівників та низька заробітна плата (остання призводила до постійної плинності кадрів) не давали змоги гідно виконувати завдання, поставлені перед управлінням. Саме тому в листопаді 1925 р. ВУЦВК надіслав лист до всіх окрвиконкомів: “... одержуємі з місць Укрцентрархівом відомостей про те, що деякі Окрвиконкоми в основі порушують затверджені РНК 10 червня 1925 р. ... штати Окружних Архівних Управлінь зменшенням кількості штатних одиниць. Секретаріат Всеукраїнського Виконавчого Комітету пропонує:

Округові Архівні Управління являються частиною апарату Окрвиконкому, що відає функціями, які належали раніш до Губерніяльних Архівних Управлінь. Круг обов'язків Окружних Архівних Управлінь далеко виходє за межу апарату самого Окрвиконкому. На них покладається:

- а) догляд за всіма архівами, що знаходяться на території Округу, у тому числі і за постановою архівів відомств;
- б) вживання заходів, що до охорони архівних матеріалів на території округу;
- в) концентрація архівів, які передаються установами у резервні архівосховища, а в Окрархах 1-ої групи окрім їх наукова систематизація і проробка;
- г) видача довідок всім зацікавленим цим установам і особам по матеріалам що сконцентровані ...

Звертаючи увагу на велике значення за для Республіки зазначеної праці місцевих органів Укрцентрархіву, Секретаріат ВУЦВКу пропонує строго триматися встановлених у законі штатів Окружних Архівних Управлінь...”. У свою чергу, 7 грудня 1925 р. Українське ЦАУ надіслало лист до Кам'янецького Окрвиконкому: “З огляду на те, що на території Вашої округи маються дуже цінні і великої вартості архівні матеріали, Укрцентрархів у останній раз звертається до Вас по питанню доведення штату Округового Архівного Управління до 8 чоловік. У тому разі, якщо штат Окрарху в 5 чоловік, зостанеться й далі, Укрцентрархів буде примушений поставити це питання на Президії ВУЦВКу.

Необхідно також асигнувати Окрарху кошти на командировки по округу, бо без цих коштів Окрарх не зможе виконати працю щодо обслідування та інструктування архівів по районах...⁴⁵

Як видно з вищезазначених документів, на КОАУ покладалося завдання — прийняття документів від усіх державних та громадських установ Кам'янецької округи, їхня наукова обробка, постановка належним чином архівної справи в установах шляхом постійних перевірок та інструктування. Без певного штату та фінансування здійснити ці заходи було неможливо. Але, не дивлячись на звернення центральних установ республіки, Кам'янецький Окрвиконком більше 5 років ігнорував закон, не збільшуючи штат КОАУ та майже не асигнуючи коштів на виконання його вимог. Тому інструктивна робота окрарху та концентрування впорядкованих документів відомств була “в загоні” протягом п'ятирічного періоду. Зокрема, Кам'янецький окрарх довів до відома Українське ЦАУ, що ним ще не взяті до обліку периферійні архіви округи. Щоправда, необхідно відмітити: у грудні 1925 р. архівістам було підвищено заробітну плату⁴⁶.”

Впродовж 1925 р. працівниками КОАУ було відібрано весь історико-революційний матеріал, розкладено його за роками та розпочато опис. За дорученням ЦАУ (від 20 серпня) проводилася робота стосовно перегляду книг у бібліотеках, які призначалися на ліквідацію, для передачі їх до архіву з дозволу Окрполітосвіти. У березні 1925 р. перевезено до Центрального Архівосховища архів Університету: 1) Жандармське Губернське Управління; 2) Дворянське Депутатське Зібрання; 3) Миська Управа. У лютому розібрано справи Земського архіву⁴⁷. Отже, 1925 р. для Кам'янець-Подільського архіву приніс структурну перебудову та чіткішу інструктивну регламентацію його діяльності.

Із ліквідацією губернії, перестало існувати Подільське Губернське Архівне Управління. З утворенням округу, на базі КПАУ розпочало діяти Кам'янець-Подільське Округове Архівне Управління. Фінансування КОАУ, яке раніше здійснювалося Вінницьким Губернським фінвідділом (утримувалося всього 2 штатні одиниці), перейшло до фінвідділу Кам'янецького окрвиконкому (утримувалося 5 штатних одиниць, що теж було недостатньо і з погляду практичної діяльності архіву, зі сторони закону).

На КОАУ було покладено нове надзвичайно важливе та працемістке завдання – концентрація документів усіх установ округи, інструктаж щодо ведення архівної справи установ та налагодження її. З причин мізерного фінансування та штатного некомплекту – цей обов'язок КОАУ майже не виконувало. Необхідно зазначити, що за наказом ЦАУ від 12 грудня 1925 р., КОАУ повинно було приймати діловодну документацію діючих установ округи, термін зберігання яких на місцях встановлювався не менше 3 років⁴⁶.

Перша половина 1926 р. була знаменна для КОАУ тим, що рішенням Кам'янецького Окрвиконкому від 26 лютого за архівним управлінням остаточно закріпили приміщення по вул. Р.Люксембург 111, а в травні місяці було відкрито біжучий рахунок Управління в Кам'янецькій філії Укрбанку⁴⁷.

Починаючи з цього року, при допомозі окрвиконкому КОАУ “впритул” приступило до виконання інструктивної роботи серед установ округи. 14 квітня Кам'янецький ОВК звернувся до всіх райвиконкомів з листом, у якому зазначалося: “... Колишні волосні та сільські архіви мають велике науково-історичне значення, особливо за роки 20 сторіччя – зокрема 1917 — 1920рр. у зв'язку з адміністративною реформацією, що скасувала волось, як адміністративну одиницю, а також установленням... районних центрів, згадані архіви у великій мірі розпоршені у загрозовому стані, а для біжучих довідкових цілей волосні та сільські архіви тепер майже не потрібні.

Тому, на підставі постанови ВУВКу і РНК УРСР, від 16/ХП-25 р. ... та пропозиції Укрцентрархіва Окрархів сконцентрувати в Окрархах волосні та сільські архіви. Округовий Виконавчий Комітет пропонує: Вам здати не пізніше 15 травня 1926 р. всі волосні та сільські архіви (волосних та сільських правлінь, виконкомів, рад, ревкомів, управ...) по 1920 р. включно до Окрарха...”. Протягом 2-3 місяців голови райвиконкомів та сільських виконкомів, як правило, відповідали, що під час громадянської війни такі документи або згоріли, або були розграбовані. Склалися акти про їхнє знищення”⁴⁸.

22 квітня з'явилася “Обов'язкова постанова Кам. Окрвиконкому...”, у якій зазначалося: а) діловодний матеріал державних і громадських організацій поділявся на 3 категорії: 1) незакінчені діловодні справи; 2) закінчені справи, які не мають 5-ічної давнини; 3) закінчені справи, що мають 5-річну давнину; 4) всі справи повинні були мати описи; в) діловодні справи з 5-річною давністю повинні здаватися з описами в Окрарх; г) усі архіви установ повинні мати відповідальну особу; д) всі ці архіви знаходилися під наглядом Окрарху; е) всі матеріали періоду 1917 — 1919рр. повинні були передаватися до Окрарху.

Працівниками КОАУ протягом травня-червня 1926р. проводилося обслідування архівів організацій м. Кам'яця та окремих районів. Наслідки тієї роботи сформулював у листі до Президії Окрвиконкому завідуючий КОАП т. Прадій: “... архівні матеріали за минулі роки революційного часу, яким надається величезна історична цінність, знаходяться в не впорядкованому вигляді... Таке хоронення... загрожує їм загибеллю. До кінця 1925 року... на архівне будівництво зверталось мало уваги, не було для цього відповідного органу в окрузі, а був. Губарх своїм апаратом фактично не могли охопити велику кількість архівів низового апарату... Зараз справа архівного будівництва поліпшена... з боку організаційного, але матеріальний бік вимагає додаткової уваги... революційні архіви, коли їх не упорядкувати зараз — не забезпечені від загибелі і, по-друге, що ці архіви потрібні для розробки до 10-ти річчя Жовтневої революції...”⁴⁹

Отже, приступаючи до концентрації всіх архівів Кам'янецької округи періоду 1917 — 1921рр. працівники КОАУ з'ясували: 1) документи волосних та селищних виконавчих органів влади, періоду 1917 — 1919рр. у переважній більшості не збереглися, 2) документи різних діючих установ знаходяться в безконтрольному безладді та не систематизовані — причинами чого було: а) незнання працівниками державних та громадських установ правил систематизації діловодної частини; б) не було відповідальної за цю роботу особи; в) не існувало уяви про матеріальну та моральну цінність документів; г) не відбувалося фінансування архівного діловодства; 3) перед КОАУ постало питання, як підняти “цілину” відомчих архівів, фінансування цієї роботи та певного штату.

Кам'янецька Окрпланова комісія зробила крок у вирішенні штатного питання. 31 березня 1926 р. вона ухвалила збільшення штату КОАУ на 3 одиниці, але враховуючи дефіцит грошей, запропонувала Окрфінвідділу підняти перед НК Фінансів УРСР клопотання стосовно

відпуску допомоги Кам'янецькій округі в сумі 1807 крб., згідно кошторису Архівного Управління⁵². Але змін становищі КОАУ так і не відбулося.

(далі буде)

- ¹ Державний архів Хмельницької області (далі ДАХО) –Ф. Р-3161,–Оп. 1.–Спр.12.–Арк. 44.
- ² Ф. Р-3161,–Оп. 1.–Спр.12.–Арк. 15.
- ³ Там само.–Спр. 2.–Арк. 1.
- ⁴ Там само.–Спр. 12.–Арк. 15.
- ⁵ Там само.–Спр. 2.–Арк. 1.
- ⁶ Там само.–Арк. 7-8.
- ⁷ Там само.–Спр. 4; 6.–Арк. 6.
- ⁸ Там само.–Арк. 18-22, 26, 48.
- ⁹ Там само.–Спр. 3.–Арк. 1-10.
- ¹⁰ Там само.–Спр. 3.–Арк. 28.
- ¹¹ Там само.–Спр. 5.–Арк. 4.
- ¹² Там само.–Спр. 5.–Арк. 4.
- ¹³ Там само.–Спр. 2.–Арк. 7.
- ¹⁴ Там само.–Спр. 12.–Арк. 4.
- ¹⁵ Там само.–Спр. 2.–Арк. 36.
- ¹⁶ Там само.–Арк. 11.
- ¹⁷ Там само.–Арк. 36.
- ¹⁸ Там само.–Спр. 3.–Арк. 29, 32; спр. 7.–Арк. 2, 11.
- ¹⁹ Там само.–Спр. 12.–Арк. 5, 14-16.
- ²⁰ Там само.–Спр. 2.–Арк. 10.
- ²¹ Там само.–Спр. 6.–Арк. 33,41.
- ²² Там само.–Арк. 45, 46.
- ²³ Там само.–Арк. 73, 79, 93.
- ²⁴ Там само.–Спр.12.–Арк. 37, 42-45, 50, 52, 68.
- ²⁵ Там само.–Арк. 35.
- ²⁶ Там само.–Спр. 2.–Арк. 36; спр. 5.–Арк. 37- 39; спр. 12.–Арк. 58, 87,90.
- ²⁷ Там само.–Спр. 2.–Арк. 47, 50-51.
- ²⁸ Там само.–Спр. 3.–Арк. 52, 54, 56, 69, 74, 86.
- ²⁹ Там само.–Спр. 2.–Арк. 1-10.
- ³⁰ Там само.–Спр. 12.–Арк. 54, 58, 85.
- ³¹ Там само.–Спр. 15.–Арк. 15, 87, 90.
- ³² Там само.–Спр. 7.–Арк. 35.
- ³³ Там само.–Спр. 3.–Арк. 65-67; спр. 7.–Арк. 29.
- ³⁴ Там само.–Спр. 16.–Арк. 18.
- ³⁵ Там само.–Спр. 20.–Арк. 3, 6, 8.
- ³⁶ Там само.–Арк. 13-14.
- ³⁷ Там само.–Арк. 16-17.
- ³⁸ Там само.–Спр. 25.–Арк. 1-4.
- ³⁹ Там само.–Спр. 20.–Арк. 21, 31.
- ⁴⁰ Там само.–Арк. 40-41, 56, 58-60.
- ⁴¹ Там само.–Спр. 22.–Арк. 100, 105.
- ⁴² Там само.–Спр. 30.–Арк. 1, 4, 8, 28; спр. 34.–Арк. 15, 45.
- ⁴³ Там само.–Спр. 30.–Арк. 31-32.
- ⁴⁴ Там само.–Спр. 17.–Арк. 50зв.-51.
- ⁴⁵ Там само.–Спр. 30.–Арк. 41, 49.
- ⁴⁶ Там само.–Спр. 31.–Арк. 49;спр. 33.–Арк. 59-60.
- ⁴⁷ Там само.–Спр. 22.–Арк. 17-18, 78; спр. 31.–Арк. 1, 35.
- ⁴⁸ Там само.–Спр. 20.–Арк. 121.
- ⁴⁹ Там само.–Спр. 44.–Арк. 2; спр. 43.–Арк. 21.
- ⁵⁰ Там само.–Спр. 41.–Арк. 41-44.
- ⁵¹ Там само.–Арк. 2 зв., 41.
- ⁵² Там само.–Арк. 43.

Андрій Непомнящий

**“УКРАЇНІКА” ЗА КОРДОНОМ:
ДОКУМЕНТИ ФОНДУ Х.ОГАНЕСЯНА У ЦЕНТРАЛЬНОМУ ДЕРЖАВНОМУ
ІСТОРИЧНОМУ АРХІВІ РЕСПУБЛІКИ ВІРМЕНІЯ**

У Центральному державному історичному архіві Республіки Вірменія (ЦДІАРВ) зберігаються документи відомого вірменського вченого-історика, археолога, лінгвіста Хачатура-Кучука Оганесовича Оганесяна (1852-1919)¹. У дореволюційній історіографії Кучук Оганесян відомий як Христофор Іванович Кучук-Оганесянов². Після закінчення 1875 р. спеціальних класів Лазарівського інституту східних мов і факультету східних мов Санкт-Петербурзького університету Кучук-Іоанесов впродовж усієї останньої чверті XIX — на початку XX ст. працював професором Московського Лазаревського інституту східних мов, де викладав вірменську мову. 1911 р. його було призначено на пост директора цього відомого усього закладу, співробітники та студенти якого активно займалися вивченням етнографії різних областей Російської імперії³.

Сферою наукових інтересів Х.Кучук-Іоанесова стало виявлення та вивчення стародавніх пам'яток і рукописів вірменських колоній. У його унікальній власній колекції, яку він зібрав під час численних подорожей Україною, Молдовою та Белоруссю було близько 150 стародавніх вірменських надписів, у тому числі найраніші із знайдених в Україні — Аккерманський (967 р.) і Феодосійський (1047 р.). Зібраний ученим цікавий матеріал ліг у основу понад 50-и опублікованих і залишених у рукописі наукових праць, у яких він конкретизував час поселення вірменів у різних районах України та шляхи їхньої еміграції в ці місця.

Наукова спадщина Х.Оганесяна до сьогодні не отримала належної оцінки, а в радянські часи взагалі була забута. Річ у тім, що більша частина його праць була присвячена історії вірменських поселень у Криму⁴. Після депортації вірменів із Криму 1944 р., історія їхнього перебування у цьому краї була забута. Багаточисельні дореволюційні публікації залишаються маловідомими, а рукописи праць Кучук-Іоанесова досі не введені до наукового обігу.

Особистий фонд Х.Оганесяна у Центральному державному історичному архіві Вірменської РСР було створено 1938 р. Фонд отримав назву “Кучук-Христофор Іванович Оганесян”, мав 34 одиниці зберігання й обіймав документи по одному опису 1842-1915 рр. Опис фонду був удосконалений у січні 1972 р. Документи тематично опрацьовані. В результаті науково-технічної обробки назва фонду “Оганесян (Кучук) Хачатур Оганесович” є один опис. Старший опис занесено до фонду (одиниця зберігання N 35).

Усі матеріали фонду тематично можна розділити на декілька груп. Перша, найчисленніша група документів — рукописи робіт Х.І.Кучук-Іоанесова, пов'язаних із дослідженням вірменських поселень на території України. Так, у рукописі “Про надгробні і настінні надписи на вірменській мові в Придунав'ї” (без дати) пояснюються надписи, досліджені Оганесяном у Кілії та Ізмаїлі (спр.5,46 арк.). Матеріали, присвячені вірменським надписам і рукописам, знайденим дослідником в Ізмаїлі в 1889-1905 рр., також зібрані в справі 13., 107 арк. Частина цих паперів — це чернетки, копії надписів. Окремі з них не мають назви, інколи не закінчені. Вони об'єднані за тематичним та географічним принципом.

Історії вірменських колоній Білгород-Дністровського присвячено рукопис “Історична довідка про вірменську церкву міста Аккермана” (без дати), де приведено дані з історії цього архітектурного пам'ятника, які він отримав із розкодованих ним стародавніх надписів (спр.8., 3 арк.). Рукописи “Розбір вірменських надписів і рукописів” (1889р.), “Довідка про знайдену в місті Кафа вірменської рукописної книги XV ст.” (1907 р.) присвячені історії вірменської колонії в Феодосії (спр.12, 54 арк.). Важливим джерелом про науково-дослідницьку діяльність

Х.Кучук-Іоанесова в Криму є рукопис реферату дослідника "Подорож в Крим" (1896 р.), який він підготував для Московського археологічного товариства. У праці представлені результати проведених на півострові археологічних розшуків, запропоновано огляд вірменських архітектурних пам'яток Криму та знайдених там клинописів з їхнім розкодуванням (спр.20, 24 арк.).

Цікавим документом з історії розвитку історичного краєзнавства в Криму є ненадрукований рукопис Х.Оганесяна "Музей старожитностей в Феодосії і Старий Крим, монастир Сурб-Хач" (1897 р.). У статті розглянута історія формування найстарішої у Південній Україні музейної колекції (1811 р.), зокрема, дана характеристика зібраних у його фондах багаточисельних вірменських надписів, знайдених в Південно-східному Криму (спр.24, 54 арк.). Окремі з праць Х.І.Кучук-Іоанесова, підготовлених як доповіді на засіданнях Таврійської вченої архівної комісії (ТВАК), дійсним членом якої він був, зібрані в справі 29 і надруковані в N 44, N 51 "Известий" ТВАК (4).

Рукопис "Кам'янець-Подільськ" (1896 р.) присвячений аналізу багаточисельних вірменських надписів Кам'янець-Подільського (спр.21, 40 арк.). Чернетки та підготовлені матеріали до цієї статті зібрані в справі 23. Вони становлять інтерес, бо в них є доповнюючі данні не тільки про надписи, а й про ті, що не потрапили до статті "Кам'янець-Подільськ" матеріали про вірменські історичні пам'ятки та рукописи, знайдені в цьому місті (спр.23, 26 арк.).

Другу групу документів фонду Х.Оганесяна складають рукописи його праць, присвячених історії вірменських поселень в інших регіонах Російської імперії, різноманітним питанням історії Вірменії: "Вірменський рукопис Нор-Нахічеваня" (без дати, спр.33); "Опис Кишиневських рукописів" (1895 р., спр.18), "Стародавні вірменські рукописи Кишинева" (1895 р., спр. 18), "Стародавні вірменські рукописи із колекції Абгара Оганесяна" (1896 р., спр.22); "Послання Візантійського імператора Іоана Цимеєхія к вірменському царю Ашоту III Милостивому (1900 р. спр. 25); "Історія Мідного міста, яке служить прикладом Всесвіту" (без дати, спр. 33).

Начерки та чернетки статей, присвячених аналізу вірменських надписів і рукописів м.Могильова, зібрано в справі 10. Чернетки щодо вірменських рукописів Григоріопольської вірменської церкви датовані 1900 р., знаходяться в справі 26. Рукопис створеного Кучук-Іоанесовим вірмено-російського словника (1891 р.) й передмова до твору К.Парбеци "Історія Вірменії" (1891 р.) складають справу 14.

Третя група документів фонду — корпус матеріалів, до біографії вченого, характеризують його педагогічну та наукову діяльність. Це документи, які висвітлюють період його службової кар'єри, коли Кучук-Іоанесов керував справами бібліотеки Лазаревського інституту східних мов (спр. 5), рапорти про стан якості викладання в інституті та загальна автобіографічна розповідь про його педагогічну діяльність (спр. 13,28). Документи, які характеризують наукову діяльність дослідника, представлені свідцтвами про членство у різноманітних наукових товариствах і звіт Кучук-Іоанесова про дослідження та розкопки, проведені ним у різних районах, більше всього в Криму (спр. 3,11). Особливий інтерес становлять його ненадрукований звіт про дослідження вірменських джерел у Київському архіві 1894 р. (спр. 16, 62 арк.).

Четверту групу становить листування. В фонді представлені тільки листи до Х.Оганесяна на вірменській та російській мовах. Це листи Г.Аганянца, Г.Агаперяна, Б.Гаспарянца (1887-1910 рр.) (спр. 11.); Тер Ісраїляна, Ерзікяна, Г.Оганяна (1896-1914 рр.) (спр. 19.); В.Бабікяна, С.Ерицяна, Г.Креницина (1901-1911 рр.) (спр. 27), А.Павлова, Г.Туманяна; М.Качояна, Л.Мелікстабекова, М.Пашкова, К.Субахчева (1911-1915 рр.) (спр. 30). Це листування як особистого характеру, пов'язане з сімейними та фінансовими питаннями, так і наукове, яке торкається широкого спектру проблем вірменської етнографії на Кавказі і в Україні. Як правило, це консультативні пояснення того чи іншого надпису.

До п'ятої групи документів, зібраних у фонді можна віднести рукописи праць інших дослідників. Значний інтерес становить "Пояснювальний словник вірменських рукописів, опрацьованих Нор-Нахічеванським жителем Поповим" (1864 р., 60 арк.) (спр. 4). У ньому представлені надписи, зібрані Поповим на Кавказі та в Криму, докладені їхній переклад та коментарії. У фонді знаходяться також рукописи рецензій на дві церковні книги вірменською мовою невідомого автора (без дати, спр. 32) і монографію невідомого автора "Про християнську віру апостольської вірменської церкви" (без дати, спр. 31).

Шосту групу становлять переклади, конспекти окремих праць, зроблених Х.О.Оганесяном, машинописні копії окремих праць. Так, у фонді зберігається єреванський варіант 1842 р. поеми М.Ю.Лермонтова "Демон" (спр. 1), рукопис перекладу на російську мову монографії "Вірменська східна церква" (1855 р.) (Автор праці і перекладу невідомий); конспект статті відомого українського історика І.Линниченка "Ознаки для визначення старовини вірменських рукописів по століттям", зроблений Х.Оганесяном (спр. 7); рукописна копія твору "Послання судді східних країн римському імператору Тиверію про появу Ісуса", зроблена Х.Оганесяном.

На завершення, відзначимо, що ця публікація — тільки перший досвід огляду матеріалів особистого фонду Х.Оганесяна, в який запропоновано лише найзагальніші уявлення про його науковий архів. Враховуючи, що більшість із рукописів, які збереглися, не втратили наукового значення до сьогодні, актуальним є опублікування найцікавіших матеріалів.

¹ ЦДІАРА.—Ф.40.—Оп.1.—35 од.зб.

² Московское археологическое общество за первые 50 лет. Библиографический словарь и список трудов членов общества.—Т.2.—М., 1915.

³ Докладніше див.: *Непомнящий А.А.* Лазоревський інститут східних мов і вивчення етнографії Криму на початку ХХ століття // Етнографічні дослідження населення України.—Одеса, 1997.—С.44-45.

⁴ *Кучук-Иоаннесов Хр.* Старинные армянские надписи и старинные рукописи в пределах Юго-Западной Руси и в Крыму // Древности восточные. Труды восточной комиссии Императорского Московского археологического общества / Под редакцией *А.Е. Крымского*.—М., 1903.—Т.2.— Вып.3.—С.33-75; Його ж. Армянская надпись из Карасубазара // Известия Таврической ученой архивной комиссии (ИТУАК). Симферополь, 1910.—N 44.—С.6-9; Його ж. Армянская надпись из Феодосии // Там само.—С.10; Его же. Армянская надпись из Симферополя // Там само.—С.39-41; Його ж. Древние армянские рукописи из Крыма // Там само.—1912.—N 47.—С.113-123; Його ж. Армянские рукописи.—1914.—N 51.—С.195-201; Його ж. Армянские надписи из Крыма // Там само.—1915.—N 52.—С.213-215; Його ж. Григорий Нисский (331-394 гг.). Армянская рукопись VIII века из Одессы // Там само.—1916.—N53.—С.73-80.

⁵ ЦДІАРА.—Ф.40.—Оп.1.—35 од.зб.

⁶ Московское археологическое общество за первые 50 лет. Библиографический словарь и список трудов членов общества.—Т.2.—М., 1915.

⁷ Докладніше див.: *Непомнящий А.А.* Лазоревський інститут східних мов і вивчення етнографії Криму на початку ХХ століття // Етнографічні дослідження населення України.—Одеса, 1997.—С.44-45.

⁸ *Кучук-Иоаннесов Хр.* Старинные армянские надписи и старинные рукописи в пределах Юго-Западной Руси и в Крыму // Древности восточные. Труды восточной комиссии Императорского Московского археологического общества / Под редакцией *А.Е. Крымского*.—М., 1903.—Т.2.— Вып.3.—С.33-75; Його ж. Армянская надпись из Карасубазара // Известия Таврической ученой архивной комиссии (ИТУАК). Симферополь, 1910.—N 44.—С.6-9; Його ж. Армянская надпись из Феодосии // Там само.—С.10; Его же. Армянская надпись из Симферополя // Там само.—С.39-41; Його ж. Древние армянские рукописи из Крыма // Там само.—1912.—N 47.—С.113-123; Його ж. Армянские рукописи.—1914.—N 51.—С.195-201; Його ж. Армянские надписи из Крыма // Там само.—1915.—N 52.—С.213-215; Його ж. Григорий Нисский (331-394 гг.). Армянская рукопись VIII века из Одессы // Там само.—1916.—N53.—С.73-80.

Борис Малиновський

ДАНИ ПРО ДИСЛОКАЦІЮ АВСТРО-УГОРСЬКИХ ТА НІМЕЦЬКИХ ВІЙСЬК В УКРАЇНІ (1918 Р.) У ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВ УНР ТА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Як відомо, навесні 1918 р. згідно з умовами Берестейського миру на територію України були введені війська Німеччини та Австро-Угорщини. Сотні тисяч солдат та офіцерів розташувалися по всій країні, перетворивши мережу зайнятих ними населених пунктів на центри військової та політичної влади. Сучасники, як пізніше дослідники, незалежно від своїх пріоритетів чи ракурсів розгляду не розходилися у визнанні того факту, що впродовж перебування військ центральних держав в Україні їхні залоги в українських містах та селищах тримали під контролем чи не всі сторони місцевого життя, активно впливаючи на розвиток ситуації в межах окремої волості, повіту чи губернії в такій само мірі, в якій їхнє верховне командування впливало на хід подій у масштабах усієї держави.

Водночас, незважаючи на усвідомлення важливості тієї ролі, яку зіграли союзні армії в історії України часів Центральної Ради та Гетьманату П.Скоропадського, наші знання про них та їхню діяльність на нашій землі сповнені численних прогалин та неясностей. Достатньо сказати, що ми маємо вкрай загальні уявлення про такі, здавалося б, елементарні речі, як чисельність, національний склад чи умови перебування австро-угорських та німецьких військ в Україні.

До числа малодосліджених тем належить також запропонований у даній статті аспект проблеми, а саме — питання про дислокацію австро-угорських та німецьких військ на території України.

Зрозуміло, що науковій розробці цього питання, має передувати створення певної джерельної бази, отже, необхідно з'ясувати, чи збереглися дотепер будь-які відомості про це і де саме треба їх шукати.

Перегляд зібраних вітчизняних архівів показує, що деякі матеріали до питання про дислокацію іноземних армій в Україні 1918 р. можна знайти саме там. Так, певну інформацію щодо цього містить в собі документація ряду республіканських та гетьманських установ (насамперед тих із них, які відповідно до сфери своєї компетенції безпосередньо мали справу з іноземними військовими), яка зберігається нині у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (м.Київ) (далі — ЦДАВО), а також у фондах державних обласних архівів, зокрема, Державного архіву Запорізької області (м.Запоріжжя) (далі — ДАЗО).

Розглядаючи матеріали фондів державних установ УНР та УД, що містять у собі дані про дислокацію австро-угорських та німецьких військ в Україні, доцільно поділити їх (матеріали) на дві групи: документи, присвячені суто дислокації, та документи, в яких інформація про місцезнаходження тих чи інших цих військ подана в контексті інших тем.

Матеріали першої групи на сьогоднішній день виявлено нами серед документації Управління Генерального штабу Української Держави (Ф.1077 ЦДАВО) та канцелярії головноуповноваженого українського уряду в місцях розташування австро-угорських військ (представника голови Ради міністрів УД при австро-угорському вищому командуванні) (Ф.2311 ЦДАВО).

Йдеться насамперед про окремі відомості щодо розташування союзних військ, яке їхнє командування подавало до вказаних урядових структур на прохання останніх. Скажімо, 18 червня 1918 р. австрійський комендант Одеси генерал-лейтенант фон Бельц надіслав начальнику українського генштабу разом із супроводжувальною запискою карту Одеси, на якій були позначені райони дислокації частин австро-німецької залоги міста¹.

VI. Огляди архівних фондів

Із цих документів виходить, що 18 червня в Одесі перебували:

частини 59 піхотної дивізії, 145 піхотної бригади (австро-угорської)	
48 піхотного полку	— один батальйон
60 піхотного полку	— 2,5 батальйони
76 піхотного полку	— один батальйон
30 піхотної дивізії (австро-угорської)	— ударний батальйон
416 Саксонського піхотного полку (німецького)	— один батальйон
разом:	6,5 батальйонів піхоти
частини 2 кавалерійської дивізії (австро-угорської)	
3 гусарського полку	— 8 ескадронів
6 гусарського полку	— 7 ескадронів
16 гусарського полку	— 8 ескадронів
5 уланського полку	— 8 ескадронів
ударного півполку 2 кав. дивізії	— 4 ескадрони
разом:	35 ескадронів кавалерії
польових легких батарей	— 14
польових важких батарей	— 2
разом:	16 батарей артилерії (64 гармати)

Ще один документ такого типу датовано 24 вересня 1918 р. Він являє собою карту, на якій позначено межі тих районів України, які були зайняті військами австро-угорської Східної армії, й яку її верховне командування надало представникові голови уряду УД генералу Г.О.Рауха. На жаль, сама карта в архівній справі відсутня. Але згідно з доданою до неї пояснювальною запискою австро-угорські війська в Україні тримали під контролем усю територію Подільської та Херсонської губерній, більшу частину Катеринославської губернії (за винятком Слов'яносербського та східної частини Бахмутського повітів), частину Волинської губернії та, нарешті, "вугільний район Донецької області (Dongebiet) вдовж залізниці Макіївка — Ново-Павловськ"².

Інший різновид джерел, які висвітлюють порядок розміщення союзних армій в Україні 1918р., становлять документи, складені співробітниками українських військових органів, зокрема й повідомлення секретних агентів. Декілька з даних повідомлень, які зберігаються нині серед документів фонду 2311 ЦДАВО, датовані осінню 1918р., і стосуються перебування австро-угорських та німецьких військових контингентів в Одесі. Так, згідно спостережень агентів, станом на 4 жовтня у місті знаходилися передислоковані сюди з Криму 12, 15, 25, 52, 53, 55 батальйони 15 ландверної дивізії та відкликани з Ростова 119, 21, 122, 123, 126 батальйони 7 ландверної дивізії німецьких військ, а також частин її та 70 австрійських дивізій³. 27 жовтня гарнізон Одеси складала 23-й артилерійський; 4 телеграфний; 2, 3, 415, 416, піхотні полки німецьких військ; 3, 6, 16 гусарські; 48 піхотний та два артилерійські полки австро-угорських військ⁴. 1 листопада в Одесі перебували 121, 122, 123, 126, 415 піхотні та один артилерійський полки, а також авіазагони № 1, 2, 3 німецької армії⁵.

На жаль, ці документи стосуються лише Одеси та висвітлюють досить короткий відтинок часу (жовтень — листопад 1918 р.). З іншого боку, немає жодних гарантій, що зібрані агентами дані можна вважати вичерпними та позбавленими помилок.

Окрім повідомлень агентів серед документів названих вище установ знаходимо окремі зведення військових органів УД про штатний склад та розташування в Україні іноземних військ (частина цих зведень уже давно надрукована⁶ та неодноразово використовувалась в наукових працях)у додатку до даної статті. Це документи, надіслані до штабів української армії від підлеглих установ, австрійського чи німецького командувань, розвідувальних служб тощо. Вони містять досить детальні та достовірні дані про дислокацію іноземних військ. Водночас, впадає в око, що точність та докладність цих відомостей має свої межі і це, звісно, дещо принижує їхнє значення як джерела. Так, аналізуючи зведення генштабу УД⁷, неважко відмітити, що його укладачі були обізнанішими щодо одних частин, і менше — щодо інших.

Скажімо, вони досить добре знали склад гарнізону Одеси (очевидно, з огляду на те, що, як уже відмічалось, генштаб отримав відомості про це від австрійського командування), і водночас мали доволі приблизне уявлення про штатний склад частин, розміщених в межах Олександрівського повіту. Відносно багатьох частин укладачі документа знали лише приблизний район їхнього перебування або місце знаходження їхнього штабу.

Дані зведень штабу V корпусу української армії також неповні⁸.

Окрім того, зведення генштабу чи вже згаданого штабу V корпусу мають характер одиничних документів і не становлять певної серії однотипних джерел, які давали б змогу простежити динаміку змін впродовж терміну перебування іноземних військ в Україні, дислокації тут їхніх частин.

Взагалі, не буде перебільшенням сказати, що цінність цих матеріалів для історико-військових досліджень полягає не стільки в тому, що вони дають уявлення про склад та розташування союзних армій в Україні, скільки в тому, що показують рівень *поінформованості українських військових та урядових органів* щодо цього, зокрема свідчать, що цей рівень не був занадто високим.

Про причини цього скажемо пізніше, а поки відзначимо, що з огляду на доволі невтішний стан справ із джерелами, присвяченими суто дислокації іноземних військ, маємо більше уваги приділяти документам, у яких йдеться про будь-що, пов'язане з місцезнаходженням австро-угорських чи німецьких військових команд в Україні. Такі документи можна відшукати серед матеріалів багатьох державних установ УНР та УД — як центральних, так і місцевих. У цьому плані крім фондів названих вище установ, слід відзначити Фонди генерального секретаріату іноземних справ УНР (Ф. 2592 ЦДАВО) головного крайового комісара Херсонщини, Таврії та Катеринославщини (Ф. 2015 ЦДАВО); міністерства УД — іноземних справ (Ф. 3766 ЦДАВО) та внутрішніх справ (Ф. 1216 ЦДАВО); губернських старост УД — Катеринославського (Ф. 4541 ЦДАВО); Подільського (Ф. 1793 ЦДАВО); Полтавського (Ф. 2988 ЦДАВО) та інші, а також фонди місцевих органів влади — зокрема, Олександрівської міської управи (Ф. 2030 ДАЗО).

Вказівки на перебування тих чи інших частин та підрозділів австро-германських військ у певному пункті чи районі у певний час зустрічаються у документах різного роду, де йдеться про діяльність цих військ. Серед таких документів необхідно виділити матеріали листування українських органів влади між собою та з державними та недержавними організаціями, окремими громадянами, австрійськими та німецькими військовими властями тощо. Скажімо, з донесення олександрівського повітового старости херсонському губернатору від 3 серпня 1918р. стає відомо, що 21 червня того самого року м.Новогеоргіївськ стало жертвою каральної акції, яка була проведена ескадромом 10 драгунського полку (австро-угорського)⁹; у повідомленні командування 5 гонведської кавалерійської дивізії від 10 липня катеринославський губернський адміністрації дивізії від 10 липня катеринославській губернській адміністрації про дії каральних загонів на території губернії згадується про зіткнення солдатів імп. і кор. 24 егерського батальйону з селянами с.Лозоватки, яке мало місце 20 червня¹⁰ і т.д. А втім, як правило, в документах такого роду відсутні посилання на назву та номер того підрозділу чи частини, з яким автору тексту випало мати справу; найчастіше в листуванні йдеться просто про “загони”, “гарнізони”, “штаби” і таке інше.

Дані про штатний склад та пункти квартирування австрійських військ знаходимо у документації митниць, яка є серед матеріалів фонду 2311. Так, відомості про товари, вивезені різними військовими частинами через Радзівілловську, Київську та Волочинську митниці, наводять адреси відправників: 5 кавалерійська дивізія у Катеринославі, 15 піхотна дивізія в Павлограді, 12 саперна рота в Катеринославі, 97 піхотний полк в Києві, 16 фельд'єгерський батальйон в Раздільній, 2 кавалерійська дивізія в Одесі, 172 артилерійський полк і 155 піхотна дивізія в Проскуріві, 310 гонведський полк в Деражні, 54 дивізія в Одесі, 15 залізничний батальйон в Павлограді, 54 стрілецька дивізія у Вапнярці, 308 гонведський полк в Проскуріві, 155 піхотний полк в Гайсині, 34 піхотна дивізія в Бахмуті, 30 артилерійський батальйон в Маріуполі, 90 піхотний полк в Жмеринці, 18 піхотний полк в Бірзулі, 16 гонведський полк в Одесі, 130 артилерійський полк в Березовому, 134 піхотний полк в Павлограді, 8 гусарський полк в Нікополі, 34 батальйон в Юзовці¹¹.

Дані про дислокацію знаходимо у доповідях агентів державної варти (міліції). Так, у доповіді від 6 липня 1918 р. співробітник особливого відділу варти повідомляв своє начальство про стан справ на Херсонщині, зокрема називав частини її дивізії (австро-угорської), що були розташовані саме там: 115, 89, 95, 113 піхотні полки, 11 полк польової артилерії, її штурмовий батальйон, її рота (штаб дивізії — в Херсоні)¹².

Змістовну інформацію щодо розташування австро-угорських та німецьких військ містять у собі офіційні документи, складені представниками цих військ. Як правило, такі документи мали штампи частин чи підрозділів, які їх видавали, а також дати та підписи командирів. Так, у фондах місцевих органів влади збереглися квартирні квитанції австро-угорських військ, які вони подавали у міські управи. Скажімо, штамп на таких квитанціях, поданих свого часу до Олександрівської міської управи, свідчать, що з квітня по вересень у Олександрівську побували: штаб та три роти 103 піхотного полку (516 польові роти (Feld Kompanien) та 3-тя кулеметна рота (Maschinen gewehr Kompani) 24 фельдегерський батальйон; штаб та рота 24-а 59-го штурмового батальйону; 10 рота 66-го піхотного полку; штаб, суд та господарська рота (Wirtschafts Kompanie) 59-ої піхотної дивізії; 24-й піхотний полк; штаб 118-ої піхотної бригади; штаб 145-ої піхотної бригади; 59-й полк польової артилерії австро-угорських військ¹³.

Проте, незважаючи на все це, слід визнати, що будь-які намагання скласти детальну картину дислокації та переміщень частин і підрозділів австро-угорської та німецької армії територією України на підставі одних лише матеріалів державних архівів України неминуче приречені на невдачу: у фондах українських органів влади того часу немає повних та достовірних даних про це. Такий стан речей пояснюється, насамперед, тим, що командування військ Центральних держав в Україні вслякю перешкоджало появі у місцевих властей інформації такого роду. Так, 10 серпня 1918 р. перший генерал-квартирмейстер доповідав начальнику Генерального штабу Української Держави про свої спроби зібрати відомості щодо місць квартирування австро-угорських та німецьких військ. За його словами близько місяця тому товариш військового міністра УД надіслав вимогу подати до міністерства дані про дислокацію австро-угорських та німецьких військ в Україні. Офіцерам зв'язку було доручено дістати такі дані у штабах вищого австрійського та німецького командування, "но оба командования нам этого не дали, отговариваясь тем, что мелкими частями они не интересуются". Врешті "германское командование дало дислокацию в крупных чертах, а австрийское и совершенно его не дало". Тоді генерал-квартирмейстер наказав офіцерам зв'язку самим добувати ці відомості, но "немцы узнали это и запротестовали". Нарешті офіцери зв'язку отримали наказ "доставлять нам только то, что дают сами немцы и австрийцы". Закінчуючи доповідь, генерал зауважував: "никакие полученные нами подробные сведения никогда не будут отвечать действительности данного времени потому, что, особенно в последнее время, благодаря беспорядкам, перемещения и передвижения союзных частей выполняются и будут происходить непрерывно, поэтому можно только сказать, что данная часть в данное время находится в районе своей дивизии"¹⁴.

Отже, втративши надію отримати дані про дислокацію іноземних військ від їхнього командування та не маючи особливих можливостей добувати такі дані самотужки, військові служби УД, у межах компетенції яких лежало це завдання, визнали збір інформації такого роду справою майже нездійсненою, власне, недоцільною. Саме в цьому слід вбачати причину відсутності численних та докладних зведень про дислокацію іноземних військ серед документів генштабу УД.

Крім військових, збирати відомості про дислокацію союзних військ в Україні спробувала також і цивільна влада. Із середини червня губернські старости були зобов'язані разом із іншими повідомленнями про місцеве життя подавати до центру дані про кількість і розташування підрозділів союзних армій, які перебували в межах їхніх губерній. Передбачалося, що губернатори в свою чергу отримуватимуть такі відомості від повітових властей. Та цей варіант також не спрацював, знов-таки з вини союзників. Так, лист зі згадуваними вимогами був направлений Катеринославському губернаторові 11 червня¹⁵, а 1 липня він доповідав до МВД, що як стало йому відомо, в Катеринославському повіті "войск около 2-х полков", а стосовно інших повітів даних ще не отримано¹⁶. За 10 днів по тому

губернатор знову повідомляв, що в Катеринославському повіті знаходяться 2 полки, в Новомосковському й прилеглих до нього районах — 3 батальйони, а з інших частин губернії відомостей немає¹⁷. У наступні місяці обізнаність губернатора щодо означеного питання залишалася такою ж незадовільною. Нарешті, у донесенні за 24 серпня він був змушений констатувати невтішний факт: «за отказом командного состава дать ... сведения установитъ общее количество войск в губернии не представляется возможным»¹⁸.

Австро-угорські власті намагалися ліквідувати будь-які канали надходження до цивільних органів управління інформації про розміщення своїх частин. Так, протягом весни—літа 1918 р. олександрівська міська управа тричі — 25 травня, 25 червня та 11 липня — зверталася до місцевого австрійського командування з проханням щомісяця надавати їй квитанції щодо квартирного забезпечення військ, які перебувають у Олександрівську (в таких квитанціях необхідно було позначити, крім інших даних, номер та назву підрозділу або частини, а також кількість солдатів та офіцерів у них)¹⁹. Даремно службовці управи запевняли австрійців, що «квитанции эти необходимы управе для получения от казны воинских квартирных окладов, выдаваемым затем гражданам в виде вознаграждения за занятие для войск их помещений»²⁰.

Коли у вересні, а потім знову на початку жовтня 1918 р. українські військові власті подали в управу запит про кількість іноземних частин, що знаходяться в Олександрівську²¹, то отримали таку відповідь: «состав и части расквартированных в городе Александровске австрийских войск держится австрийским командованием в секрете ... Кроме того, части войск часто менялись за время нахождения здесь австрийских войск, а при уходе ими не оставлялось управе никаких сведений о себе»²². Та зрештою, як уже повідомлялося, окремі частини, що побували в Олександрівську, залишали квитанції, які від них вимагали, і один із документів управи, датований 18 жовтня, дає змогу дійти висновку, що певними відомостями щодо дислокації союзних військ вона все ж володіла та змогла надати їх українському командуванню²³.

У чому ж слід шукати причину такої таємничості австрійського командування? Інформація про кількість і штатний склад військ, їхнє місце перебування та переміщення належала до розряду особливо секретної й оберігалася так строго з тієї причини, що армійські верхи Австро-Угорщини та Німеччини як, до речі, й інших країн жили під постійним страхом перед ворожими шпигунами²⁴.

5 серпня 1918 р. штаб 33-ої ландверної бригади повідомляв командира VI корпусу української армії, що останнім часом представники українських органів влади неодноразово робили спроби довідатися про склад та розташування частин бригади «через службові накази агентів чи іншим чином». Із цього приводу штаб бригади сповіщав українські військові установи, що, згідно до наказу командування 27-го резервного корпусу німецьких військ, «справки по таким запитам дани не будут, а коли будут даваться, то з німецької сторони повинні вважатись за розголос військової тайни»²⁵.

Цілком ймовірно, союзне командування не зовсім довіряло як чиновникам УД у центрі й на місцях, так і представникам української громадськості, та намагалось зробити все можливе, аби їхня інформованість щодо цього питання було щонайменшою. Окрім того є підстави вважати, що така обережність із боку союзників не була зайвою, оскільки справу мали місце випадки шпигунства. Скажімо, київський адвокат А.А.Гольденвейзер, якому неодноразово доводилося захищати інтереси своїх клієнтів перед німецьким військово-польовим судом у Києві, згадував у своїх мемуарах судовий процес колишнього мирового судді П., який звинувачувався у шпигунстві. За словами Гольденвейзера, його підзахисний «передал какому-то посланцу пакет с различными сведениями о германской армии и в том числе с картой ее расположения на Украине для вручения английскому консулу в Москве»²⁶.

Таким чином, складання повного та докладного зведення даних про розміщення та пересування союзних військ в Україні 1918 р. вимагає залучення документів австрійського та німецького командування, які, мабуть, можна знайти в архівах Німеччини та Австрії. Водночас з тим очевидно, що для здійснення такої дослідницької роботи безумовно необхідні також пошук і використання достатньої кількості інформативних матеріалів державних архівів України, як центральних, так і місцевих.

- ¹ ЦДАВО України.–Ф.1077.–Оп.1.–Спр.40.–Арк.100-104.
- ² Там само.–Ф.2311.–Оп.1.–Спр.18.–Арк.52.
- ³ Там само.–Спр.120.–Арк.217.
- ⁴ Там само.–Арк.259.
- ⁵ Там само.–Арк.262.
- ⁶ Гражданская война на Украине–К., 1967.–Т.1.–Кн.1.–С.187-189, 249.
- ⁷ ЦДАВО України.–Ф.2311.–Оп.1.–Спр.120.–Арк.208-210.
- ⁸ ЦДАВО України.–Ф.1077.–Оп.1.–Спр.43.–Арк.20-21, 56-57.
- ⁹ ЦДАВО України.–Ф.2311.–Оп.1.–Спр.6.–Арк.100.
- ¹⁰ Там само.–Спр.144.–Арк.35.
- ¹¹ Там само.–Спр.102.–Арк.203-204.
- ¹² Там само.–Ф.1216.–Оп.1.–Спр.77.–Арк.10.
- ¹³ ДАЗО.–Ф.2030.–Оп.2.–Спр.430, 462.
- ¹⁴ ЦДАВО України.–Ф.1077.–Оп.1.–Спр.40.–Арк.133.
- ¹⁵ Там само.–Ф.4541.–Оп.1.–Спр.9.–Арк.19.
- ¹⁶ Там само.–Арк.61.
- ¹⁷ Там само.–Арк.82.
- ¹⁸ Там само.–Арк.163.
- ¹⁹ ДАЗО.–Ф.2030.–Оп.2.–Спр.393.–Арк.15, 53.
- ²⁰ Там само.–Арк.15.
- ²¹ Там само.–Арк.142, 150.
- ²² Там само.–Арк.150.
- ²³ Там само.–Арк.151.
- ²⁴ Див. про це: *Рогне М.* Разведка и контрразведка.–К., 1993.
- ²⁵ ЦДАВО України.–Ф.1077.–Оп.1.–Спр.43.–Арк.27. нім текст.–Арк.26.
- ²⁶ *Гольденвейзер А.А.* Из киевских воспоминаний // Архив русской революции.–Берлин, 1922.–Т.6.–С.223.

Олександр Лейбфрейд

**ПРО ДЕЯКІ ЗНАХІДКИ З ІСТОРІЇ МІСТОБУДУВАННЯ ТА АРХІТЕКТУРИ ХАРКОВА
У ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

У історії культури України є ще чимало “білих плям”, які приховують повчальний досвід минулого та відомості про видатних діячів. Зокрема це стосується розвитку планування та забудови міста Харкова. Про виникнення та зростання протягом трьох із половиною сторіч Харкова — головного міста Слобожанщини, першої столиці радянської України, одного з провідних центрів промисловості, науки та культури сучасної незалежної України, видано багато книжок, нарисів, альбомів, тощо. Серед них найвагомішою залишається й досі фундаментальна праця Д.Багалія та Д.Мілера “История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905)”. У ній наведено безліч відомостей про минуле міста, отриманих авторами з документальних джерел, значну частину яких тепер втрачено. Це зокрема стосується питань забудови та архітектури, яким у книзі відведено провідне місце. Репринтне видання 1990 року зробило цей унікальний труд загальноприступним. Проте охопити все, навіть в енциклопедичному виданні, неможливо... Багато що залишилося невисвітленим.

Пошуки матеріалів із історії архітектури Харкова з успіхами провадили протягом перших десятиріч ХХ ст. історики-мистецтвознавці С.Таранушенко та Д.Гордєєв, але їхню діяльність обірвали репресії 30-х років. Увага до питань збереження архітектурної спадщини відродилася під час війни 1941-1945рр. під впливом болючих втрат — загибелі величезної

кількості будинків — пам'яток минулого, які створювали неповторне середовище життя людей. Разом із роботами по реставрації та відновленню пошкоджених будинків розгорнувся пошук потрібних для цього документальних відомостей та креслень. Заважала цьому загиньбель безлічі архівних фондів. 1941р. у Харкові було знищено більше 10 тисяч креслень промислових, громадських та капітальних житлових будівель із зібрання колишнього Губкомгоспу, матеріали технічних архівів Архітектурно-планувального відділу Миськради, інституту Діпромист та інших проектних установ. Великих втрат зазнали також фонди Державного архіву, понижені залишки яких довелося наново упорядковувати. Пошуками архівних матеріалів про будівельні справи зайнялися архітектори-проектувальники, викладачі та аспіранти вузів та аматори-краєзнавці. Особливо активну участь у їхньому вивченні брали Б.Бондаренко, Р.Кутеців, Т.Марченко, В.Новгородов, О.Радкова, О.Тіц, К.Черкасова та інші. Окрім харківських сховищ вони використовували матеріали архівів Москви, Ленінграду та Києва, де зберігалися документи й креслення, які надсилали для створення до вищих установ. Обробкою було охоплено переважно матеріали кінця XVIII — перших десятиріч XIX ст. Проте у Державному архіві харківської області залишалось ще багате справ другої половини XIX та перших десятиріч XX сторіччя, на розгляд яких не вистачало часу. Цим і зайнялася на добровільних засадах безкоштовно аматорка-краєзнавка, музика за фахом, Тетяна Вікторівна Тихомірова. Протягом п'яти років з 1990 до 1995-го вона ретельно переглянула майже двадцять тисяч справ, у яких знаходилися різні відомості, що мали будь-яке відношення до будівництва. Серед них вона знаходила дати будови, або перебудови окремих будівель, привід власників та архітекторів та інші. Особливо важливим з'явилися знахідки креслень. Звичайне не все, що знаходилося у справах мало значну історико-художню вартість, багато було другорядного, або некомплектного. Щоб відібрати важливе Т.Тихомірова залучила до спільної роботи автора цієї статті. Ми разом відбирали найцікавіші об'єкти, занотувували на них картки обліку та фотографували фрагменти окремих креслень. Так було виявлено багато раніше невідомих матеріалів про управління будівництвом, про діяльність різних архітекторів, про первісний або проміжний вигляд багатьох будинків, тощо.

Серед вельми цікавих знахідок Т.Тихомірової треба відзначити матеріали про харківський період життя та творчості славетного українського архітектора В.Кричевського¹.

Істотне значення мають знайдені проекти деяких харківських 3 храмів та різних релігійних споруд архітекторів М.Ловцова, В.Немкіна, В.Покровського та інших. Цікаві проекти першого дерев'яного та другого — кам'яного театрів Опери, виконані архітектором В.Міхайловським. Багато креслень належить архітекторам І.Гіншу (20 проектів), О.Заручевському (14), Б.Йогансону (13), І.Колодяжному (16), Г.Маяцькому (44), Ф.Ніценку (13), Б.Покровському (36), Г.Ракову (18), Г.Стріжевському (31), А.Томсону (28) та інші. Загалом виявлено авторство проектів більш 500 будинків. Частина з них ще існує, деякі належать тепер до пам'ятників архітектури.

Передчасна смерть від важкої хвороби Т.Тихомірової 1995р. обірвала незадовго до завершення її пошуки в ДАХО, але здобуті наслідки знаходять використання в реставраційних роботах, при складанні довідок за замовленнями різних установ, організацій та окремих осіб. Складено систематичний каталог знахідок, який налічує біля 600 карток. Надруковано декілька нарисів у періодичних виданнях, які поповнюють уяву про розвиток архітектури Харкова².

¹ *Тетяна Тихомірова. В.Г.Кричевський. Новое о харьковском периоде жизни и творчества //Свобода.—1994.—№10.—С.7.*

² *Тетяна Тихомірова. Фенікс з архіву. Київ //Краєзнавство.—1995.—№1-4.—С.31-38.*

Тетяна Пастушенко
Марина Шевченко

**ДОЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ОСТАРБАЙТЕРІВ
У ДОКУМЕНТАХ ФОНДОВОГО ЗБРАННЯ
МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ “НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ
ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941-1945 РОКІВ”**

Друга світова війна залишила глибокий слід в історії людства, історичній долі України, долях мільйонів людей. На жаль, поступово відходить із життя покоління безпосередніх свідків воєнного лихоліття. Але до нашого часу у вирі війни збереглися реліквії, що залишаються для нащадків безцінними і неспростовними свідцтвами тих днів, відтворюють духовну сторону життя людей воєнного часу.

Важливим джерелом свідчень про долю українців, які були примусово вивезені на каторжні роботи до нацистської Німеччини, є приватні листи, щоденникові записи, особисті документи так званих остарбайтерів. У документальному фонді Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років” зберігається значна їхня колекція. Вона потрапила до музею разом із іншими експонатами республіканської виставки “Партизани України у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників”, яка діяла у Києві з 1946 до початку п'ятидесятих років.

Дослідження цих документів розкриває людиноненависницьку, досконалу модель примусової праці, організованої за расистським принципом. Окрім того, можна встановити анкетні відомості українських хлопців і дівчат, депортованих до Німеччини, на яких роботах використовували українську молодь, умови їхнього життя та праці, розпорядок дня, харчування і т. і. Водночас, особисті листи відтворюють ставлення німецького населення (не офіційної влади) до остарбайтерів і психологічний стан авторів кореспонденцій, чого не можуть дати офіційні документи.

Примусове вивезення на роботу до “рейху” 2,4 млн. українських юнаків і дівчат було одним із заходів економічної політики нацистських окупантів в Україні¹. За розрахунками Міжнародного воєнного трибуналу в Нюрберзі, за час другої світової війни з 1945 по 1946р. на Німецьку імперію працювало 12 млн. робітників і робітниць із 22-х окупованих держав². Цих іноземних робітників депортували для примусової роботи на німецьку військову промисловість. Навіть ті, які приїхали, повіривши обіцянками, що вони будуть працювати за таку саму зарплатню і в таких умовах, як німецькі трудівники, через короткий час залишилися тільки з примусу. Робітники з Радянського Союзу були на “особливому” становищі згідно з “Указом про остарбайтерів” від 2 лютого 1942 р. Головного управління держбезпеки — на рівні нації рабів, “недолодів”³.

Серед документів із музейної колекції найповніші та найдостовірніші анкетні дані про українських робітників містять робочі картки (*Arbeitskarte*) та трудові книжки для іноземних робітників (*Freitbuch für Ausländer*). Картки виготовлено з картону розміром 14,5 x 21 см, де в окремих графах вміщена основна інформація про робітника: прізвище, ім'я, рік та місце народження, освіта, професія та рекомендація, на яких видах робіт його використовувати, а також фотокартка та відбитки пальців. Імовірно, що робочі картки були взяті з картотеки біржі праці або розподільчих пунктів безпосередньо у Німеччині. Трудові книжки містять таку саму інформацію, а також запис про місце роботи її власника. Це особистий документ, обов'язковий для кожного іноземного працівника, якого взяли на роботу (у німецьких робітників трудові книжки були іншого зразка⁴). Всі записи у цих документах були зроблені

виключно німецькою мовою.

Аналіз інформації у цих документах дає можливість зробити висновки, що серед депортованих до Німеччини трудівників із України переважала молодь 1923-1927 р. народження. Жінок серед українських оstarбайтерів приблизно вдвічі більше, ніж чоловіків, набагато переважають жителі сільських місцевостей. У робочих картках рекомендується використовувати українських трудівників переважно у сільському господарстві.

Набагато різноманітніша інформація у особистих листах українських оstarбайтерів. У музейному фонді їх знаходиться 309 одиниць 1942 та 1943 рр. Географія листування охоплює більшість областей України, Німеччину, Австрію, сучасні польські та чеські території. Найбільша колекція листів від уродженців Житомирської області – 90 одиниць, Київської — 40, Вінницької — 27. Опрацювання цього документального матеріалу ще триває, однак уже можна зробити певні узагальнення та висновки.

Листи написані на поштових картках, виготовлених друкарським способом із поштовими штепелями та марками з портретом Гітлера. Якщо на листівках 1942 р. тексти надруковані німецькою мовою, то 1943 р. були спеціально випущені поштові картки з текстами німецькою, українською та російською мовами. Кореспонденція оstarбайтерів проходила цензуру, на численних листах помітні сліди цензурних помарок (зафарбовано чорним окремі рядки і цілі абзаци в тексті). Робітники надсилали разом із поштовими картками власні фотографії (розмір 3x4 см) (пришивали їх до листівки або вкладали між двома зшитими).

Окрім листів оstarбайтери могли надсилати і отримувати з України посилки. Про це повідомляється майже у кожній кореспонденції.

Проте, листування для українських оstarбайтерів не було таким доступним, як це здається на перший погляд. У листівці Вікторії Матвієнко читаємо: "... Ми будемо писати тільки по дві (листівки) на місяць, бо ми самі не можемо купити. А нам дає пан". (1943 р.).⁵ Спогади колишніх оstarбайтерів підтверджують, що листуватися з рідними могла незначна кількість депортованих.

У музейній колекції знаходяться в основному листи від молодих людей, що не були ще одружені, не мали власних дітей (це видно із переліку родичів, яким вони передають свої вітання). Депортації на роботу до Німеччини підлягали також жінки разом зі своїми дітьми. Ось підтвердження: "До нас (у табір) багато навезли із маленькими дітками", – пише Любов Каленська, оstarбайтлагер міста Дуйсбург-Хашборн, у Житомирську область (1943 р.).⁶

Шанси на виживання оstarбайтерів залежали від того, коли і де вони працювали. Умови життя тих, хто працював у сільському господарстві чи домашньою прислугою, були значно кращими, ніж на великих промислових підприємствах. Це підтверджують у листах українські робітники, описуючи рідним своє життя на чужині. Ось цитати з окремих листів (без орфографічних виправлень, як в оригіналі).

Валентина Батурина, Луганська область, м.Серго (грудень 1942р.): "Живу у хазяїна і хазяйки. Справили мені костюм, туфлі, годують дуже добре чотири рази в день. Я працюю і біля машини з хазяйкою. У неділю не має роботи і я відвідую табір, де Ніна".⁷

Іван Перелевченко (Австрія, Валендорф Табір Штаудігль) у Луганську область (грудень 1942 р.): "Кормлять неважно хлеба 270 гр. вдень й три раза суп картопляний. Учора дали нам 3,5 кг яблук свіжих. Дали костюм сирій стоимість 12 марок".⁸

Михайло Тарасенко (Дрезден, табір "Новий світ"), у Житомирську область Малинський р-н с.Пиріжки (листопад 1942 р.). "Спочатку робив 2 місяці на залізниці, а потім 2 неділі в учебном цеху, а зараз вже роблю в заводі упаковщиком упаковую станки... Починаю роботу в 7 год. в 9 год. одих 15 минут в 12 до півпервого обід і кидаємо роботу в 5 часов".⁹

Михайло Тарасик (Нюрнберг табір остарбайтерів) у Житомирську область Малинський р-н, с.Пиріжки (квітень 1943 р.): "... робимо по 12 часов, роботи очень важко, ... як виходний, то на другі роботи гонять, обще живеться "хорошо"."¹⁰

Як видно із вихідних поштових даних листів українських робітників, не було жодного німецького міста, жодного німецького села без каторжників чи військовополонених. Щоденно загони і групи робітників та робітниць крокували вулицями міст. Тільки у Берліні історики Лоренц Демпс і Райнхард Хельпер нарахували 666 таборів для робітників, примусово вивезених до Німеччини.¹¹

Особливий статус робітників зі східних окупованих територій зобов'язував їх носити принизливий знак "OST" на верхньому одязі, дотримуватися численних заборон та обмежень свободи, за невиконання яких суворо карали.

У листах часто повідомляють, про заборону вільного пересування, навіть у вільний від роботи час. "Очень скучно, потому что нас никуда не пускают" — із листа Івана Перелєвченка.¹²

Для більшості українських робітників життя у Німеччині було суворо обмежене територією підприємства і табору навіть у дні свят, коли декілька днів доводилося сидіти у брудних бараках за колючим дротом.

Іноді організовувався "відпочинок" і для остарбайтерів. Ось лист Ліди Довнук (Дрезден) у Житомирську область, Малинський район, с.Нові Воробі: "На праздник не робили 4 дні. В неділю ми ходили в другий лагерь там була передача по українському языку ми дуже плакали, коли почули українську мову, нас там вгощали таким супом що ледві поїли..."¹³

Туга за рідною домівкою, бажання повернутися на батьківщину — у кожному листі з Німеччини: "Як надоїли оці кирпичні високі дома, мені хотілося б побачити оту маленьку хатинку, покриту слом'яною стріхою, але не знаю чи прийдеться її побачити." (Ганна Скуратівська, Брауншвейг, фабрика жерстяних виробів, у Житомирську обл., Чоповецький р-н, с.Скурати).¹⁴

"... Бо вже знаєте як то на такій далекій чужій стороні скучно не бачить своїх рідних, нема з ким поговорить і своє горе расказать".¹⁵ (Марія Михайленко, Дрезден Штадлішен табір II, у Житомирську обл. Малинський р-н, с.Пиріжки).

Горем була не лише тяжка праця на чужині, відірваність від родини, моральне приниження. Голод, холод, хвороби від виснаження, антисанітарних умов вкорочували життя молодих людей. "На щот одягу, що взяла з дому, то те й ношу... в мене з ногами не дуже добре..." — ці слова збереглися серед викреслених цензурою рядків у листі Параски Ковач.¹⁶

Співробітники музею намагалися встановити повосенну долю авторів поштових карток. 1993 р. надіслали листи на адресу сільських рад, вказаних у картках населених пунктів. На жаль, ніхто не відгукнувся. Проте пошукова робота не припиняється.

1995 р. музейний фонд поповнився записами Віри Третяк, яка померла від туберкульозу навесні 1945 р. у лазареті табору для остарбайтерів. До війни вона жила на Київщині в с.Ульянки Ржищівського району, після закінчення школи мріяла стати вчителькою. 1942 р. її вивезли до Німеччини, працювала на фабриці м.Ліпштадт різноробочою. 1945 р. починає швидко прогресувати туберкульоз. За місяці хвороби Віра робила записи для своїх рідних про перебування у Німеччині, про свої думки та тугу за домівкою. Важко читати слова двадцятирічної дівчини, яка прощалася зі своїми найближчими людьми: "Ні, я не могу вірити, що я умру, що я не обійму дорогого татуса, мамусю і одиначка братіка. Невже не побачу, не буде часу розказати все пережитое мною у Німеччині."¹⁷

Ці записи Віри передала батькам її подруга — односельчанка Марія Хондич, яка повернулася додому. Записи Віри Третяк — рідкісний і цінний документ українських

остарбайтерів, і за кількістю повідомленої інформації, і за літературним талантом та силою почуттів.

Більшість поштових карток мають схожий зміст і починаються привітанням з нагоди великого релігійного свята (В ці дні не працювали і була можливість написати листа. Імовірно, на свята роздавали поштові картки робітникам). Далі йде довгий перелік родичів, знайомих, сусідів, яким необхідно передати вітання. Таку обмеженість інформації можна зрозуміти, адже існувала жорстока цензура, і лист довільного змісту міг просто не дійти в Україну.

З іншого боку, треба зауважити про загальний низький рівень освіченості авторів листів. Трапляються кореспонденції, де людина просто не може записати грамотно власну думку, сформулювати словами свої почуття та враження. А є справжні перлини народної творчості, цілі віршовані листи-поєми, як-от поштові картки від Надії Каленської,¹⁸ Ольги Михаленко: “усю молодь перевезли в оцю країну, заставляють позабути про свою родину. Ну я рідна матусю про вас не забуду, буду ждять той години, що до вас прибуду”.¹⁹ Тому листи українських остарбайтерів цінні не лише для істориків, але можуть зацікавити філологів, фольклористів.

Не зважаючи на суб'єктивність особистих вражень, листи українських робітників досить яскраво відзеркалюють події піввікової давнини. Дослідження цих документів сприяє створенню правдивої і неупередженої картини перебування української молоді у нацистській Німеччині. З одного боку, листи свідчать про досконалу та жорстоку систему експлуатації іноземних робітників на потребу рейху. А з іншого, ми знаходимо у поштових картках приклади людяного ставлення до депортованих робітників із України, що нерідко за тих умов, рятувало людині життя.

Правда про минуле є тим ґрунтом, на якому повинні базуватися можливості для спільного мирного та дружнього майбутнього двох народів, яких розділила війна.

¹ Коваль М.В. “Україна: 1939-1945. Невідомі і непрочитані сторінки історії.–К., 1995.–С.95.

² ОСТ. Газета Запорізької організації ветеранів війни “Остарбайтерів” і Запорізького Центру “Рукописання-Хендердрук.”–1995.–5 березня.–С.1.

³ Там само.–С.4.

⁴ Енциклопедія третього рейха.–М.: Локид-МИФ, 1996.–С.34.

⁵ Фонди меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років” (Далі МКНМІВВВ), КН-10723/74, Л-537/74.

⁶ Там само.–КН.–10723/24.–Л-537/24.

⁷ Фонди МКНМІВВВ.–КН.–10720/2.–Л.–534/2.

⁸ Там само.–КН.–10720/1.–Л-534/1

⁹ Там само.–КН.–10723/70.–Л-537/70.

¹⁰ Там само.–КН.–10723/10.–Л-537/60

¹¹ Война Германії против Советского Союза 1941-1945 гг.: Каталог выставки.–Берлин, Аргон, 1994.–С.213.

¹² Там само.–КН.–10723/75.–Л-537/75.

¹³ Там само.–КН.–10723/89.–Л-537/89.

¹⁴ Фонди МКНМІВВВ.–КН.–10723/71.–Л-537/71.

¹⁵ Там само.–КН.–10723/75.–Л-537/75.

¹⁶ Там само.–КН.–10723/75.–Л-537/89.

¹⁷ Експозиція МКНМІВВВ.–КН.–206087.–Д-32894.

¹⁸ Фонди МКНМІВВВ.–КН.–10723/38.–Л-537/38.

¹⁹ Там само.–КН.–56294.–Л-13759.

Грига Матяш

**ПЕРШИЙ ГОЛОВА БІБЛІОТЕЧНО-АРХІВНОГО ВІДДІЛУ
(ДО 120-ЛІТТЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ О.С. ГРУШЕВСЬКОГО)**

На зламі літа й осені 1997 р. збіглися два ювілеї, дві непересічні дати в історії української культури – 80-річчя заснування Бібліотечно-архівного відділу при Департаменті мистецтв Генерального секретаріату справ освітніх Центральної Ради та 120-ліття від дня народження його першого голови – Олександра Сергійовича Грушевського. На жаль, обидві події пройшли майже непомітно, без людних імпрес і гучних промов. Проте, прагнучи об'єктивно висвітлити кожен етап історії України (і, зокрема, героїчну й водночас трагічну добу Центральної Ради), сучасні науковці не повинні обходити мовчанкою доволі яскравий період історії архівної справи, як то було притаманно радянській історіографії. У зв'язку з цим важливим видається не лише з'ясування основних проблем архівістики 1917 – 1918 рр., а й дослідження особистого внеску співробітників Бібліотечно-архівного відділу і зокрема його керівників (О.Грушевського, В.Модзалевського) у розбудову архівної справи в тогочасній Україні.

Зародження (у 1960-х рр.) і активний розвиток (з початку 1990-х рр.) грушевськознавства як окремого напрямку історичних студій, що постав за межами України та переріс у визнану в світі міждисциплінарну науку – окрему наукову ділянку українознавства, засвідчив неабиякий інтерес науковців і громадськості до творчої спадщини видатного українського історика М.Грушевського та членів його родини. Зрозуміло, що основні наукові дослідження грушевськознавців (С.Білокозя, Л.Винара, І.Гирича, Я.Дашкевича, А.Жуковського, В.Заруби, Л.Зашкільняка, С.Кіржаєва, Я.Малика, Р.Пирога, В.Ульянівського, Ю.Шаповала та ін.) розгорталися навколо біографії, творчої та наукової спадщини Великого Українця. Водночас плідний і багатий здобутками “найновіший період наукового грушевськознавства” (датований Л.Винаром із початку 1990-1991 рр.), пов'язаний з початком “відродження української національної історіографії в Україні”¹, засвідчує розширення горизонтів грушевськознавчих студій, зростання інтересу до життя та долі К.Грушевської, О.Грушевського. Важливим кроком у розвитку грушевськознавства було виокремлення й становлення “Міжнародного Товариства Грушевського” при УІТ (1991 р.) і створення у м.Києві (згідно з рішенням Київського міськвиконкому №87 від 3 лютого 1992 р.) Історико-меморіального музею Михайла Грушевського”, співробітники якого ведуть велику наукову-дослідну та пошукову роботу щодо встановлення найменших фактів і подій, пов'язаних із родиною Грушевських. Водночас і ухвала Ювілейної наукової конференції “Михайло Грушевський в історії України”, що відбулася 19-20 жовтня 1991 р. в Нью-Йорку та стала значною культурною подією в науковому та громадському житті діаспори, наголосила на необхідності “з'ясувати долю родини академіка М.Грушевського, зокрема його дочки Катерини (відомої дослідниці), дружини Марії, брата Олександра та ін.”². Нині на часі всебічне дослідження життєвого і творчого шляху О.Грушевського – молодшого брата “батька української історіографії”, представника відомої родини Грушевських³, свого часу добре знаного літературознавця, етнографа, історика, джерелознавця й архівіста.

Олександр Грушевський народився 12 серпня 1877 р. у сім'ї Сергія Федоровича Грушевського та Глафіри Захарівни Опокової (Опокевич). У той час родина, в якій підросли син Михайло та донька Ганна, проживали на Кавказі у м.Ставрополь, куди Грушевські переїхали з м. Холма після призначення 1869 р. Сергія Федоровича інспектором народних шкіл Терської області. Через рік після народження Олександра батька було переведено до Владикавказу. Саме тут у серпні 1888 р. хлопчик розпочав навчання у Владикавказькій класичній гімназії, вступивши одразу до 2-го класу. Як згадував він пізніше в автобіографії, початкову освіту здобував вдома з допомогою батька та старшої сестри, яка й підготувала його до вступу в гімназію.⁴ “Під впливом батька, що заховав тепле привязанне до всього українського – мови, пісні, традиції”⁵ з раннього дитинства формувалася національна свідомість Олександра, виникало захоплення українським фольклором, історією. Обмеженість спілкування з ровесниками спонукала хлопця до читання, розвивала

вдумливість, розважливість, самостійність мислення. Під час навчання у Владикавказській класичній гімназії (1888-1893 рр.) він захоплювався математикою та фізикою, але водночас любив історію й літературу. Його вабили ті предмети, що вимагали не стільки пам'яті, скільки розумового напруження⁶. Неординарні здібності учня були помічені класним наставником Т.Кохідзе і неодноразово відзначалися "нагородою 1-го ступеня".

Свої наукові пріоритети Олександр визначив не без вагань, і зважаючи на те, що інтереси родини зосереджувалися на гуманітарних науках. Після закінчення гімназичного навчання з трьох шляхів, які захоплювали його увагу: на медичний факультет, що "обещал деятельность, более богатую непосредственно пользою для общества", на правничий – що приваблював "науками общего характера – историею и энциклопедиею права, политическою экономиею"⁷ та на історико-філологічний, він обрав останній. Навчаючись на історичному відділі історико-філологічного факультету Імператорського університету св. Володимира у Києві, юнак не зрадив своїм уподобанням – слухав виклади на I – II курсах правничого факультету, захоплювався античною філософією. Після остаточного визначення "російської історії як предмета дослідження" здібний студент на двох старших курсах починає відвідувати практичні заняття з джерелознавства у семінарі проф. В.Антоновича, працюючи під керівництвом видатного вченого над історією Русі домонгольського періоду. Тут він прилучається до роботи з першоджерелами, усвідомлює значення архівних матеріалів для історичних студій, розпочинає дослідження Пінського Полісся, опираючись на багатоаспектну документальну історико-етнографічну базу і широко користуючись порадами В.Антоновича, М.Грушевського, В.Іконнікова. Слід наголосити, що Михайло Сергійович як старший брат багато в чому допомагав становленню Олександра як ученого-історика, опікувався рівнем його наукової роботи. Традиції семінару В.Антоновича Олександр Сергійович буде пізніше застосовувати у своїй науково-педагогічній діяльності.

Університетське навчання О.Грушевський закінчив у 1899 р. з дипломом I ступеня та золотою медаллю за працю "Турово-Пинское княжество". Диплом про вищу освіту, виданий О.Грушевському 11 червня 1899 р., засвідчував "весьма удовлетворительные" знання випускника з російської історії, грецької та латинської мов, стародавньої історії та історії середніх віків, історії церкви, історії слов'янських народів та нової філософії і надавав право "причислення к потомственному гражданству" і "поступления в гражданскую службу в чине X класса"⁸.

По закінченню університетського курсу "магистрат русской истории Киевского университета" не втратив жаги наукового пошуку. 1900 р. він перебуває у науковому відрядженні у Австрії та Німеччині, захоплено працює у музеях, бібліотеках, архівах, поглиблюючи свої знання з питань доісторичної доби середньої та східної Європи, історії романського Середньовіччя. А після повернення видає у 1901 – 1903 рр. серйозну історичну працю у 2-х частинах "Пинское Полесье: Исторические очерки (XI – XIII вв.)"⁹.

Важливим етапом у житті О.Грушевського була науково-педагогічна діяльність у Новоросійському університеті як приват-доцента кафедри російської історії (січень 1907р. – вересень 1908р.), куди його привело зацікавлення проблемою заселення Наддніпрянщини. Саме тут він отримав премію за спецкурс, присвячений добі Петра I, прочитаний російською мовою, і догану за читання лекцій із історії України українською мовою. Як відомо, О.Грушевський першим розпочав у Новоросійському університеті читання спеціального курсу з історії України, але незабаром отримав попередження від попечителя Одеського учбового округу. "Натомість студентство зустріло виклади на українській мові з великим задоволенням". Нема де поставити додаткових стільців, казав смотритель університетського будинку (на Преображенській вулиці)", – згадував Олександр Сергійович¹⁰. Тематика лекцій переносилася на семінари, проводилися також практичні заняття з невеликим гуртком вдома або в залі одеської "Просвіти", голова якої М.Комар щиро вітав кожен реферат членів гуртка. Але вже у березні 1908 р. за наказом Міністра народної освіти приват-доцентові О.Грушевському (разом із деканом історичного факультету – фон Штерном, який висловлював задоволення з приводу зацікавлення студентів історією) було оголошено догану за українську мову та запропоновано негайно перейти на "єдиний общегосударственный язык". Погрози звільнити з посади у разі повторення подібного не були марними. Олександр

Сергійович змушений був залишити стіни цього навчального закладу: “прийшлося пакувати книжки та посилати портьє готелю “Пасаж” за білетом на городську станцію”.¹¹

Впродовж 1908-1916 рр. історик проживав за межами України, зберігаючи вірність своїм світоглядним цінностям і науковим уподобанням. Він викладав у вищих навчальних закладах Москви (1909 р.) й Петербурга (з 1910 р.) “малоросійську” історію, співпрацював із російськими науковими часописами “Известиями отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук” (1906 – 1917 рр.), “Журналом Министерства народного просвещения”, зосереджуючи наукові зацікавлення на історико-біографічних дослідженнях. Впродовж 1908-1911 рр. він створив цілу галерею портретів визначних істориків, фольклористів, етнографів (М.Костомарова, П.Куліша М.Максимовича, М.Маркевича, І.Франка).¹² Варто зазначити, що, працюючи у Московському та Петербурзькому університетах, Олександр Сергійович намагався створити у стосунках із своїми студентами особливу наукову атмосферу, яку він відчував на заняттях у семінарі В.Антоновича. Тому паралельно з університетськими лекціями (як і в Новоросійському університеті), він проводив семінари та практичні заняття “з невеличким гуртком на дому”. У семінарі працювали над джерелами та писали реферати й залікові роботи; в гуртку українознавства розроблялися проблеми, не пов’язані з курсами та семінаром. Серед студентів та гуртківців О.Грушевського цього періоду були О.Баранович, Г.Голоскевич, І.Крижановський, Л.Чикаленко, О.Шульгин та ін.

Перебуваючи на посаді приват-доцента Петроградського університету, за порадою О.Шахматова, О.Грушевський звернувся до великого князя Костянтина Романова із проханням про “високе заступництво” за брата – Михайла Сергійовича, засланого з родиною до Сибірська.

Повернувшись брати до Києва майже одночасно, одразу поринувши у вир бурхливих подій доби визвольних змагань. Зокрема О.Грушевський брав активну участь у створенні першого Українського народного університету. Саме Олександр Сергійович виголосив доповідь про організацію навчального закладу, який був би “народним по складу слухачів та вповні науковим по системі викладів”¹³ на поважному зібранні – другому засіданні “в справі утворення університету”, у якому брали участь лектори літніх курсів товариства “Праця”, представники “Українського наукового товариства у Києві”, товариства “Шкільна Освіта”, “Просвіта”, “Праця”. Він же розробив і один із варіантів навчального плану, розглянутого історико-філологічною комісією (О.Грушевська, О.Грушевський, А.Лобода, І.Огієнко, Г.Павлуцький, І.Свенцицький). За цим планом, із 3-х років навчання перший мав бути присвячений “забороненому” українознавству. Після відкриття Українського університету – “величного храму вільної української науки на вільній українській землі” — О.Грушевський – приват-доцент (пізніше – професор), товариш голови президіуму правничого факультету, першим деканом якого був Б.Кістяківський. Водночас він очолює бібліотечну комісію університету, у розгортанні діяльності якої йому допомагає дружина Ольга Олександрівна (до шлюбу – Парфененко), яка працювала бібліотекарем цього навчального закладу.

З вересня 1917 р. О.Грушевський очолив Бібліотечно-архівний відділ при Департаменті мистецтв Генерального секретаріату справ освітніх Української Центральної Ради. Як відомо, у структурі Департаменту мистецтва, який складала відділи: пластичних мистецтв, театральний, музичний, охорони пам’яток старовини і мистецтв, художньої промисловості, бібліотечно-архівний відділ з’явився пізніше за інші. Його створення не лише доводило усвідомлення вченими-гуманітаріями, котрі працювали в Центральній Раді, ролі та значення архівів для молодого Української Держави, а й підкреслювало турботу уряду про збереження безцінної скарбниці пам’яті – архівів і водночас розуміння ним важливості наукового опрацювання архівних документів. Беручись за цю нелегку справу в складних умовах революційної доби, О.Грушевський добре розумів свою відповідальність за доручену справу, а тому взяв на себе “левоу частку” роботи на цій ниві, зосереджуючи увагу як на архівній, так і на бібліотечній справі, та водночас здійснюючи керівництво Педагогічним музеєм. Передусім він прагнув довести широкому загалу, що “архіви це основа для розвитку студій про минуле українського народу, бо мало хто з дослідників минулого українського життя може обійтись без архівних матеріалів в своїх наукових студіях”¹⁴. Архівні матеріали, що

відклалися у фондах ЦДАВО України та ЦДІА України у м. Києві дають підстави стверджувати, що О.Грушевським було розроблено оригінальну модель організації архівної справи. Згідно з нею, загальне керівництво, координацію теоретичних досліджень і практичних робіт мав здійснювати Бібліотечно-архівний відділ, при якому б створювалися:

- а) археографічна комісія з архівним гуртком для розроблення теоретичних проблем архівознавства та наукового опрацювання архівних документів;
- б) наукова бібліотека з читальним залом для обслуговування дослідників;
- в) редакція спеціалізованого часопису "Пам'ятки" для публікації документальних матеріалів.

Відділу повинні були підпорядковуватися Національний архів, спеціалізовані архіви (як то: Музей-архів війни й революції) та районні архіви. У напрямі наукового опрацювання документів відділу мали підпорядковуватися реорганізовані та новостворені архівні комісії (як-то: Волинська архівна комісія у м.Острозі). У зв'язку з цим у планах відділу було:

- створення Українського Національного Архіву;
- підтримка існуючих районних архівів та створення (при необхідності) нових;
- наукове розроблення архівних документів;
- координація наукових археографічних робіт, що проводилися архівними комісіями (та відкриття нових комісій);

створення реєстру українських документів, що знаходяться у російських архівах для повернення їх Україні;

видання спеціального археографічного часопису "Пам'ятки";

"рятування ушкоджених приватних архівів та архівів установ"¹⁵.

Окрім того, при відділі планувалося заснувати дві комісії: бібліографічну й археографічну (з 6-8-ми членів) для розроблення теоретичних і практичних проблем своєї компетенції. При комісіях передбачалося створити бібліографічний і архівний гуртки "з тих, хто має відповідні знання і бажає допомогти праці" Комісії¹⁶. Ці інституції в подальшому мали перспективу науково-дослідної установи.

З метою виконання цих планів співробітниками відділу О.Барановичем, О.Грушевською, В.Дем'янчуком, Т.Фаранюком, під керівництвом О.Грушевського шляхом листування налагоджувалися стосунки з архівними комісіями (Катеринославською, Полтавською, Таврійською, Чернігівською), місцевими відділами товариства "Просвіта" (Кам'янець-Подільською, голова К.Солуха); залучалися до співпраці з відділом відомі вчені та дослідники-аматори (С.Глушко, Д.Онацький, В.Щербаківський, та ін.); проводилося анкетування архівів України; у періодичних виданнях оприлюднювалися заклики Генерального секретаріату народної освіти до громадянства України щодо збереження "друків теперішнього часу" для майбутніх дослідників. Не всі плани втілилися, але О.Грушевський докладав максимальних зусиль до матеріалізації ідеї рятування народного багатства – документальних пам'яток, звертав увагу широкого загалу на високу наукову вартість архівних документів (Як-то: у статтях 1918-1919 рр. "Сучасне українське архівознавство", "Наші наукові потреби", "Стежки і шляхи української науки" та ін.) Таким чином, важко погодитися з усталеною в історіографії думкою про те, що "его бесславное существование ничем положительным не закончилось" (А.Грінберг)¹⁷. Бібліотечно-архівним відділом на чолі з О.Грушевським було закладено основи висунутої його правонаступником – Архівно-бібліотечним відділом Головного Управління Мистецтв і Національної Культури (голова В.Модзалевський) загальної архівної реформи в Україні 1918 р., що передбачала створення Національного архіву Української держави у Києві та Губерніальних архівів і Комісій на місцях. Отже, за відсутністю реальних результатів поступу у реорганізації архівної справи доби УЦР, важливим можна вважати внесок Бібліотечно-архівного відділу Генерального секретарства справ освіти УЦР (з 9 січня 1918 р. – Народного міністерства освіти УНР) у розбудову теоретичних основ подальшого розвитку архівного будівництва в Україні.

Склавши обов'язки голови Бібліотечно-архівного відділу, О.Грушевський не припиняє кипучої діяльності і не зрікається співпраці з архівними установами в Україні. Впродовж першої половини 20-х років він – керуючий історичним циклом Вищого інституту народної

освіти ім. М. Драгоманова, член Наукової ради інституту, керівник Секції історії українського права при Правничім товаристві, член бюро УНТ в Києві, директор Постійної Комісії для складання історично-географічного словника українських земель (з березня 1919 р.), дійсний член Науково-дослідної кафедри історії України під керівництвом академіка М. Василенка (1922 – 1923 рр.), де він очолював секцію литовського періоду. У голодні роки військового лихоліття й розрухи О. Грушевський не лише працює організаційно й науково¹⁸, а й підтримує тісні контакти з братом, який перебуває у еміграції, виконуючи його доручення. Так, наприкінці 1921 р. було створено віденський “Комітет помочі голодним України”, метою якого була матеріальна підтримка робітників науки, літератури, мистецтва та культури, а також широких кіл інтелігенції, робітників та селян. Головою комітету став М. Грушевський. Окрім нього, до Президії входили поет Олександр Олесь (О. Кандиба) та письменник Ю. Ткаченко (Сірій). Українські емігранти душею вболівали за своїх співвітчизників, піклуючись про справедливий розподіл відісланого: на Україну йшли посилки з одягом, взуттям, харчами. Філії комітету було створено у Києві, Львові, Чернівцях. Київську філію очолював О. Грушевський, згуртувавши навколо себе людей, яких знав особисто і яким довіряв: О. Грушевська, О. Корчак-Чепурківський, В. Кричевський, І. Мар’яненко, Н. Ткаченко, Є. Черняхівський. Вони брали участь у розподілі посилок, щоб ті дійшли за призначенням. Така діяльність не залишилася непоміченою Київським губернським відділом ДПУ: у вересні 1923 р. на О. Грушевського була заведена справа як на учасника петлюрівського руху та націоналіста, який підтримує зв’язки з зарубіжними вченими. Але цього разу підстав для арешту не знайшлося...

На початку 20-х років О. Грушевський не припиняв співпраці з архівними установами. Ним були детально розроблені оригінальні варіанти “Положення про архівно-археологічний інститут” та програми археографічних курсів. Усвідомлюючи важливість проблеми підготовки кадрів для архівних установ, він відгукнувся на запрошення Укрцентрархіву прочитати лекції на перших курсах архівних працівників, які відбулися в два етапи: 1-14 червня у Харкові (для представники архівних установ із Катеринослава, Полтави) та 3-19 серпня - у Києві (для архівістів Вінниці, Одеси, Чернігова). На курсах були прочитані лекції з архівознавства, архівного законодавства, історії України тощо, проведені практичні заняття з палеографії, архівної техніки, філігранології, дипломатики. Професор О. Грушевський прочитав у серпні 1923 р. на заняттях у Києві, які проходили в приміщенні Центрального історичного архіву (вул. Короленка 22-а, Софійське подвір’я) два курси: “Архіви УРСР” та “Українські архівні матеріали в західних архівах”¹⁹.

Після повернення з еміграції весною 1924 р. М. Грушевського й організації ним історичних установ Грушевський-молодший очолює Секцію соціально-політичної та економічної історії Науково-дослідної кафедри історії України, став дійсним членом Археографічної комісії ВУАН, членом редколегії журналу “Україна”, “Записок історико-філологічного відділу ВУАН”, під його редакцією вийшло 3 томи “Історично-географічного збірника ВУАН” та ін. З погляду архівістики варта уваги робота О. Грушевського у АК ВУАН, яку очолював О. Гермайзе. Так, за дорученням комісії вчений опрацював архівні джерела з історії міського землеволодіння часів Гетьманщини, оприлюднюючи результати своїх пошуків у виданнях Історичної секції ВУАН; прилучився до розроблення правил археографічних публікацій у складі спеціального редакційного комітету, до якого ввійшли також М. Грушевський, О. Гермайзе, К. Лазаревська, Є. Тимченко; взяв участь у роботі “передз’їздивської” квітневої наради, скликаній Укрцентрархівом напередодні Першого Всеукраїнського з’їзду архівних працівників (8-13 травня 1926 р.) для обговорення проблем видавничої діяльності, удосконалення мережі архівних установ та підвищення кваліфікації архівістів. Учасники наради підтвердили правомірність рішення Колегії Укрцентрархіву від 27 лютого 1926 р. про реорганізацію наукового галузевого часопису “Архівна справа” у науково-популярний і наголосили у зв’язку з цим на необхідності розширення кола авторів. Як свідчить протокол наради, було запропоновано запросити до співпраці у журналі О. Гермайзе, М. Корциловича, Н. Полонську, М. Тищенка, та ін.²⁰ Окрім того, О. Грушевським було розроблено “Положення про Історично-археографічні курси при Катедрі історії українського народу”. Курси існували як семінар для підготовки “наукових дослідників-

спеціалістів в археографічній та бібліотечній справі”²¹ та передбачали ознайомлення з теоретичними курсами української історіографії, історичної методики й історичної критики, палеографії, дипломатики, історії графіки й друкознавства, бібліотекознавства, друкознавства та практичні заняття в архівах. Отже, як бачимо, О.Грушевський не залишався осторонь життя архівної системи, хоча фактично вже не був її співробітником.

Активна наукова, педагогічна й організаційна діяльність О.Грушевського обірвалася у липні 1933 р. – погром історичних установ ВУАН торкнувся і його долі. Вченого звільнено з посади “за повний саботаж в науковій роботі, за виготовлення низької по якості та шкідливої по змісту своєї продукції, за вороже ставлення до міроприємств щодо зміцнення роботи ВУАН та її установ”²². А у серпні 1938 р. Олександра Сергійовича заарештовано як “одного з керівних учасників антирадянської української націоналістичної терористичної організації”. Впродовж багатьох місяців допитів літній хворий вчений мужньо відкидав висунуті проти нього звинувачення, визнаючи себе лише переконаним націоналістом-“самостійником” і послідовником ідей брата. Засуджений у жовтні 1939 р. до 5 років заслання до Казахстану, він назавжди залишив батьківщину. Відбував покарання у м. Павлодарі, працював рахівником і мріяв про можливість наукової роботи, понад усе прагнув зняти з себе пляму необгрунтованого звинувачення. За життя цього не сталося, Олександр Грушевський помер 1943 р. після довгої хвороби у одній із лікарень Іртишського р-ну Павлодарської області. Сталінська завірюха замела його сліди, лише у вересні 1989 р. вченого реабілітували на підставі Указу про відновлення справедливості щодо жертв репресій сталінізму.

На жаль, донині життєвий та творчий шлях вченого-патріота залишається маловідомим. Відповіді на численні запитання щодо нез’ясованих фактів біографії й особливостей наукової спадщини О.Грушевського дасть лише ґрунтовне дослідження з залученням широкої джерельної бази.

¹ *Вичар Любомир*. Вступ до науки грушевськознавства. // Український історик. – 1996. – № 1-4 (128-131). – С. 27.

² Резолюції Ювілейної наукової конференції в Америці, присвяченої 125-й річниці від дня народження академіка Михайла Грушевського. / *Вичар Любомир*. Михайло Грушевський – історик і будівничий нації: Статті і матеріали. – Нью-Йорк-К.-Торонто, 1995. – С. 271.

³ Про О.С.Грушевського див.: *Верба І.В.* Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // УІЖ. – 1996. – № 5(410). – С. 136–138; Життєпис і спис праць проф. О.С.Грушевського. // Записки історично-філолог. відділу. – 1923. – Кн. II–III. – С. 134–136; *Качкан В.А.* З родоводу Грушевських (Олександр Грушевський – історик, етнограф, літературознавець). // *Качкан В.А.* Українське народознавство в іменах: У 2 ч. Ч. 2. Навч. посібник. – К.: Либідь, 1995. – С. 160–171; *Матяш І.Б.* Модель організації архівної справи в Україні доби Центральної Ради. // Центральної Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради): Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. В 2-х частинах. – К., 1997. – Ч. 2. – С. 285–291; *Пиріг Р.Я.* Доля брата М.С.Грушевського – Олександра була типовою для української інтелігенції 1930-х років. // Літ. Україна. – 1993. – 15 липня; *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 162–169; *Юркова Оксана.* Фундатор історичної географії України / Історичний календар – 97. – К., 1996. – С. 247.

Важливі архівні джерела до вивчення життя та долі О.С.Грушевського відклалися в українських архівосховищах: ЦДА України у Києві (Ф. 1235), ЦДАВО України (Ф. 2581), ЦДАГО України (Ф. 263), ДАК (Ф. 936), ДА Одеської області (Ф. 45) та ін., а також за її межами, зокрема у Росії: ДАРФ (Ф. 63), архів РАН (Ф. 134) та ін.

⁴ ЦДА України, м. Київ: Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 1048. – Арк. 11.

⁵ *Грушевський М.С.* Автобіографія, 1906 р. / Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 198.

⁶ Там само.

⁷ Там само. – Арк. 11.

⁸ Там само. – Арк. 16.

⁹ Друга частина книги вперше була видрукована на сторінках “Університетских известий” (1902–1903 рр.). Для друку окремою книжкою вона була значно доповнена і доопрацьована. Всього до книги включено 110 актів: а) акти 1471–1566 рр., що стосуються історії Пінського Полісся, б) акти 1561–1563

В.Модзалевського – побутова історія Лівобережної України. Протягом наступних чотирьох років молодий дослідник публікує перші наукові праці: ряд повідомлень на архівних матеріалах — в “Киевской Старине” та “Материалы для истории Полтавского полка” — в “Трудах” Полтавської архівної комісії³. Історичні студії приводять його до висновку про необхідність укладення докладного розпису всіх українських шляхетських родів⁴.

1907 р. сімейні обставини змушують Вадима Львовича залишити Київ і перебраться до Петербурга. Перед самим від'їздом сталася прикра пригода, яка принесла чимало переживань і пізніше не раз давалася взнаки. “Чем был вызван мой арест – не знаю до сих пор, — писал він до П.Дорошенка в листі від 12 квітня 1911 р., будучи вже директором Чернігівського музею старожитностей В.Тарновського, — думаю, однако, что ничем иным, как моими частыми посещениями Университетской библиотеки, куда меня привлекали рукописи Лазаревского; посещения эти казались, вероятно, очень странными, ибо допустил, чтобы офицер ходил заниматься в библиотеку – было, конечно, делом трудным”⁵. На щастя, цей випадок не завадив вченому посісти посаду вихователя у тому ж Першому кадетському корпусі, який він і сам закінчував 1898 р.

Наступні чотири роки життя В.Модзалевського виявилися досить результативними для генеалогічних студій. Служба в Корпусі залишала достатньо часу для роботи над “Родословником”. Столичні бібліотеки й архіви, а особливо – Архів державної герольдії Сенату, де зберігалися документи українських дворянських родів⁶ — усе це давало необхідний матеріал для наукової праці. Крім того, в Петербурзі тоді проживали нащадки багатьох старих українських фамілій, які часто зберігали сімейні архіви⁷ й охоче надавали відомості для внесення до Родословника. Велику допомогу надавав старший брат, Борис Львович, відомий літературознавець і пушкініст, один із засновників Пушкінського дому; з ним В.Модзалевського пов'язували не лише родинні зв'язки, а й близька дружба⁸. 1908 і 1911 р. вийшли друком 1-й і 2-й томи “Малороссийского Родословника”, зібрано матеріали до наступних томів.

Але життя в Петербурзі скоро набридає вченому. Нездоровий клімат чужого міста, клопітна праця вихователя відбирають сили, шкідливо відбиваються на здоров'ї, навіть заняття генеалогією вже не викликають колишнього захвату⁹. В листі до М.Василенка від 30.11.1909 р. він пише: “Делал многократные попытки попасть на службу в Малороссию, но ничего из этого пока не вышло... Нет ли у Вас на виду чего-нибудь для меня подходящего, а то я уже близок к унынию...”¹⁰ Цього ж таки року П.Дорошенко клопочеться про призначення Модзалевського вихователем до Чернігівського дворянського пансіону, проте невдало — на заваді стало невизначене сімейне становище Вадима Львовича¹¹. Лише 1911 р. Модзалевський зміг повернутися на Україну, діставши (очевидно, не без участі П.Дорошенка) запрошення від Чернігівської губернської земської управи очолити майбутній Об'єднаний музей, що мав утворитися на базі трьох існуючих чернігівських музеїв¹². Одночасно, 2 березня 1911 р., Чернігівська губернська учена архівна комісія (ЧГУАК) обирає В.Модзалевського правителем справ. Через рік, у квітні 1912 р. вченого обрано секретарем Чернігівського дворянства; ця, суто канцелярська посада давала йому казенне житло, стабільне грошове утримання та вільний час для наукової роботи.

Ставши правителем справ ЧГУАК, Вадим Львович поставив її роботу на міцну наукову основу¹³. Під його редакцією видано 9-12 тт. “Трудов” ЧГУАК, “Отчеты о деятельности” Комісії за 1913-1915рр. В.Модзалевський провадить організаційну роботу Комісії, її листування, займається розглядом старих справ та описів відомчих архівів, бере участь у розробці програми огляду архівів Чернігівської губернії (1914р.).

Слід відзначити, що діяльність В.Модзалевського в 1911-1914 рр. має виразно археографічний характер. У цей час опубліковано “Актовые книги Полтавского городского уряда”, вип. I-III, (1912-1914), перший випуск видання музею В.Тарновського “Материалы по истории Малороссии” (1912), “Актовые книги Стародубского городского уряда 1693 г.” (1914). В “Трудах” ЧГУАК, починаючи з десятого тому, Модзалевським започатковано розділ “Материалы и заметки”, призначений для публікації цікавих документів, що не входять до складу цілісних архівних фондів, зокрема документів приватних архівів і колекцій. Окрім того, два випуски “Трудов” вийшли як підбірки документів: вип.9 – матеріали до історії

звільнення селян (1912), вип. 12, ч. 1 – матеріали для біографії стародубського полковника Тимофія Олексійовича. З 1911 р. триває також робота над підготовкою до публікації діаріуша генерального підскарб'я Якова Маркевича, пов'язана зі співробітництвом у НТШ. В.Модзалевський фактично керував підготовкою видання на всіх етапах – від копіювання до коректури і написання приміток. 1913 р. четвертий том цього зразкового в археографічному відношенні видання побачив світ¹⁴. Друкування наступних томів стало неможливим у зв'язку з початком війни. З'являються й окремі наукові дослідження вченого, історичні розвідки та повідомлення на підставі архівних документів — у виданнях Чернігівської та Полтавської архівних комісій, Записках НТШ, «Україні»¹⁵.

Продовжується діяльність Модзалевського як історика українського шляхетства. Виходять третій (1912) та четвертий (1914) томи «Родословника»¹⁶. 1914 р. у співавторстві з В.Лукомським і Г.Нарбутом виходить чудово ілюстроване видання «Малоросійський Гербовник»¹⁷. Ще одним штрихом до шляхетської історії мав стати двотомник «Український старовинний портрет», що готувався у видавництві «Друкарь» за участю М.Біляшівського, В.Модзалевського, Г.Нарбута та К.Широцького вже 1919 р. Видання передбачало публікацію близько 200 портретів, супроводжуваних біографічними нарисами за авторством Модзалевського. У цьому ж видавництві планувалося видати іще дві книги за безпосередньою участю останнього: «Альбом Рігельмана» та «Галерея українських політичних смертників, емігрантів, політичних засланих та в'язнів XVII-XVIII в.в.»¹⁸. Обидва видання залишилися нереалізованими.

Перша світова війна, пов'язана з нею матеріальна скрута дещо зменшила видавничу та публікаторську діяльність В.Модзалевського. Водночас спостерігаємо певну зміну об'єкта наукових зацікавлень, що її можна розглядати, як цілком логічну: від студій побутової історії (через забезпечення документальної бази таких досліджень) – до історії ремесел, мистецтва, як однієї зі сторін життя суспільства. У цей час вчений починає працювати над збиранням матеріалів із історії українських ремесел, зокрема, про ливарництво та гутництво¹⁹.

Час поставив на порядок денний ще одну проблему. В десятих роках нинішнього століття спостерігається значне зростання інтересу широкої громадськості до української старовини, саме до національних її особливостей²⁰. Краснорічна робота посилюється необхідністю збереження історичних матеріалів – архівів, музейних колекцій, приватних збірок старовини – від цілком реальної загрози загибелі у військових діях Першої світової війни та революції. У цей час Модзалевський занурюється в пам'ятоохоронну діяльність, займається популяризацією українського мистецтва й українознавства загалом, організовує екскурсії місцевими музеями, проводить заняття гуртків. У Чернігові виходять дві його популярні роботи – «Украинское искусство» (1917) та «Основные риси украинского мистецтва» (1918).

Уже на початку 1917 р. із ініціативи В.Модзалевського в Чернігові виник «Черниговский отдел Общества сохранения в России памятников искусства и старины», в травні на його основі²¹ було створено місцевий відділ Комітету охорони пам'яток старовини та мистецтва. Рішенням Постійного бюро Чернігівського губвиконкому, на Вадима Львовича покладено виконання обов'язків Комісара охорони пам'яток мистецтва та старовини²². Перебуваючи на цій посаді, В.Модзалевський багато уваги приділяє зосередженню в Чернігові приватних збірань – предметів старовини, фамільних архівів, щоб захистити їх від знищення революційно настроєним селянством. Протягом літа-осені 1917 р. ведеться листування з власниками значних збірань старовини – Є.Качановською, М.Марковичем, О.Олив, О.Олсуф'євою, Є.Судінком – про передачу їхніх збірок до Чернігівського музею. У листопаді 1917 р. ситуація загострилася: комісар охорони пам'яток клопочеться про виставлення варті біля чернігівських музеїв, соборів, щоб оборонити їх від погромів. Організовується фотографування старовинних споруд. Від імені Комісара ведеться листування з повітовими і місцевими земельними комітетами про організацію охорони мастків, зокрема, М.Марковича в с.Сваркові, П.Дорошенка в с.Баничах, О.Олив в с.Качанівка, а в грудні 1917 р. через губернський земельний комітет проводиться циркуляр повітовим земельним комітетам про охорону рухомості в помістях²³.

Після звільнення посади завідуючого Архівно-бібліотечним відділом (О.Грушевський

висловив бажання очолити бібліотечну секцію), було вирішено запропонувати її В.Модзалевському. Телеграму з пропозицією було надіслано 4 квітня; з 2 травня вчений приступив до виконання обов'язків²⁴.

Слід зауважити, що невелику результативність діяльності Архівно-бібліотечного відділу в перші півроку його існування цілком можна співвіднести з невизначеністю державної політики українського уряду, який, вважаючи себе тимчасовим, не проводив нового законодавства, зокрема, в галузі культури. Культурне будівництво велося громадськістю на рівні "Просвіти". Архівно-бібліотечний відділ теж провадить свої справи через напівприватне листування із знавцями старовини та архівними комісіями, звернення до громадськості у пресі, тощо. Лише після проголошення України суверенною державою, утворення Ради Міністрів, починається активна діяльність, спрямована на створення загальнодержавних культурних установ: Державної Бібліотеки, Державного Архіву, Державного Музею, Національної Академії Наук, Академії Мистецтв.

Розробка плану загальної архівної реформи та перших законодавчих актів для її проведення, створення проєкту Національного архіву Української держави, утворення Головного архівного управління, як єдиного органу керування архівною справою – це результат праці невеликого колективу ентузіастів, очолюваного В.Модзалевським. Показове в їхній діяльності – надполітичність. Архівне управління пережило три переміни влади, дотримуючись єдиної мети – збереження архівів, джерельної бази для наступних історичних досліджень. Така позиція була притаманна Вадиму Львовичу. Ще 1914 р. в одному з листів до М.Василенка він відзначає: "По своим взглядам я человек прогрессивный, но беспартийный в самом точном смысле этого слова. Я жажду только одного – объективного углубления в прошлое... У нас так мало сделано в целях изучения родной старины, что следовало бы отказаться от всяких флагов и объединиться без различия мировоззрений"²⁵. Цілий ряд доповідних записок про необхідність архівної реформи в Україні, поданих у свій час Модзалевським до різних урядів у Києві (на початку 1919 р. – в Наркомат Освіти²⁶, у вересні 1919 р. – до в.о.попечителя учбового округу²⁷), ілюструє нам саме таку "політичну безпринципність", направлену на досягнення суспільно-корисного результату. Почавши свою діяльність у галузі архівного будівництва в момент народження нової Української держави, В.Модзалевський намагався використати всі можливості забезпечення збереженості її джерельного підґрунтя. Завдяки діяльності очолюваного ним колективу вдалося врятувати значну частину київських архівів, було створено прецеденти українського архівного законодавства, зрештою, обґрунтовано саму необхідність державного архівного будівництва. Пізніше Вадим Львович так змальовував умови роботи Архівного управління та значення його діяльності: "Постоянные смены правительств, учреждений и лиц, прикосновенных к делу, постоянная упорная, "позиционная" борьба на всех фронтах и во всех направлениях за участь архивов и за проведение в жизнь архивной реформы, "выдиране" средств на спасение архивов и увеличение числа архивных работников, — таковы те условия, в которых нужно было работать [...] Я временами приходил в полное отчаяние от топтания на одном месте и от той тошнотворной жвачки, в которую силою обстоятельств обратилась разработка и проведение архивного закона." "Результат виден и уничтожить его нельзя: Управление, несомненно, спасло много архивов, и в этом одном его большая заслуга перед наукой.[...] Даже самый факт двухлетнего существования на Украине специального архивного учреждения – и то уже большой шаг вперед в отношении хода развития архивных идей, и я счастлив, что мне пришлось быть около этого дела в течение полутора лет"²⁸.

На жаль, у жовтні 1919 р., постановою Управління народної освіти при "Особом совещании при Главнокомандующем вооруженными силами Юга России", Головне архівне управління було скасовано (великою мірою через ідейну ворожнечу людей, які, здавалося б, покликанням своїм мали сприяти діяльності цієї установи²⁹.) Після повернення до Києва радянської влади Архівне Управління було поновлено, проте його діяльність втратила всеукраїнське значення³⁰. Очолив його співробітник колишнього Управління, близький товариш В.Модзалевського, В.Міяковський. Вадим Львович співробітничав там лише як член Архівної Ради. Розчарування, втрати, велика громадська діяльність останніх років вкрай підірвали його нетривке здоров'я. 3 серпня 1920 р. В.Модзалевського не стало. На його смерть

відгукнулися наукові установи, що високо оцінили працю вченого³¹.

Нашому поколінню належить скласти свою оцінку діяльності Вадима Львовича Модзалевського. Історик, генеалог, джерелознавець, архівознавець, архівіст, він, насамперед, — син своєї епохи, один із діячів української культури, людей, які доклали зусиль до об'єднання українського народу, прилучення його до світового співтовариства народів державних.

³¹ Єдине окреме дослідження, котре й досі залишається на правах рукопису: *Коваленко А.Б.* В.Л.Модзалевский как историк и источниковед / Дисс.на соиск.уч.степ.канд.ист.наук.—К.,1980. Матеріали до біографії Модзалевського див.також: *О.Оглоблин.* Микола Василенко та Вадим Модзалевський // Український історик.—1966.—№3-4.—С.5-25 (на підставі листування); *Белоконь С.И.* Генеалогические материалы в архиве В.Л.Модзалевского // Археологический ежегодник за 1979 год.—М.,1981.—С.266-273; Його ж. Матеріали з історії мистецтва в архіві В.Л.Модзалевського / Український археографічний щорічник . Вип.1.—К.,1992.—С.186-210; *Коваль О.М.* В.Модзалевський і архівна реформа в Україні (1918-1920) / Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи / Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (Київ, 19-20 листопада 1996 р.), Ч.1.—К.,1997.—С.253-259. [Некролог] // Дела и дни.—Пг.,1920.—Кн.1.—С.610-611.

³² Перелік праць В.Модзалевського див.: Перший піврік існування Української Академії Наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року.—К.,1919.—С.77-81.

³³ Малороссийский Родословник [предмова]. Т.1.—К.,1908.—С.3.

³⁴ ІР НБУВ:Ф.14.—Спр.64839.—Арк.1-Ізв.

³⁵ Тут В.Модзалевський почав працювати ще в період навчання в Корпусі, коли архівом завідував відомий генеалог В.Руммель; під його керівництвом В.Л. почав займатися генеалогією. Руммелю присвячений 1-й том “Малороссийского Родословника”

³⁶ *О.Оглоблин.* Вказана праця.—С.9.

³⁷ “Мой брат и друг,—записав В.Л. 1911 р.в своєму заповіті, відзначивши, що Борис Львович—один з людей, “в преданное и искренее расположение которых ко мне я твердо верю”.—ІР НБУВ:Ф.12.—Спр.677.

³⁸ Див.: *О.Оглоблин.* Вказ.праця.—С.13.

³⁹ Там само. Цитований лист зберігається нині в ЦДІА України, м.Київ:Ф.856.—Оп.1.—Спр.11.—Арк.10-11.

⁴⁰ Див.: Листи П.Дорошенка до Б.Л.та В.Л.Модзалевських від 25.04.1909 та 19.06.1909.— ЦДІА України, м.Київ:Ф.856.—Оп.1.—Спр.22.— Арк.7-8, 10-12.

⁴¹ Організаційна робота по об'єднанню музеїв виявилася затяжкою для молодого історика. Вона вимагала надто багато фізичних зусиль, дипломатичності і тонкого розуміння настроїв місцевих інтелігентських та адміністративних кіл. З цих та деяких інших причин, особистого характеру, Модзалевський залишив роботу в музеї наступного ж року.—Див.:ІР НБУВ.—Ф.1.—Од.зб.12038.

⁴² Див.: *Курас Г.М.* Черниговская архивная комиссия и ее вклад в изучение истории Украины. Дисс.на соиск.уч.ст.канд.ист.наук. На правах рукописи.—К.1992.—С.196.

⁴³ Дневник Якова Марковича, 1735-1740 / Жерела до історії України-Руси. Т.ХХІІ.—Київ-Львів, 1913. Перші три томи,1717-1734, за редакцією О.М.Лазаревського видала “Киевская Старина”: Дневник Генерального подскарбья Якова Марковича. Т.т.І-ІІІ.—К.,1893-1897.

⁴⁴ Співробітництво з М.Грушевським доводилося приховувати, бо посада секретаря Чернігівського дворянства, яку Модзалевській посів, відмовившись від керівництва Музеєм, не дозволяла відкрито брати участь в українських виданнях. Зокрема, кілька публікацій, що з'явилися в “Українському Науковому Збірнику”, підписано криптонімом “В.Г.”—Вадим Гарський.

⁴⁵ Останній, п'ятий том видання залишився в рукопису і зберігається нині в ІР НБУВ—про це див.: *Белоконь С.И.* Генеалогические материалы в архиве В.Л.Модзалевского.

⁴⁶ Про роботу над гербовником див.: *Білоконь С.И.* Матеріали з історії мистецтва в архіві В.Л.Модзалевського.—С.194-200.

⁴⁷ ІР НБУВ:Ф.12.—Спр.735.

⁴⁸ Доповідь “До історії українського ліярництва” була зачитана на засіданні секції УНТ в березні 1920 року, монографія “Гути на Чернігівщині” опублікована вже по смерті дослідника, 1926 року. Про це також див.: *Білоконь С.И.* Матеріали з історії мистецтва...—С.187-188.

⁴⁹ “Вы не правы,—пише В.Модзалевський М.Василенку влітку 1916 р.—думая, что в Чернигове весь

інтерес к истории держится мною. Здесь образовывается среди молодежи кружок, который может расцвести после войны хорошо и дать много хорошего в деле изучения местной истории..." (25.08.16) — *О. Оглоблин*. Вказ. праця.—С.23. Ориг. див.: ЦДАК.—Ф.856.—Оп.1.—Спр.13.—Арк.10.

²¹ В квітні 1917 року, в листі до М.Біляшівського В.Модзалевський зазначає: "Це було моє діло, яке може, й розширилось би, бо дуже потрібне, але тепер ця організація повинна бути іншою. Декотра частина цього "Отдела" може ввійти до нової організації, бо складаючи "Отдел", я мав думку, що він мусить бути потім "українізований".—ІР НБУВ.—Ф.12.—Од.зб.949.

²² Діяльність В.Модзалевського на цій посаді широко відображена в його особовому фонді в ІР НБУВ. Про це див.також: О.Нестуля. Біляшівський державної системи охорони пам'яток культури в Україні.—Київ-Полтава, 1994.—С.30-35.

²³ ІР НБУВ:Ф.12.—Спр.985.

²⁴ Послуговий лист, ІР НБУВ:Ф.1.—Спр.12035;формальне призначення—з 1 квітня (наказ Міністра нар.осв. від 16 квітня)—Державний вісник, № 7.—29 травня 1918 р.

²⁵ Цит.за: *О. Оглоблин*. Вказ. праця.—С.18. Оригінал листа зберігається в ЦДА України, м.Київ Ф.856.—Оп.1.—Спр.13.—Арк.2-4.

²⁶ ЦДАВО України:Ф.166.—Оп.1.—Спр.683.—Арк.1,3.

²⁷ ЦДА України, м. Київ:Ф.707.—Оп.86.—Спр.3.—Арк.259, 277, 217.

²⁸ ІР НБУВ:Ф.12.—Спр.891.—Арк.10-11.

²⁹ *Коваль О. М.* Вказ.праця.—С.258.

³⁰ У Харкові, тогочасній столиці України, утворено було Архівний відділ ВУКОПМІСу під керівництвом проф.Багалія; архівне будівництво велося ним за російським зразком.

³¹ Некрологи див.: Збірник секції мистецтв.—Т.1. К.,1921.—С.238-240 (*Ф.Л.Ернст*); Русский исторический журнал.—Пг.,1921.—Кн.7 (*В.Н.Бенешевич*); Україна.—К.,1924.—Кн.3.—С.187.

ВУАН присвятила пам'яті В.Модзалевського окреме своє засідання, зачитані там реферати освітлювали окремі галузі його діяльності: історія й генеалогія, мистецтвознавство, організаційна робота. На жаль, на час підготовки статті матеріали цього засідання нами не виявлені.

Іван Бутич

СЕМЕН ДАНИЛОВИЧ ПІЛЬКЕВИЧ
(До 100-річчя від дня народження)

Стисло розповісти про талановитого організатора та будівничого архівної справи в Україні С.Пількевича, сторіччя від дня народження якого нині минає, непросто. Щоб збагнути зроблене ним у галузі архівознавства, доведеться крок за кроком викладати всю багатогранну історію архівного будівництва за таке складне та суперечливе повоєнне чверть сторіччя, бо все, що діялося в той час на архівній ниві безпосередньо чи опосередковано пов'язане з ім'ям цієї дивовижної людини. У короткому повідомленні цього не зробити, тому нижче йтиметься лише про окремі факти з життя та діяльності ювіляра.

Народився Семен Данилович 18 вересня 1897 р. у с. Гришківці, тепер Потіївського району Житомирської області, в бідній селянській сім'ї. Ледве хлопцеві виповнилося 8 років, як помер батько. На плечі матері лягли всі турботи про четверо дітей. Ось і довелося Семенові з старшим братом йти в найми. Спочатку пас худобу, а 1914 р. став працювати землекопом на будівництві залізниці Овруч — Мозир — Коленковичі, ще через рік — на залізниці Ставрополь — Винодилене — Олександрія. З 1917 р. працював із братом у своєму господарстві. Упродовж 1920-1924 р. юнак навчався у Житомирському педагогічному технікумі. З осені 1924 р. — учителював у Баришівській семирічній школі, що на Київщині. 1926 р. став інспектором районного відділу народної освіти Олевського району та, водночас, викладав історію в Олевській семирічці. 1927 р. його призначили завідувачем районного відділу народної освіти Базарського райвиконкому. Восени того самого 1927 р. Семен

Данилович став студентом Київського інституту народної освіти. По закінченні навчання 1931 р. його було залишено при інституті аспірантом. Саме тоді юнак почав поглиблено вивчати історію України, зокрема історію селян Лівобережної України другої половини XVIII ст.

Та невдовзі його було призначено завідувачем навчальної частини Київської радпартшколи.

1932 р. Семен Данилович очолює Київський архів, вступає до аспірантури Центральної архівної управи, продовжує роботу над раніше обраною темою. До речі, над цією темою Семен Данилович працював і в повоєнні роки, зібрав великий конкретний матеріал щодо становища селян і селянських рухів на Лівобережжі в кінці XVIII ст. Проте, на жаль, обмежився публікацією однієї розвідки — «З історії селянських рухів на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст.» (див. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління», — 1958, №4), де проаналізував літературу та як друківані, так і архівні джерела. Зокрема, він навів цікаві дані про селянські виступи у Суботовичах, Фоевичах, Есмані, Кліщенцях та ін., добути у фондах Канцелярії гетьмана Кирила Розумовського, Київської палати карного суду, Чернігівської палати карного суду, Київської палати цивільного суду та ін. Зібрав матеріали про гайдамацький рух на Лівобережній Україні, зокрема, про Семена Гаркушу.

1938 р. С.Пількевича призначено деканом і старшим викладачем Київського педагогічного інституту, водночас він виконував обов'язки директора 77-ї середньої школи міста Києва.

У 1941-1945 р. Семен Данилович на фронтах Другої світової війни — брав участь у боях під Москвою, Сталінградом, на Міусі, в Криму та Карпатах, під Остравою та ін. 1942 р. був поранений під Сталінградом. Після одужання якийсь час був старшим викладачем на курсах молодших лейтенантів Сталінградського Фронту, а в травні 1943 р. його направлено до 8-ої повітряної армії, яка в складі 4-го Українського Фронту закінчила війну в Чехословаччині.

Після демобілізації та повернення до Києва 1945 р. працював директором Київського обласного державного архіву, а з лютого 1946 р. — начальником Архівного відділу Управління МВС по Київській області, віддаючи всі сили та зусилля відбудові одного з найбільших архівів України, який під час окупації зазнав величезних неоправданих втрат. Організаційні заходи, пов'язані зі збиранням, переміщенням та упорядкуванням документів, які вдалося врятувати, облаштування приміщень, зокрема, встановлення стелажного устаткування, поєднував із науковою діяльністю. У цей час він узяв участь у підготовці збірки документів про окупаційний режим фашистів на Київщині та Хронологічного довідника про окупацію та визволення міст і сіл Київщини від фашистських загарбників (не виданий, рукопис зберігається в Київському облдержархіві).

З жовтня 1948 р. і до кінця 1969 р. С.Пількевич — незмінний начальник Архівного управління при Раді Міністрів УРСР. Саме в цей час із усією повнотою проявився талант Семена Даниловича як організатора та вихователя, який без метушні та крику вмів мобілізувати колектив на розв'язання найскладніших завдань. Віднині і до виходу на пенсію (кінець 1969 р.) усі науково-організаційні та науково-дослідницькі заходи, спрямовані на подальший розвиток архівної справи в Україні, пов'язані з його ім'ям. А зроблено було за цей час немало.

Якщо в кінці 40 — на початку 50-х років основна увага архівних установ була зосереджена на збиранні й упорядкуванні документальних матеріалів, їхньому переміщенні, то на кінець 60-х років переважна більшість архівів уже мала добре влаштовані приміщення, де зберігалось близько 29 млн. справ, у них працювали кваліфіковані співробітники (594 із них мали вищу освіту, в т.ч. спеціальну історичну 200 чол., які науково-технічне опрацювання документальних матеріалів, створення до них універсального науково-довідкового апарату поєднували з науково-дослідною роботою, з розширенням використання документів із народно-господарською, довідковою та науково-дослідною метою). Помітно зросло число дослідників у читальних залах.

Багато було зроблено для забезпечення архівів новими приміщеннями. Тільки в 1968-1969 рр. було завершено будівництво споруд для центральних архівів України у Києві, а також Донецького, Сумського та Черкаського облдержархівів, споруджувалося приміщення Миколаївського облдержархіву, розпочалося спорудження архівосховищ у Дніпропетровську та Запоріжжі (ця тема заслуговує на окремий розгляд).

1 серпня 1967 р. розпочав роботу Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва. У його створенні Архівне управління одержало підтримку від Спілки письменників в особі Олеса Гончара, Платона Воронька та Василя Козаченка, які ознайомилися з умовами зберігання документальних матеріалів у ЦДІА в Києві та взяли участь у визначенні профілю цього закладу. Це справді перший і поки що єдиний спеціалізований заклад в Україні для зберігання джерел із історії культури. А надходження матеріалів до цього архіву-музею започатковане ще 1964 р. фондом відомого шевченкознавця Михайла Новицького (переданого дружиною покійного). За рік по тому до новостворюваного архіву-музею передав своє листування та інші матеріали письменник Дмитро Косарик.

Переміщення до Києва фондів колишнього ЦДАЖР і філії ЦДІА УРСР у Харкові створило умови для відкриття в Харкові Центрального державного архіву технічної документації (1970 р.).

Здійснювалися заходи щодо поліпшення фізичного стану документальних матеріалів (реставрація, підшивка, оправа, дезинфекція та дезинсекція), створення страхового фонду шляхом мікрофільмування. Діяло 11 лабораторій і 5 груп мікрофотокопіювання.

С.Пількевич особисто багато зробив для зближення відомчих архівів із державними (йдеться про єдині вимоги щодо експертизи наукової цінності документальних матеріалів установ, організацій, підприємств та навчальних закладів). Помітно підвищилися критерії відбирання матеріалів на державне зберігання, науково-технічного опрацювання документів. Цю мету переслідували організація оглядів стану діловодства й архівів установ, організацій і підприємств, а також створення в складі архівних установ і державних архівів господарюючих груп, силами яких упорядковано чимало документальних матеріалів.

На кінець 50-60-х років активувалася науково-публікаторська та науково-дослідна робота. Цьому сприяло прикріплення Архівного управління до видавництва "Наукова думка" з правом щороку друкувати документальні збірники, описи та путівники, наукові дослідження загальним обсягом 300 друківаних аркушів. Завдяки цьому на кінець 1968 р. у місцевих видавництвах та "Науковій думці" було видруковано 22 путівники по 29 архівах.

1958 р. стан розроблення архівознавства, історії установ, археографії, палеографії, джерелознавства, краєзнавства та інших спеціальних дисциплін був обговорений на Республіканській нараді, в якій взяли участь, окрім архівістів, співробітники Інституту історії, Інституту суспільних наук у Львові, Київського університету ім.Тараса Шевченка та ін. Нарада стала своєрідним поштовхом до активізації науково-дослідної роботи, що знайшло віддзеркалення у виданні архівістів — "Архівах України", у перетворенні якого на україномовне (1958 р.) та періодичне (з 1960 р.) провідна роль належить Семену Даниловичу.

Наступним кроком у розширенні та поглибленні науково-дослідної роботи стала Перша республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін (червень 1961 р.), на якій, окрім архівознавчих доповідей (1-а секція), було заслухано й обговорено 16 доповідей і повідомлень із джерелознавства, археографії, краєзнавства, палеографії, історії установ, історичної географії, сфрагістики, нумізматики, частина яких згодом була опублікована у першому випуску неперіодичного видання Архівного управління та Інституту історії "Історичні джерела та їх використання" ("Наукова думка". К., 1964), заснованого за рішенням Першої наукової конференції.

Проведення конференції сприяло популяризації спеціальних історичних дисциплін, вихованню молодих дослідників у наукових семінарах. Того самого 1961 р. за ініціативою академіка І.Крип'якевича було створено науковий семінар при ЦДІА УРСР у Львові. Згодом аналогічні наукові семінари почали працювати при ЦДІА УРСР у Києві та ряді обласних архівів.

У серпні 1965 р. відбулася Друга республіканська наукова конференція, на пленарному засіданні якої з доповіддю "Архівне будівництво на сучасному етапі" виступив С. Пількевич. Серед багатьох порушених у доповіді питань можна виділити обґрунтування нового підходу до керівництва відомчими архівами. Автор наголошує, що відтепер необхідно особливу увагу звернути на вивчення складу та змісту документальних матеріалів, які зберігаються в архівах установ, організацій і підприємств, домагатися підвищення якості відбирання документів на державне зберігання в повному обсязі, і тих, від яких — вибірково. Другим не менш важливим питанням, порушеним у доповіді, була проблема створення єдиної системи науково-довідкового апарату як у державних, так і у відомчих архівах. Тут же наголошується на необхідності підготовки довідників із історії установ, адміністративно-територіальних довідників, тематичних і пофондових оглядів. Доповідач також проаналізував попередні публікації та запропонував розширити їхню тематику. Зокрема, на його переконання, слід вводити до наукового обігу документи з економічної історії, суспільного та культурно-освітнього руху, з історичної географії та ін., зайнятися пофондовими публікаціями. Насамкінець у доповіді йдеться про участь архівістів у підготовці до видання "Історії міст і сіл Української РСР".

На відміну від попередньої, доповіді Другої республіканської наукової конференції з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін були завчасно надруковані в трьох випусках (Пленарне засідання. Перша секція. Друга секція) і розіслані її учасникам, щоб вони могли з ними ознайомитися до початку роботи конференції і взяти участь в обговоренні порушених питань. Такий захід дав змогу включити до порядку денного більше питань, скоротити тривалість засідань і значно підвищив якість обговорення.

Між Другою і Третьою науковими конференціями (остання відбулася 24-26 травня 1968 р.) побачили світ другий (К., 1966), третій (К., 1968) випуски, а також передано до друку четвертий (К., 1969) випуск неперіодичного збірника "Історичні джерела та їх використання", в яких вміщено 70 матеріалів — статті з історіографії, архівознавства, джерелознавства, дипломатики, палеографії, історичної географії, ономастики, топоніміки, метрології, нумізматики, сфрагістики, геральдики, філігранології, емблематики, зброєзнавства, де порушуються як загальні, так і конкретні питання, підводяться підсумки наукових досліджень, а також розглядаються нові ще не розроблені в історіографії питання. Серед їхніх авторів — працівники Архівного управління та державних архівів Києва, Львова, Харкова, Вінниці, Дніпропетровська, Луганська, Рівного, Чернігова, Чернівців, співробітники Інституту історії та Інституту суспільних наук у Львові, вузів і музеїв.

У наступні 1969 і 1970 рр. було підготовлено п'ятий, шостий і сьомий випуски, які побачили світ у 1970-1972 рр. На цьому видання збірника "Історичні джерела та їх використання" припинилося.

Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін працювала в двох секціях: перша — "Архівознавство", друга секція — "Спеціальні історичні дисципліни". І цього разу завчасно було підготовлено й видруковано два випуски матеріалів конференції. До першого було включено 20 доповідей (із історії архівної справи, відбирання документальних матеріалів на державне зберігання, науково-довідковий апарат державних архівів, використання документальних матеріалів), до другого — 26 [доповіді з джерелознавства (6), дипломатики (2), палеографії та філігранології (3), археографії (2), історичної географії та ономастики (4), сфрагістики (5), геральдики та емблематики (2), метрології та нумізматики (2)].

Крім того, для учасників конференції було організовано велику виставку унікальних документів, які зберігаються в архівах України. Як і в попередні роки, час від часу друкувалися статті з архівознавства та інших спеціальних дисциплін у часописі "Архіви України".

Виконуючи рекомендації Другої наукової конференції, архівісти центральних історичних архівів у Львові та Києві розширили підготовку документів дорадянського періоду. Зокрема, 1967 і 1968 рр. розпочалася, а в наступних 1969, 1970 рр. продовжувалася

підготовка публікацій “Історія запорозьких козаків”, “Кирило-Мефодіївське товариство”, “Щоденник Олександра Кістяківського”. Але, як відомо, ні одна із них свого часу не була видрукувана. Можливість оприлюднити їх з’явилася лише в наш час.

Вище йшлося про те, що архівісти України були активними учасниками підготовки та видання “Історії міст і сіл Української РСР” у 26 томах. До сказаного слід додати, що Семен Данилович був одним із найактивніших ініціаторів створення цього видання та його виконавців. Як заступник Голови Головної редколегії (1962-1967), а потім як член головної редакційної колегії та консультант Головної редакції УРЕ з питань підготовки “Історії міст і сіл” (із кінця 1969 р. і аж до смерті, яка сталася 14 березня 1975 .).

Свідченням постійної уваги С.Пількевича до підготовки та видання “Історії міст і сіл” є проведення в квітні-червні 1962 р. кущових нарад архівістів у Львові, Полтаві, Херсоні, Кам’янці-Подільському, на яких йшлося про роботу над цим виданням, зокрема, про організацію виявлення матеріалів за літературою й архівними фондами та збирання відомостей про міста й села за спеціально розробленою анкетною, про пошуки найдоцільніших шляхів і способів написання довідника. Про хід збирання матеріалів і написання статей йшлося також на нараді директорів державних архівів у травні 1963 р. Ці самі питання порушувалися й на республіканській нараді в Києві 1-2 листопада 1963 р., на кущових нарадах завідуючих архівними відділами та директорів державних архівів, які відбулися в жовтні 1965 р. у Києві, Харкові та Чернівцях. Безпосередня участь Семена Даниловича у підготовці багатотомного видання забезпечила залучення архівістів не тільки до виявлення документальних матеріалів, а й до їхнього опрацювання, написання нарисів і довідок. Вони були членами редколегії і робочих груп, надавали практичну допомогу авторам у написанні нарисів тощо.

Все це стало можливим завдяки тому, що С.Пількевич постійно організовував і підтримував на належному рівні навчання кадрів, дбав про підвищення їхнього фахового рівня. Для цього відводилося дві години робочого часу щотижня для читання лекцій із актуальних питань архівознавства, історії установ, діловодства та археографії. Були створені гуртки для вивчення мов як працівниками Архівного управління, так і державних архівів. Систематично організовувалися семінари, наради з конкретних питань для певних категорій співробітників (завідуючих районними та міськими архівами, голів експертно-перевірних комісій, відповідальних працівників за облік, довідкову роботу і т.д.).

Починаючи з 1949 р. час від часу в Києві та Харкові організовувалися місячні курси підвищення фахової кваліфікації наукових співробітників архівних відділів і державних архівів. Так, 1955 р. відбулися місячні курси у Харкові та Львові, на яких читалися лекції і проводилися практичні заняття з архівознавства, історії установ та археографії.

Для поліпшення постановки поточного діловодства були організовані постійно діючі тримісячні курси (у 1968 р. їх закінчили 13 і 14-й потоки).

У центрі уваги перебували і молоді спеціалісти історики-архівісти. Для них організовувалися наукові конференції, в роботі яких брав участь Семен Данилович. За час його перебування на посаді начальника Архівного управління в Києві відбулися чотири такі конференції: 15-16 травня 1952 р., 17-19 жовтня 1956 р., 25-27 квітня 1963 р. і 14-16 травня 1969 р.

На Першій республіканській конференції молодих спеціалістів істориків-архівістів С.Пількевич виступив із доповіддю “Робота молодих спеціалістів в архівних органах і державних архівах та їх завдання”, в обговоренні якої взяли участь і молоді спеціалісти — учасники конференції. Вони розповіли про свої проблеми та потреби і висловили міркування щодо поліпшення роботи.

Дещо інакше була організована робота Другої республіканської конференції молодих спеціалістів. На ній спочатку було заслухано й обговорено 11 доповідей молодих спеціалістів, а підсумував роботу конференції та накреслив чергові завдання Семен Данилович. 19 жовтня він розповів учасникам конференції про роботу III-го конгресу архівістів, який працював з 25 до 29 вересня 1956 р. у Флоренції (Італія). На цьому конгресі (25 вересня) Україну було прийнято до Міжнародної ради архівів, створеної 1948 р. при Організації об’єднаних націй.

Учасникам Третньої республіканської конференції була запропонована доповідь С.Пількевича та повідомлення молодих спеціалістів (які на цей час становили третину від усього складу наукових працівників (98 чол.) про їхні здобутки на ниві архівознавства.

На Четвертій республіканській конференції предметом розмови була доповідь С.Пількевича "Про підготовку наукових кадрів для архівних установ та їх завдання", де йшлося про упорядкування документальних матеріалів (фондування, каталогізацію, комплектування архівів документами особового походження та установ, які діють на громадських засадах). Насамкінець доповідач закликав учасників зібрання до ще активнішої участі у підготовці "Історії міст і сіл". Перед учасниками конференції виступили також ветерани архівної справи.

Перу С.Пількевича належить кільканадцять наукових і науково-методичних праць. Серед них: "40 років радянського архівного будівництва на Україні (3 історії архівного будівництва на Україні)". (Х., 1958), в якій автор окреслив розвиток архівної справи на Лівобережжі, Правобережжі, у Галичині, Буковині та Закарпатті з часу появи тут перших архівів і до наших днів, зупинившись детальніше на етапних періодах в історії архівної справи; "Головні етапи розвитку архівної справи на Україні (1917-1965 рр.)", "Історичні джерела та їх використання". Вип. третій. (К., 1968); "Основні завдання архівів як наукових установ" ("Архіви України". — 1963. — №2); "Виконання урядових постанов архівними установами Української РСР" ("Архіви України". — 1964. — №6); "Архивное дело в СССР" ("Вопросы архивоведения". — 1965. — №3); "Архівне будівництво на Україні за роки Радянської влади" ("Архіви України". — 1968. — №6) та ін.

Водночас С.Пількевич доклав чимало зусиль до створення монографічних і довідкових видань із архівознавства та історії установ. При його безпосередній участі як редактора А.Грінберг підготував монографію з історії архівної справи в 1917-1969 рр. Вона розглядалася Науковою радою Архівного управління і мала бути передана до друку, але на перешкоді цьому стала зміна керівництва управління. Сподіваюся, що історіографи архівознавства звернуть увагу на згадану працю і належним чином її оцінять.

С.Пількевич — співупорядник і редактор документальних збірників та науково-методичних і довідкових видань: "Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве. Путеводитель" (К., 1958); "Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській Державі (1939-1949)" (К., 1949); "Документи об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг." (К., 1965); "Суспільно-політичний рух на Україні в 1856-1864 р." (Т.1. — К. 1963; Т.2. — К., 1964); "Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні" (К., 1963); "Гарас Шевченко. Документи і матеріали. 1864-1963 р." (К., 1963); "Леся Українка. Документи і матеріали. 1871-1970" (К., 1971) та інших.

Протягом багатьох років Семен Данилович був незмінним представником українських архівістів на всесоюзних та міжнародних форумах, Міжнародних конгресах архівістів, Міжнародних конференціях Круглого столу, активним оглядачем архівної справи за рубежом. Про діяльність міжнародних Форумів, про стан архівної справи у зарубіжних архівах йдеться в його статтях: "Архивное дело в Германской демократической республике" ("Научно-информ. бюллетень" — 1957, №1), "Архивное дело в Югославии" (там само, 1957, №3); "Міжнародна конференція Круглого столу" ("Науково-інформ. бюллетень", 1958, №2), "IV Міжнародний конгрес істориків архівістів" (там само, 1960, №6); "VI Міжнародна конференція Круглого столу архівів" (там само, 1961, №4); "VI Міжнародна конференція Круглого столу архівів у Варшаві" (там само, 1961, №5); "V Міжнародний конгрес істориків-архівістів" (там само, 1965, №1).

Уже цей надто фрагментарний огляд доробку С.Пількевича на архівній ниві засвідчує, що він залишив помітний слід в історії української архівної справи, який вимагає ретельного та всебічного вивчення й узагальнення.

Наталія Христова

ІНСТИТУТ АРХІВНОЇ НАУКИ В МАРІБОРІ

У нинішню добу політичних, соціальних і технічних змін у усьому світі значний інтерес викликають документальні багатства архівів, які зберігають та примножують культурну спадщину людства. Систематичне зростання документального масиву, зміни та взаємозалежність технічних засобів комунікації та інформації змушує архівістів по-новому замислитися над проблемами збирання, зберігання тих цінних матеріалів, котрі стануть спадщиною у майбутньому.

Відаючи належне місії архівів у їхній діяльності по збереженню колективної пам'яті людства, слід наголосити на важливості міжнародного співробітництва в архівній галузі. Зважаючи на те, що сьогодні перед архівістами постали складні завдання, дуже важливо було б надати можливість професіоналам із різних країн обмінюватися думками, досвідом, проводити спільні наукові дослідження. Ось чому ініціатива крайового архіву Марібору (Словенія) щодо започаткування на його базі Міжнародного інституту архівної науки (МІАН) (International institute for archival science — IIAS) виявилася дуже своєчасною.

Ідея створення подібної інституції виникла ще 1978 р., коли крайовий архів Марібору проводив міжнародні конференції, які були складовою частиною програми Спільки архівістів Словенії, і де вирішувалися технічні питання. Впродовж багатьох років архівісти Австрії, Болгарії, Великобританії, Чехословаччини, Китаю, Німеччини, Угорщини, Італії, Польщі, Румунії, Радянського Союзу, Іспанії брали активну участь у цих форумах. Після тривалої співпраці архівісти дійшли висновку, що майже в усіх країнах Європи технічні питання архівного будівництва вирішуються не на належному рівні. Усі до цього часу побудовані та пристосовані для архівів приміщення мали суттєві технічні недоліки, в той час, коли у фаховій літературі дуже рідко зустрічалися критичні зауваження щодо невдалих конструкцій архівів і архівосховищ. Це пояснювалося тим, що, з одного боку, архівісти не були фахівцями в галузі архітектури, будівництва, з другого — інженерам, архітекторам не вистачало спеціальних знань для підготовки якісних наукових проєктів для будівництва архівів, які відповідали б усім вимогам сучасної архівної науки.

За пропозицією учасників міжнародних конференцій у 1985 р. на базі крайового архіву Марібору був створений Центр з вирішення професійно-технічних питань, який 1992 р. при підтримці архівістів європейських країн перетворився в Міжнародний інститут архівної науки. Діяльність інституту фінансується Міністерством культури Словенії, а окремі проєкти — Міністерством по науці і техніці та муніципалітетом Марібору. Інститут розташований у одному з приміщень Маріборського крайового архіву, де до послуг користувачів — спеціальна бібліотека з читальним залом, комп'ютери, апарати для мікрофільмів, лабораторії для практичних занять, що створює всі умови для ефективної роботи дослідників.

Діяльність інституту широко спрямована передусім на розвиток і сприяння різним заходам щодо збирання, вивчення та розповсюдження довідково-інформаційних матеріалів (як опублікованих, так і, що особливо цінно – неопублікованих) із питань наявності сучасних технологій будівництва та реконструкції архівних приміщень, обладнання архівосховищ, читальних та виставочних залів, робочих приміщень, організації та діяльності архівних установ. До неї також належить забезпечення наукової обробки інформації з метою швидкого її розповсюдження, надання консультаційної допомоги всім, хто бажає підвищити свій фаховий рівень. Окрім того, збираючи проєкти архівних споруд, інститут робить можливим використання досвіду зарубіжних колег при проєктуванні нових і реконструкції старих архівів.

Останнім часом посилилася увага з боку МІАН до проблем, пов'язаних із використанням архітектурних пам'яток для потреб архівів, без порушення при цьому

притаманих їм історичних особливостей. В полі зору інституту знаходяться також питання умов фізичного зберігання документів, допоміжного обладнання для архівосховищ: кондиціонерів, стелажів тощо.

Сьогодні інститут розробляє тематику, частково або повністю пов'язану з архівно-технічними проблемами:

- сучасне експлуатаційне обслуговування забезпечення схоронності архівних документів;
- забезпечення схоронності документів на нетрадиційних інформаційних носіях;
- комп'ютерна обробка архівних документів;
- архівні матеріали та нові інформаційні носії.

Окрім цих завдань, є й інші, розраховані на перспективу — розробка сучасних принципів архівної теорії та практики, технічне обслуговування й зберігання архівних документів, форми і методи протипожежної безпеки у рхівах тощо.

Не менш важливою ділянкою роботи МІАН є організація інформування щодо основних результатів досліджень і розробок інституту, де значну роль відіграє міжнародний архівний науковий щорічник АТЛАНТИ (ATLANTI), що виходить словенською та англійською мовами і знайомить усіх зацікавлених із методами, можливостями та шляхами вирішення технічних проблем в архівах.

Журнал повністю виправдовує свою назву міжнародного архівного, оскільки 17 членів його редакційної колегії є представниками десяти країн, а питання, які він підіймає, стосуються важливих аспектів зберігання архівних документів. З 1992 р. побачили світ уже 6 номерів АТЛАНТИ, які стали своєрідним посередником між Сходом і Заходом при обміні професійною інформацією.

Водночас щорічник публікує документи ЮНЕСКО, зокрема Програми РАМП (Програма з діловодства й архівів), матеріали щорічних зустрічей членів інституту в Раденці і, на відміну від щорічника Міжнародної Ради Архівів "Архівума", спеціалізується на технічних проблемах архівних установ.

Основною рисою діяльності інституту, як було зазначено вище, є не тільки нагромадження та зберігання інформації, а й її оперативне розповсюдження серед користувачів, тому при інституті постійно діє довідково-інформаційна служба. Інформаційні потреби користувачів, зумовлені тією чи іншою ситуацією, вимагають особливо ретельного відбору інформації, необхідної для розв'язання конкретних науково-технічних, виробничих проблем та прийняття рішень. Спочатку фахівці служби оцінюють можливість виконання запитів власними силами, але типовим стає співпраця з консультантами, експертами, фахівцями з різних галузей знань.

Багато зусиль доклав інститут для вирішення питання фахової підготовки архівістів. У результаті розвитку науки та техніки, принципових відкриттів у різних галузях знань, з'явилися документи на нетрадиційних носіях інформації. Вони створені за допомогою нових технічних засобів графіки, фотографії тощо і вимагають додаткових площ для зберігання та фінансування, тому єдиний спосіб уникнути невдалих професійних рішень при проектуванні архівних споруд — надати відповідну освіту архівістам. Розуміючи значення такої освіти, Міжнародний інститут архівної науки разом із Міжнародною Радою Архівів, університетом, Спілкою архівістів Марібору, архівними службами Австрії, Італії, Словенії, Угорщини створив Міжнародну школу з питань архівного будівництва, де використовуються різні форми поновлення спеціальних знань — лекції, лабораторні заняття, практична оцінка нових і пристосованих під архіви споруд у Австрії, Італії, Словенії, Угорщині. Навчальний курс триває два роки, впродовж яких студенти повинні написати практичну роботу і, в разі позитивної її оцінки, отримати свідоцтво про закінчення школи. Плата за навчання складає 600\$ (решту — 3500\$ — сплачує Словенія та спонсори).

Взагалі, Міжнародний інститут архівної науки у Маріборі — унікальна установа, яка не має аналогів у світі. Архівно-технічні проблеми досліджуються в багатьох країнах, та не в тих обсягах і напрямках, яких вимагають сучасні умови, тому авторитет інституту постійно підвищується, про що свідчить зростання кількості його офіційних членів. Сьогодні їх налічується вже двадцять (з 19 країн світу), серед яких Австрія, Болгарія, Великобританія, Італія, Іспанія, Ізраїль, Китай, Литва, Німеччина, Польща, Росія, Румунія, Словаччина, Угорщина, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Швеція. Україна не є членом цієї міжнародної організації, але зацікавлено стежить за реалізацією окремих архівних проєктів, методичним і технічним забезпеченням інституту.

Підсумовуючи викладене, переконуємось, що організація роботи Міжнародного інституту архівної науки в Маріборі заслуговує на вивчення та аналіз з метою всебічного використання зарубіжного досвіду для вирішення питань будівництва архівів в Україні.

Катерина Селіверстова

**ДО ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ У ПРАКТИКУ
ISAD(G)-1994 І АДАПТАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ МЕТОДИК АРХІВНОГО ОПИСУВАННЯ
ДО СВІТОВИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ**

*“Професіоналізм вимагає
точності, а це значить,
стандартизації”¹*

Пропонований увазі українських архівістів проєкт Загального міжнародного стандарту архівного описання є результатом кількарічної, з 1988 по 1993 рр., роботи Міжнародної ради архівів (МРА), а саме робочої групи з стандартів описання, трансформованої з 1990 р. у Спеціальну комісію з стандартів описання. Стандарт опубліковано у часописі МРА “Janus” у 1-му числі за 1994 р., з якого і зроблено переклад українською мовою. Спеціальною комісією визначено п'ятирічний термін, до 1999 р., для обговорення даного документа архівістами світу, після чого він буде рекомендований МРА для впровадження. Отже ми ще маємо час, щоб висловити Комісії свої зауваження і побажання стосовно ISAD(G). Дана стаття є передмовою і, в якійсь мірі, коментарем до стандарту, в якій ми вважали за потрібне висловити і свої думки, які виникли у період роботи над перекладом, а також його експертизи. Передусім, на нашу думку, важливими є питання: навіщо взагалі потрібний стандарт описання; що нового може внести він у практику описування архівних матеріалів; чи можливо адаптувати наші правила до ISAD(G) та як подолати термінологічні бар'єри. Подано також коментар до перекладу.

Архівісти завжди займались описуванням документів для того, щоб знати, які документи є в наявності, контролювати їх і передавати інформацію про них користувачеві. Завжди існували в архівній справі певні місцеві або загальнонаціональні правила описування архівних матеріалів у вигляді інструкцій, рекомендацій, методичних посібників.

Розробка міжнародного стандарту архівного описання — це подія у житті світового архівного співтовариства. Інтерес до проблеми стандартизації архівної справи виник у зв'язку з необхідністю впровадження нових інформаційних технологій в архівну справу і, в першу чергу, до стандартизації архівного описування, яка тісно пов'язана з проблемою передачі інформації, обміну інформацією, доступу до інформації.

Багато національних і міжнародних організацій протягом останніх років працюють над стандартами в галузі архівної справи — це комітети ЮНЕСКО, МРА, ІФЛА, а також спеціальні комітети по розробці стандартів: ISO, ANSI, UNI і інші².

У 1992 р. на XII Міжнародному конгресі архівів (МКА) обговоренню питань стандартизації було присвячене 2-е пленарне засідання Конгресу, яке проходило під гаслом “Стандартизація методів і прийомів архівної справи: знаряддя епохи інформації”. У основній доповіді Річарда Кокса (США) було зазначено, що в епоху інформації стандартизація виступає як умова успішної роботи архівіста, що стандарти сприяють виконанню головної місії архівіста по ідентифікації, збереженню і забезпеченню доступності архівної документації, а також професійному об’єднанню архівістів, встановленню зв’язків і співробітництва з працівниками інших інформаційних галузей і служать опорою архівіста в усій його діяльності³.

На конгресі було проаналізовано причини, за яких стримувався процес стандартизації у архівній справі. Р.Кокс відзначив, що “спочатку архівісти були зв’язані з історичною професією і перехід до більш широкій участі в інформаційних науках був нелегким”. Порівнюючи з успіхами стандартизації бібліографічного описання, Марія Гуерчо (Італія) пояснила це тим, що “фізичні і інтелектуальні характеристики бібліотечного матеріалу сприяли процесу стандартизації, тоді як природа архівного матеріалу була головною перешкодою на шляху впровадження стандартизації в архівну справу”. Вона також вважає, що архівісти завжди були в меншій мірі заклопотані необхідністю стандартизації архівної справи, створенням інформаційних систем і використанням потенціалу сучасної техніки, тому що архівами користувалася завжди обмежена частина суспільства, вони могли знайти потрібні документи за допомогою довідників. Останні ж роки вносять зміни в архівну справу, примушують архівістів застосовувати нові технології для управління і пошуку документації⁴.

У виступах підкреслювалось, що інформаційні системи в бібліотечній і музейній справі (напр., Канади, Італії) створені на базі стандартів описання і що без стандартизації архівного описування неможливе створення автоматизованих інформаційних систем архівних документів. Не дивлячись на те, що розробка стандартів потребує багато зусиль і часу і що неможливо розробити такий стандарт, який буде повністю прийнятний для всіх користувачів, всі зійшлися на необхідності їх розробки і впровадження. ISAD(G) був поширений на XII МКА на мовах МРА як документ конгресу і обговорений на його відкритому засіданні.

Стандартизації архівного описування була присвячена доповідь Кента Хаворта (Канада), у якій він визначив мотиви і шляхи стандартизації, завдання розробки внутріпрофесійного зводу стандартів з описання різних видів архівних документів, а також висвітлив перспективи участі архівістів у стратегічно важливих процесах управління інформацією разом з фахівцями у суміжних галузях. “Архівне описування є фокусом нашої діяльності. Успіх у розробці стандартів архівного описання, що застосовуються до будь-яких документів незалежно від форми або стадії їх існування, принесе нам заслужену повагу і примусить дослухатися до нашої думки у вирішенні кардинальних питань управління інформацією в епоху інформації”, — зазначив на закінчення К.Хаворт⁵.

Україна має давню школу архівного описування, в якій помітний слід залишили відомі історики і архівісти: В.Абрамович, В.Антонович, В.Веретенніков, М.Владимирський-Буданов, О.Грушевський, І.Каманін, К.Козловський, К.Лазаревська, О.Левицький, М.Максимейко, І.Новицький, В.Романовський, П.Федоренко, М.Ясинський та інші. Значний внесок у розробку систем описування та правил публікації стародавніх українських рукописних пам’яток зробили історики-археографи В.Німчук, М.Пещак та В.Русанівський, методики і правил архівного описування — О.Купчинський, Л.Проценко, В.Страшко.

Особливого значення набула робота українських археографів та архівістів у зв’язку із створенням НАІС “Архівна та рукописна Українка”, яка ведеться з 1991 року⁶. Вагомим

доробком у формалізації та стандартизації архівного описування є розробка структури автоматизованого описання архівного фонду та кодологічної моделі описання рукопису для Національного зведеного банку даних⁷. Розвитку теорії археографічного описання складних архівних документних систем присвячена фундаментальна праця відомого вченого Г. Боряка “Національна архівна спадщина України та державний реєстр “Археографічна Україніка”⁸. Зараз українські архівісти працюють над створенням єдиної системи узгоджених з міжнародними правилами стандартів описання, кодування та індексації архівної інформації.

Структурно ISAD(G) складається з трьох частин. Починається стандарт з передмови, в якій подається детальний виклад поетапної роботи над цими правилами описування архівного матеріалу (П.1-П.6), і вступу, де визначено цілі і структуру стандарту (В.1-В.9). 23 терміни, використані у стандарті, складають розділ 0. Словник термінів; дефініції термінів сформульовані спеціально для стандарту.

У розділах 1 і 2 подані поняття про багаторівневе описування архівного матеріалу та чотири основних його правила; додаток до стандарту унаочнює структуру багаторівневого описування.

Третій, основний, розділ подає правила описування архівного матеріалу, структуруючи відомості по 26 елементах описання. Елементи згруповані у шість зон. Кожне з 26 правил містить у собі назву елемента (довідковий код, заголовок, дати, рівень описування тощо), а також визначення мети, задля якої елемент включається у стандарт описання; формулювання основного правила застосування елемента і, де можливо, подаються приклади, які ілюструють виконання правила. У стандарті визначається, що використання для описування усіх 26 елементів не є обов'язковим, хоча для міжнародного обміну такими вважаються п'ять: довідковий код, заголовок, фондоутворювач, дати, обсяг і рівень описання.

Стандарт поширюється на будь-які архівні документи, незалежно від їх природи, форми або обсягу одиниці описання. У той же час оговорено, що на основі цього стандарту можуть бути створені окремі правила для описування таких видів документів, як картографічні, кінодокументи, машиночитані матеріали і інші. Вважається за обов'язкове створення національних довідників як пошукових засобів авторитетного контролю.

Важливою частиною ISAD(G) є правила багаторівневого описування архівного матеріалу (2.1-2.4):

- 1) описування від загального до окремого;
- 2) релевантності інформації рівню описання;
- 3) ув'язки описань з одиницею описання вищого рівня і
- 4) запобігання дублюванню інформації на нижчих рівнях описання.

А тепер власне коментар до українського перекладу ISAD(G). Він здійснений у повній відповідності до англійського тексту, адекватний йому. Приклади подані у неповному наборі, без французького варіанту. Лише до деяких англійських термінів були знайдені такі еквіваленти, які полегшують розуміння тексту, наприклад *item* — документ, *finding aid* — довідково-пошуковий апарат, *file* — справа, *corporate body* — організація. Саме тому для зручності наведені у тексті терміни англійською. Для визначення еквівалентів англійських термінів використані: словник архівної термінології МРА, словник архівних термінів соціалістичних країн, тощо⁹. При цьому ми намагалися уникнути багатозначності термінів. Це було нелегкою справою, адже навіть такий термін як “архіви” вживається по-різному в деяких країнах європейського континенту і в англомовних країнах: в Європі він означає всі документи, створені однією установою або людиною на протязі їх діяльності, в американському вживанні — несучасну документацію, що зберігається вічно, на противагу терміну “документація”, що означає сучасні документи.

Деякі поняття у нас відсутні або вживаються в іншому значенні. Це стосується терміну

“серія”, на ньому зупинимося. В архівній справі України цей термін вживався у 20-і роки, наприклад, інструкція 1924 року передбачала групове описування — серіями — для однотипних матеріалів: журналів засідань, протоколів, указів вищих інстанцій, надісланих на місця, скарбничих книг тощо. Зараз це поняття в архівній справі України не застосовується, хоча є дуже поширеним у світовій архівній практиці. Наприклад, у Франції окремі види документів об’єднуються в такі серії:

- А — закони і декрети вищих органів влади Великої французької революції;
- В — матеріали виборів;
- Р — фінансові документи;
- ВВ — матеріали Міністерства юстиції;
- К — історичні пам’ятки;
- F — документи Уряду і інші.

Важко було визначитися з першим словом назви стандарту General: основний, універсальний чи загальний? Ми зупинилися на останньому, враховуючи, що в ньому викладені правила, які стосуються загалом усіх видів документів — загальний стандарт, а надалі будуть складатися такі, що стосуються окремих документів.

У процесі роботи над перекладом виникла потреба розвести поняття “опис”, “описання” і “описування”:

- “опис” залишено за видом архівного довідника — архівним описом;
- “описування” — вживаємо, коли йдеться про процес створення описання (напр., правила описування, технологія описування, теорія описування), і
- “описання” — застосовуємо, коли є потреба визначити результат процесу описування (напр., заголовки описання, одиниця описання, формат описання).

Отже, проблемою є не тільки пристосування до міжнародної архівної термінології, але також вдосконалення вітчизняної професійної лексики. Зараз здійснюється підготовка українського архівного термінологічного словника. Вже проведено відбір термінів, що застосовуються в архівній справі, визначається їх відповідність термінологічним принципам, навіть створюються нові терміни у процесі адаптації до інших інформаційних систем, а також до міжнародної архівної термінології (напр., треба узгодити застосування термінів “серії”, “авторитетний контроль”).

Публікацію міжнародного стандарту архівного описання ми розглядаємо як перший крок у стандартизації основних архівних процесів, адже у світлі вимог МРА на часі розробка Національної програми стандартизації архівної справи. Ознайомлення з стандартом українських архівістів сприятиме адаптації наших правил до світової практики. ISAD(G) в порівнянні з правилами описування може видатися дуже загальним, тим не менше він може бути гарним орієнтиром для складання національного стандарту і стане, як і правила, невід’ємною частиною наукового і методологічного апарату наших архівістів.

На нашу думку, приєднання України до основних вимог міжнародного стандарту, особливо на стадії його обговорення, коли є можливість висловити свої зауваження і пропозиції, надасть нашим архівістам цілий ряд переваг.

По-перше, це підвищить якість подачі інформації про архівні фонди; стандарт задає різноманітні інформаційні характеристики, необхідні для виявлення змісту і форми архівних документів. Стандарт встановлює своєрідні закони для передачі архівної інформації, визначає структуру описової статті. Все це допоможе архівістові зробити інформацію зрозумілою для споживача.

По-друге, прийняття єдиних нормативів сприятиме комп’ютеризації архівної справи на національному рівні, а також комп’ютерному обміну інформацією на міжнародному рівні. Будуть створені перспективи для обміну інформацією з бібліотеками, службами науково-

технічної інформації, музеями.

По-третє, розроблення і впровадження стандарту архівного описання як складової частини системи інформаційного управління дозволить поширити його правила на весь життєвий цикл адміністративної документації: її створення, зберігання і використання. Адже принцип “поваги до фондів”, який унеможливує змішування документів різних фондоутворювачів і забезпечує зберігання фонду як єдиного цілого, служить інтересам більшості створювачів документів. Введення єдиного стандарту описання заощадить архівістам той час, який вони витрачають, заново описуючи передані до них на зберігання документи. Сприяючи управлінню інформаційним ресурсом будь-якої організації, установи, що становить її основну цінність, архівісти тим самим виконують одну з найважливіших функцій управління у суспільстві, а не тільки пасивні функції хранителів архівної інформації.

Впровадження стандартів описання обіцяє значний економічний ефект на цій ділянці архівної роботи — про це свідчить практика бібліотек. Американці, які вивчали використання архівістами стандартів описання, відзначають значні економічні переваги стандартизованого описування¹⁰.

Насамкінець хочемо висловити щире подяку провідним фахівцям архівної справи Любові Дубровній, директорів Інституту рукописів НБУ ім. В.Вернадського, та Костянтину Новохатському, начальнику організаційно-аналітичного відділу Головархіву України, за допомогу у перекладі ISAD(G) – 1994 та експертизу цього перекладу і головних положень даної статті. Чекаємо на зауваження та пропозиції до проекту ISAD(G)—1994 за адресою: 252601 Київ-110, Солом'янська, 24, УДНДІАСД, К.Селіверстовій.

¹ The American Archivist, 37, 1974.—P. 415

² Див.: Зарубіжна анотована бібліографія з питань уніфікації та стандартизації архівної каталогізації // НАІС “Архівна та рукописна україніка”. Вип. 1. Інформатизація архівної справи в Україні: сучасний стан та перспективи: Зб.наук.праць.—К., 1996.—С.272-301.

³ Кокс Р. Стандартизація архівного дела: важное орудие в эпоху информации: Осн. докл. на 2-м пленар. засед. 12-го МКА.—Монреаль, 1992.—19 с.

⁴ Гуэрчо М. Модели стандартизации архивного дела на региональном уровне или в отдельной стране: 3-й докл. На 2-м пленар. засед. 12-го МКА.—Монреаль, 1992.—11 с.

⁵ Хаворт К. Стандартизація архивних описаний в эпоху информации: 2-й докл. на 2-м пленар. засед. 12-го МКА.—Монреаль, 1992.—14 с.

⁶ Архівна та рукописна Україніка: Матеріали розширеної міжвідомчої наради по обговоренню Державної програми “Архівна та рукописна Україніка”.—К., 1992.—120 с.

⁷ Дубровіна Л.А., Кіржасв С.М. Структура і зразки автоматизованого опису архівного фонду для Національного зведеного банку даних // Архівна та рукописна Україніка.—К., 1992.—С.70-91; Дубровіна Л.А., Гальченко О.М., за участю Іванової О.А. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису.—К., 1992.—152 с.

⁸ Боржак Г. Національна архівна спадщина України та державний реєстр “Археографічна Україніка”.—К., 1995.—337 с.

⁹ Dictionary of archival terminology.—Munchen; New-York; London; Paris: 1988; Словарь современной архивной терминологии социалистических стран. Вып.1.—М., 1982; Гредасова Н.И., Ренуло Л.В. Англо-русский словарь архивной терминологии.—М., 1992.

¹⁰ Див.: Звіт робочої групи по стандартах архівних описань у часопису “The American Archivist”,— 1989.—С.452.

ЗАГАЛЬНИЙ МІЖНАРОДНИЙ СТАНДАРТ АРХІВНОГО ОПИСАННЯ
GENERAL INTERNATIONAL STANDARD ARCHIVAL DESCRIPTION
ISAD(G)

Принятый Ad Hoc Commission з стандартів описання
Стокгольм, Швеція, 21-23 січня 1993 року
(Остання версія проекту, схвалена Міжнародною Радою Архівів)
1994 рік

- ПЕРЕДМОВА
- ВСТУП
- 0. СЛОВНИК ТЕРМІНІВ, ВИКОРИСТАНИХ У ЗАГАЛЬНИХ ПРАВИЛАХ
- 1. БАГАТОРІВНЕВЕ ОПИСУВАННЯ
 - 1.1 ВСТУП
- 2. ПРАВИЛА БАГАТОРІВНЕВОГО ОПИСУВАННЯ
 - 2.1 ОПИСУВАННЯ ВІД ЗАГАЛЬНОГО ДО ОКРЕМОГО
 - 2.2 РЕЛЕВАНТНІСТЬ ІНФОРМАЦІЇ РІВНЮ ОПИСАННЯ
 - 2.3 УВ'ЯЗКА ОПИСАНЬ
 - 2.4 ЗАПОБІГАННЯ ДУБЛЮВАННЮ ІНФОРМАЦІЇ
- 3. ЕЛЕМЕНТИ ОПИСАННЯ
 - 3.1 ЗОНА ІДЕНТИФІКАЦІЇ ДАНИХ
 - 3.1.1 Довідковий(і) код(и)
 - 3.1.2 Заголовок
 - 3.1.3 Дати створення документів в одиниці описання
 - 3.1.4 Рівень описання
 - 3.1.5 Ємність одиниці описання (кількість, обсяг або розмір)
 - 3.2 ЗОНА КОНТЕКСТУ
 - 3.2.1 Назва фондоутворювача
 - 3.2.2 Історія/біографія фондоутворювача
 - 3.2.3 Дати кумуляції одиниці описання
 - 3.2.4 Історія зберігання
 - 3.2.5 Безпосереднє джерело надходження
 - 3.3 ЗОНА ЗМІСТУ ТА СТРУКТУРИ
 - 3.3.1 Короткий зміст/Анотація
 - 3.3.2 Інформація про експертизу, знищення та терміни зберігання
 - 3.3.4 Систематизація документів (усередині одиниці описання)
 - 3.4 ЗОНА УМОВ ДОСТУПУ ТА ВИКОРИСТАННЯ
 - 3.4.1 Правовий статус
 - 3.4.2 Умови доступу
 - 3.4.3 Авторське право/Умови репродуціювання
 - 3.4.4 Мова документів
 - 3.4.5 Фізичні характеристики
 - 3.4.6 Довідково-пошуковий апарат
 - 3.5 ЗОНА ІНФОРМАЦІЇ ПРО СПОРІДНЕНІ ДОКУМЕНТИ
 - 3.5.1 Місцезнаходження оригіналів
 - 3.5.2 Наявність копій
 - 3.5.3 Інформація про споріднені одиниці описання
 - 3.5.4 Інформація про асоційовані (посднані походженням) документи (з інших сховищ)
 - 3.5.5 Інформація про публікацію

3.6 ЗОНА ПРИМІТОК

3.6.1 Примітки

ДОДАТОК

ПЕРЕДМОВА

- П.1 Проект загальних правил був розроблений підгрупою Ad Hoc Commission із стандартів описання. Підгрупа була створена на 1-му пленарному засіданні Комісії під час зустрічі у Гер-Гренцхаузені у Німеччині в жовтні 1990 р.
- П.2 Підгрупа складалася з Уенді Даффа (координатор), Майкла Кука, Шарона Тібода, Хьюго Стібе (директор і секретар проекту).
- П.3 Підгрупа збиралася у Ліверпулі (Об'єднане Королівство Великобританія) у липні 1991 р. для завершення проекту, який потім обговорювався, виправлявся та доповнювався на пленарному засіданні Ad Hoc Commission на зустрічі у Мадриді в січні 1992 р. Проект було затверджено на цій зустрічі. Він відомий як Мадридський проект ISAD(G): Загальний міжнародний стандарт архівного описання.
- П.4 Мадридський проект ISAD(G) був представлений для обговорення міжнародному архівному співтовариству в лютому 1992 р., перекладений на мови МРА та поширений як документ XII Міжнародного конгресу архівів у Монреалі у вересні 1992 р., де був обговорений на відкритому засіданні. Комісія знову збиралася в Стокгольмі в січні 1993 р. для розгляду та переробки документу з врахуванням зауважень, отриманих із усього світу, а також зроблених на відкритому засіданні в Монреалі. Представлений зараз документ являється результатом цього процесу.
- П.5 Для обговорення даного документа визначено 5-річний термін, після чого він буде рекомендуватися МРА для видання.
- П.6 Ad Hoc Commission із стандартів описання МРА висловлює подяку ЮНЕСКО за фінансову підтримку цього проекту, Національному архіву Канади — за його підтримку Секретаріата та його інституцій, за виявлення гостинності Комісії під час розробки цього документа; Національному архіву та Директорату державних архівів, Міністерству культури Іспанії і Національному архіву Швеції.

ВСТУП

- В.1 Ці загальні правила архівного описування спрямовані на:
- а) створення узгодженого архівного описання, що відповідає єдиному розумінню змісту та структури архівних документів;
 - б) сприяння пошуку й обміну інформацією про архівні документи;
 - в) виокремлення авторитетних даних, а також
 - г) можливість інтеграції описань із різних сховищ у єдину інформаційну систему.
- В.2 Загальні правила призначені для описування архівних документів незалежно від природи чи обсягу одиниць описання. Правила пропонують формулювання інформації за кожним із 26 елементів, які можна комбінувати при складанні архівних описань.

- В.3. Кожне правило містить:
- назву елемента описання, регламентованого правилом;
 - визначення мети, задля якої елемент включається до описання;
 - формулювання основного правила (або правил) застосування елемента, а також
 - де можливо, приклади, які ілюструють виконання правила (правил).
- В.4. Система правил пропонує пріоритетну структуру для будь-яких включених до описання елементів, регламентованих правилами. У рамках цієї структури елементи об'єднуються в шість інформаційних зон:
- Зона ідентифікації даних
(де подається суттєва інформація з ідентифікації одиниці описання)
 - Зона контексту
(де подається інформація про проходження та зберігання одиниці описання)
 - Зона змісту та структури
(де подається інформація про предметне визначення змісту та систему організації документів одиниці описання)
 - Зона умов доступу та використання
(де подається інформація про умови використання одиниці описання)
 - Зона інформації про споріднені матеріали
(де подається інформація про матеріали, які мають суттєве відношення до одиниці описання)
 - Зона приміток
(де подається необхідна додаткова інформація, яка не може бути віднесена до жодної з інших зон).
- В.5. При складанні описання можуть бути використані всі 26 елементів, однак обов'язковими являються лише окремі з них, які застосовуються для міжнародного обміну інформацією, а саме:
- довідковий код;
 - заголовок;
 - дата (дати) створення або дата (дати) кумуляції документів одиниці описання;
 - обсяг одиниці описання, а також
 - рівень описання.
- Якщо назва фондоутворювача не включена до заголовку, то цей елемент описання, що містить назву фондоутворювача, також включається для міжнародного обміну.
- В.6. Зміст кожного архівного описання буде включати найсуттєвіші елементи інформації в залежності від природи одиниці описання та вимог інформаційної системи, традиційної або автоматизованої. Деякі системи можуть включати описання окремих систематизованих груп документів (напр., підфондів, окремих документів), як власне і самих фондів. Щоб забезпечити ефективність і чіткість таких систем, підготовка багаторівневих описань всередині фондів має бути регламентована правилами, що сприятимуть їхнім взаємозв'язкам і виявленню інформаційної ємкості. Правила багаторівневого описування, підготовлені для цього, повинні бути включені до цих загальних правил.
- В.7. Передбачається, що представлені цими загальними правилами зони описання будуть широко застосовані у міжнародній архівній практиці. Це тільки початок

зусиль по стандартизації. У подальшому повинні бути створені окремі правила для описування спеціальних категорій документів (таких як картографічні, кінодокументи, файли, актові документи різного профілю тощо).

- B.8. Пошукові засоби (ключові слова, рубрики) базуються на елементах описання. Якісний рівень пошукових засобів підвищується за допомогою авторитетного контролю. Враховуючи важливість пошукових засобів, їх необхідно визначати в міжнародних правилах. Над стандартом авторитетних записів працює Ad Hoc Commission. Довідники пошукових засобів мають бути створені як національні, так і для кожної мови окремо. При розробці довідників можуть бути корисними такі стандарти:
ISO 5963 Documentation-methods for examining documents determining their subject and selecting indexing terms, а також ISO 2788 Documentation-Guidelines for establishment and development of monolingual thesauri.
- B.9. При цитуванні опублікованих джерел будь-якому елементу описання треба використовувати останні видання ISO 690 Documentation-Bibliographic reference — Content, form and structure.

0. СЛОВНИК ТЕРМІНІВ, ВИКОРИСТАНИХ У ЗАГАЛЬНИХ ПРАВИЛАХ

- 0.1. Словник термінів та їхніх дефініцій являє собою невід'ємну частину цих правил. Дефініції мають розумітися як спеціально сформульовані для завдань цього документа.

Доступ (Access). Можливість використати документи з фондів у відповідності з певними правилами й умовами.

Пошуковий засіб (Access point). Назва, ключове слово, рубрика, за допомогою яких здійснюється пошук, ідентифікація та віднайдення описання.

Експертиза цінності документів (Appraisal). Процес визначення архівної цінності певних категорій документів.

Архівне описання (Archival description). Створення адекватного зображення об'єкту описання як процес відбору, співставлення, аналізування й організації певної інформації, потрібної для ідентифікації архівного матеріалу, пояснення змісту документів і документних систем, що їх утворили.

Систематизація (Arrangement). Інтелектуальні операції по аналізуванню й організації архівних документів.

Авторитетний контроль (Authority control). Контроль за правильним застосуванням стандартних форм термінів, які означають назви (персональні, колективні чи географічні) і використовуються як пошукові засоби.

Організація (Corporate body). Організація або колектив, що ідентифікований певною назвою і діє чи може діяти як одне ціле.

Дата кумуляції /документів/ (Date of accumulation). Період, протягом якого документи, що становлять одиницю описання, збиралися фондоутворювачем.

Дата створення /документів/ (Date of creation). Дата, до якої були створені документи, що складають одиницю описання.

Справа (File). Організована одиниця документів, згрупованих разом для поточного використання їх утворювачем або для архівного зберігання й об'єднаних на підставі того, що вони стосуються одного предмета чи одного роду діяльності. Справа як правило є базовою одиницею в межах архівної серії, фонду.

Довідково-пошуковий апарат (Finding aid). Термін сукупного змісту, який охоплює будь-яке описання або довідковий засіб, створений або отриманий архівною службою у процесі адміністративного чи інтелектуального опрацювання архівних документів.

Архівний фонд (Fonds). Усі документи, незалежно від форми або носія, вироблені органічним шляхом чи накопичені та використані певною особою, родиною або організацією у процесі їхньої діяльності та функціонування.

Форма /документа/ (Form). Тип або вид документів, що складають одиницю описання, скажімо, листи, мініатюрні книги.

Офіційна назва (Formal title). Заголовок, який дається архівним документам при описуванні.

Архівний документ (Item). Найменша смислова неподільна архівна одиниця, скажімо, лист, меморандум, доповідь, фотографія, фотодокумент.

Рівень описання (Level of description). Позиція одиниці описання в ієрархії структури фонду.

Місцезнаходження (Location). Сховище або адреса приватного власника, де знаходяться архівні документи.

Фондоутворювач (Provenance) (так само: creator). Організація чи особа, яка створила, збрала та використала документи у процесі своєї персональної або корпоративної діяльності.

Серія/Клас/ (Series). Група документів, впорядкованих у відповідності з системою або представлених в одиниці описання на підставі того, що вони всі є результатом однієї і тієї ж діяльності та мають визначену форму, а також із якогось іншого взаємозв'язку, який впливає з їхнього походження, отримання чи використання. Серія відома також як документальна серія.

Підфонд (Sub-fond). Група документів у складі архівного фонду, що утворюється відповідно до адміністративного поділу в основному структурному підрозділі установи/організації, або, коли ця структура відсутня, — за географічними, хронологічними, функціональними й іншими ознаками. Якщо організація має визначену ієрархічну структуру, тоді кожна група повинна мати стільки підпорядкованих підгруп, скільки потрібно, щоб відтворити рівні структури даної організації/установи.

Присвоєна назва (Supplied title). Назва, присвоєна архівістом одиниці описання, яка не має офіційної назви.

Заголовок (Title). Слово, фраза, характеристика або група характеристик, якими називається одиниця описання.

Одиниця описання (Unit of description). Документ або група документів у будь-якій фізичній формі, що розглядається як ціле та є об'єктом окремого описання.

1. БАГАТОРІВНЕВЕ ОПИСУВАННЯ

1.1 ВСТУП

Якщо фонд описується як ціле, він повинен бути представлений в одному описанні з використанням елементів, поданих нижче у 3-му розділі цього документа. Якщо необхідно описати частини фонду, вони також можуть бути описані окремо з використанням відповідних елементів з 3-го розділу. Загальна сума всіх описань, отриманих таким чином, об'єднується в ієрархію, як це описано в поданій у Додатку моделі, де представлені фонди та їхні частини, для яких були виконані описання. Технологія описування, розроблена для цих цілей, має назву

багаторівневого описування (multilevel description). Ієрархія описань базується на чотирьох основних правилах, які подані в правилах з 2.1 по 2.4.

2. ПРАВИЛА БАГАТОРІВНЕВОГО ОПИСУВАННЯ

2.1 ОПИСУВАННЯ ВІД ЗАГАЛЬНОГО ДО ОКРЕМОГО

Мета:

Представити зміст та ієрархічну структуру фонду і його частин.

Правило:

На рівні фонду подавати інформацію про фонд у цілому. На кожному з нижчих рівнів подавати інформацію про описувані складові частини фонду. Результати описання представити в ієрархії частина-ціле як процес руху від загального (фонду) до більш специфічного (окремих його частин).

2.2 РЕЛЕВАНТНІСТЬ ІНФОРМАЦІЇ РІВНЮ ОПИСАННЯ

Мета:

Точно представити значення та зміст одиниці описання.

Правило:

Забезпечити лише таку інформацію, яка відповідає даному рівневі описання. Скажімо, не варто деталізувати інформацію, що міститься у справах, якщо одиницею описання є фонд, також не слід подавати історію всього департаменту, якщо документи одиниці описання створені його підрозділом або філіалом.

2.3 УВ'ЯЗКА ОПИСАНЬ

Мета:

Точно визначити позицію одиниці описання в ієрархії.

Правило:

Ув'язати кожне описання з наступною вищою одиницею описання, якщо це можливо, й ідентифікувати рівень описання (Див. 3.1.4.).

2.4 ЗАПОБІГАННЯ ДУБЛЮВАННЮ ІНФОРМАЦІЇ

Мета:

Запобігти надмірності інформації.

Мета:

Запобігти надмірності інформації в ієрархічно поєднаних одиницях описання.

Правило:

Загальну для всіх складових частин інформацію подавати на вищому рівні. Не повторювати її на нижчих рівнях описання.

3. ЕЛЕМЕНТИ ОПИСАННЯ

3.1 ЗОНА ІДЕНТИФІКАЦІЇ ДАНИХ (Identity statement area)

3.1.1 Довідковий/і/ код/и/ (Reference code/s)

Мета:

Ідентифікувати архів і забезпечити зв'язок між архівними документами та їхнім описанням.

Правило:

Записувати код країни у відповідності з останнім виданням ISO 3166 Codes for the

representation of names of countries.

Потім визначити і записати код архіву згідно стандарту кодів національних сховищ і спеціальний довідковий код даного сховища, обліковий номер та інші спеціальні ідентифікатори.

Приклади:

CA NAC ANC-C2358

US LC 72-064568

3.1.2 **Заголовок (Title)**

Мета:

Дати назву одиниці описання.

Правила:

Якщо об'єкт описання має офіційну назву, транскрибуйте її в точній відповідності зі словарним складом (тими самими словами) та у тому самому порядку і в тій самій орфографії, але збереження пунктуації та великих літер не є обов'язковим.

Приклади:

Звіт про події на річці Мирній 1832 р.

Фонд Хеннебік

Якщо можливо, можна скоротити довгу офіційну назву, але щоб не була втрачена суттєва інформація.

Альтернатива: скласти коротку назву. На рівні фонду включити найменування фондоутворювача. А на нижчому рівні окрім цього визначити форму документів одиниці описання та, при можливості, записати фразу про функції, діяльність, предмет, місцезнаходження чи інше. Визначити відмінності між офіційною та присвоєною назвою у відповідності з національною або прийнятою у країні мовою.

Приклади:

Мініатюрні книги Жіночого християнського руху поміркованості

Відеострічки промов Рональда Рейгана під час передвиборної кампанії

Документи родини Рокфелерів

(заголовок рівня фонду)

Папери Джона Рокфелера

(заголовок рівня підфонду)

Кореспонденція з питань бізнесу

Кореспонденція у філантропічних справах

Особисте листування

(заголовки рівня серій)

Листи до Моргана

Лист до Теодора Рузвельта

(заголовки рівня архівного документа)

3.1.3 **Дати створення документів в одиниці описання (Dates of creation of the material in the unit of description)**

Мета:

Ідентифікувати та записати дату(и) створення документів в одиниці описання.

Правила:

Представити дати створення документів в одиниці описання як одну дату або декілька, якщо такі є. Перелік дат повинен закінчуватися крайньою датою, якщо навіть документи одиниці описання являють собою систему, що знаходиться в активному використанні.

Приклади:

1900-1919 рр.
21.2.1915-21.12.1915

Необов'язково: зазначити

- (а) домінуючі дати, а також дати суттєвих лакун в матеріалах. Ніколи не вказувати домінуючі дати без зазначення крайньої дати.

Приклади:

1703-1908 рр. (домінуючі 1780-1835 рр.)
1923-1945 рр. (окрім 1933 до 1935 р.)

- (б) дата(ти) для документів, що знаходяться на зберіганні.

Приклади:

Вміст: 1703-1908 рр. Знаходяться на зберіганні: 1703-1868 рр.
(домінуючі 1708-1835 рр.)
Вміст: 1907- Знаходяться на зберіганні 1907-1958 рр.
(домінуючі 1930-) (домінуючі 1930-1958 рр.)

3.1.4 **Рівень описання (Level of description).****Мета:**

Ідентифікувати рівень систематизації документів одиниці описання.

Правило:

Записати рівень цієї одиниці описання.

Приклади:

Фонд
Серія
Підсерія
Справа
Архівний документ

3.1.5 **Ємність одиниці описання /кількість, обсяг чи розміри/ (Extent of the unit of description /quantity, bulk, or size/)****Мета:**

Ідентифікувати та записати
а. фізичну ємність і
б. тип документів у одиниці описання.

Правило:

Вказати обсяг документів у фізичних одиницях арабськими цифрами, а також тип, до якого вони належать.

Приклади:

2 котушки фільму
128 фотографій
25 томів
20 м (548 предметів)

Альтернатива: представити розміри простору, який займають документи, в лінійному або кубічному вимірах.

Приклад:

300 коробок (30 м)

Якщо відомості про розміщення одиниці описання подані у лінійному вимірі, а потрібна додаткова інформація, її вказують у дужках.

Приклад:

4 м (са. 10200 од.)

Необов'язково: якщо одиниця описання або її частина знаходяться в активному користуванні, вказати обсяг на певну дату і/або обсяг на зберіганні.

Приклад:

128 фотографій (на 6.02.1990). На зберіганні: 58 фотографій

3.2 **ЗОНА КОНТЕКСТУ (CONTEXT AREA)**

(Частина інформації у цій зоні, така як назва фондоутворювача та його історія або біографія, може бути отримана з відповідних авторитетних джерел. Див.В.8)

3.2.1 **Назва фондоутворювача (Name of creator)**

Мета:

I ідентифікувати фондоутворювача(ців) одиниці описання.

Правило:

Назвати організацію (або організації) чи особу (або осіб), що мають стосунок до створення документів одиниці описання, якщо ця інформація відсутня в заголовку одиниці описання.

3.2.2 **Історія/біографія фондоутворювача (Administrative/Biographical history)**

Мета:

Дати історію організації чи біографію особи фондоутворювача, розташувавши матеріал у відповідному контексті для кращого розуміння.

Правила:

Стисло записати важливу інформацію про створення, розвиток і діяльність організації або життя і творчість особи, що мають стосунок до походження документів одиниці описання. Якщо є додаткова інформація в опублікованих джерелах, вказати їх.

Для окремих осіб або сімей записати інформацію із зазначенням повного імені та звання, дат народження та смерті, місця народження та місця проживання, діяльності, роду занять чи служби, першої та наступних назв (імен), а також інших

значних життєвих подій і місця смерті.

Приклад:

Луїс Хемон, французький письменник, народився у Бресті, Франція, у 1880 р. Помер у Канаді в Чеплоу, Онтаріо, 1913 р. Він вивчав право у Сорбонні, Париж. Перед тим, як переїхати до Канади, 8 років жив у Англії. У Канаді жив із 1911 р. у Монреалі та на фермі Перибонка, Лак Сант-джин. За свою коротку кар'єру він написав декілька книг і статей. Хемон відомий як автор твору "Марія Чапделайн"; вперше надрукувався 1916 р.

Для організації подається така інформація: офіційна назва, дати існування, легітимність, мета створення, функції, еволюція, адміністративна ієрархія (структура), початкова та варіанти наступних назв.

Приклад:

Кінстонська тралова компанія була зареєстрована 1891 р. Хеллі Брос придбав основну частину акцій цієї компанії 19(?) р. Після того, як він об'єднався з цією компанією, вона була поглинута Асоціацією рибалок. Це привело до занепаду торгівлі у 1965 р. і ліквідації компанії 1972 р.

3.2.3 **Дати кумуляції одиниці описання (Dates of accumulation of the unit of description)**

Мета:

Проставити дату(и) накопичення фондоутворювачем документів одиниці описання (напр., серії, справи).

Правило:

Вказати дату(и) формування об'єкту описання як єдину дату або крайні дати. Дата або дати, зафіксовані тут, відносяться до початку збирання документів фондоутворювачем(ми) і можуть не співпадати з датою утворення організації або датою народження особи фондоутворювача. Ці дати можуть відрізнятися від дат у 3.1.3. "Дати створення документів" у випадку, коли одиниця описання є результатом збирання документів до початку формування даного комплексу документів, як скажімо збирання матеріалів із різних джерел у процесі досліджень чи розслідувань.

Приклад:

1917-1919 рр.

(Законодавча комісія з представників різних організацій штату Нью-Йорк працювала по розслідуванню заколотницьких дій і збирала документи з 1917 по 1919 рр. Фактичні дати всередині зібраної ними групи документів 1900-1919 рр., що відображають утворення початкових документів, зібраних як свідчення під час розслідування).

3.2.4 **Історія зберігання (Custodial history)**

Мета:

Забезпечити інформацію про зміну права власності та місця зберігання документів одиниці описання, що має значення для їхньої аутентичності, повноти й інтерпретації.

Правила:

Записати зміни права власності і/чи місця зберігання одиниці описання, а також відповідні їм дати, наскільки вони можуть бути визначені. Якщо історія зберігання

невідома, це теж фіксується.

Необов'язково: Історія зберігання не записується, коли документи надходять безпосередньо від їхнього створювача, але все ж краще дати інформацію про пряме джерело комплектування. (Див. 3.2.5.).

Приклад:

Первісно зібрані Георгом Мадісоном і систематизовані його племінником Джоном Феррісом після смерті Мадісона. Куплені Генрі Келпером 1878 р., який додав до колекції документи, придбані на аукціонах у Філадельфії та Парижі, 1878-1893 рр.

3.2.5 **Безпосереднє джерело надходження (Immediate source of acquisition)**

Мета:

Записати обставини придбання та надходження документів.

Правило:

Вказати дарителя або джерело, від якого були придбані документи, дату і/чи спосіб придбання, якщо ця інформація або її частина не являється секретною. Якщо джерело або даритель невідомі, записується і ця інформація.

Необов'язково: додати номери або коди надходжень.

Приклади:

Передані з Департаменту географії 16 червня 1977 р.

Куплені на аукціоні Сотбі, 29 березня 1977 р.

Книги замовлень передані з пансіону 1909 р., листування передане з Департаменту штату 1915 р.

3.3 **ЗОНА ЗМІСТУ ТА СТРУКТУРИ (CONTENT AND STRUCTURE AREA)**

3.3.1 **Короткий зміст/Анотація (Scope and content/Abstract)**

Мета:

Ідентифікувати предметно-тематичне визначення та форму документів одиниці описання, щоб допомогти користувачам встановити їхню релевантність (потенційну цінність).

Правило:

Дати коротку анотацію про предмет/тему матеріалу із зазначенням часу подій.

Включити інформацію про форму, властиву даному рівню описання. Не допускати повторення інформації, даної в будь-якому іншому місці описання.

Приклад:

Справи по загальних напрямках діяльності Міністерства охорони здоров'я та Міністерства житлового будівництва, а також органу місцевого самоврядування по визначенню розміру десятичної церковної ренти. Справи з документами про гранти місцевим владним структурам, про визначення розміру місцевих податків, про підсумки роботи Королівської комісії по визначенню розміру десятичної ренти. Опис містить документи про платежі по грантам з 1938 по 1955 рр. згідно положень Десятиного акту 1936 р.

3.3.2 Інформація про експертизу, знищення та терміни зберігання (Appraisal, destruction and scheduling information)*Мета:*

Забезпечити інформацію про експертизу, знищення та терміни зберігання документів.

Правила:

Записати оціночні дії, якщо вони мають вплив на розуміння документів.
Де можливо, вказати, ким проводилася експертиза.

Приклади:

Справи за кожні 10 років передаються до схову.

У Національному архіві Малайзії постійно зберігаються документи, датовані до 31.12.1948 р.

3.3.3 Поповнення /відкритих зібрань/ (Accruals)*Мета:*

Інформування користувача про можливі зміни у складі одиниці описання.

Правило:

Дати інформацію про очікувані зміни у складі одиниці описання: поповнення, додаткові переміщення або депозити (вклади). Якщо можливо, дати оцінку їхньої кількості та частоти.

Приклади:

Документи з обрядової контори передаються до архіву за 5 років, що слідують за календарним роком, до якого документи стосуються.

Надходження очікуються.

3.3.4 Систематизація документів /всередині одиниці описання/ (System of arrangement)*Мета:*

Забезпечити інформацію про систематизацію документів одиниці описання.

Правило:

Подати інформацію про організацію документів одиниці описання. Визначити специфіку й основні характеристики внутрішньої структури, порядок документів, а також, якщо можливо, як вони оброблені архівістом.

Приклади:

Документи систематизовані у відповідності з їхнім початковим відкладенням у діяльності Канцелярії Верховного Комісара.

Справи систематизовані за алфавітом їхніх назв.

Хронологічно-порядкова підбірка всередині справи.

3.4 ЗОНА УМОВ ДОСТУПУ ТА ВИКОРИСТАННЯ (CONDITIONS OF ACCESS AND USE AREA)**3.4.1 Правовий статус (Legal status)***Мета:*

Забезпечити інформацію про правовий статус одиниці описання.

Правило:

Записати інформацію про правовий статус одиниці описання.

Приклади:

Документи державних установ передані на зберігання згідно Акту про документи державних установ, розділ 4 (1).

Передані на зберігання згідно Акту про Національний архів, №44/1966.

3.4.2 **Умови доступу (Access conditions)**

Мета:

Ідентифікувати умови, що обмежують чи дозволяють доступ до одиниці описання.

Правило:

Дати інформацію про умови, які обмежують чи дозволяють доступ до одиниці описання. Зазначити, на який період обмежено доступ, і дату, коли документи будуть відкриті.

Приклади:

Доступ до документів не може бути дозволений без письмового дозволу директора фірми.

Сімейне листування закрито до 2010 р.

Доступ закрито до закінчення мікрофільмування.

3.4.3 **Авторське право/Умови репродуціювання (Copyright/Conditions governing reproduction)**

Мета:

Ідентифікувати будь-які обмеження на користування чи репродуціювання одиниці описання.

Правило:

Дати інформацію про умови, що регулюють користування чи репродуціювання одиниці описання після відкриття доступу до неї. Якщо умови, які регулюють користування, репродуціювання чи публікування, невідомі або їх немає, записи про це не робляться.

Приклади:

Права на копіювання під шифром CHYZ-TV.

Репродуціювання заборонено без дозволу президента кампанії.

Фотографування дозволене тільки для довідкових цілей. Використовувати фотографії для публікування можна лише з письмового дозволу Кеннет М. Аллісте.

3.4.4 **Мова документів (Language of material)**

Мета:

Ідентифікувати мову(и), шрифти та системи символів, що застосовані в документах одиниці описання.

Правило:

Записати домінуючу мову(и) в матеріалах одиниці описання. Зазначити особливості застосованих у документах алфавітів, шрифтів, систем символів чи абрєвіатур.

Приклади:

Португальською.

Основний текст латиною; індосамент-французькою.

3.4.5 **Фізичні характеристики (Physical characteristics)**

Мета:

Забезпечити інформацію про будь-які фізичні характеристики документів, які

впливають на їхнє використання.

Правило:

Зазначити будь-які важливі фізичні деталі і/чи фізичні умови документів, які обмежують користування ними.

Приклади:

Згасаючий текст.

Можна розібрати лише під ультрафіолетовим освітленням.

3.4.6 **Довідково-пошуковий апарат (Finding aids)**

Мета:

Ідентифікувати будь-які засоби пошуку в одиниці описання.

Правило:

Дати відомості про будь-які пошукові засоби, що можуть бути в архіві і які можуть забезпечити інформацією щодо вмісту одиниці описання. Якщо це можливо, включити відомості, де можна зняти копію.

Приклади:

Географічний покажчик.

Описи, документи Канцелярії Верховного Комісара.

3.5 **ЗОНА ІНФОРМАЦІЇ ПРО СПОРІДНЕНІ МАТЕРІАЛИ (ALLIED MATERIAL AREA)**

3.5.1 **Місцезнаходження оригіналів (Location of originals)**

Мета:

Ідентифікувати сховище, організацію або особу, яка утримує оригінали, якщо документи одиниці описання являються копією.

Правило:

Якщо об'єкт описання є копією, а інше сховище, організація або особа утримують оригінали, необхідно записати їхню назву, якщо інформація не секретна. Дати також ідентифікаційні номери або іншу інформацію, яка може допомогти у встановленні місцезнаходження оригінальних документів. Якщо оригінали відомі не в повному обсязі, вказати.

Приклади:

Оригінал в Національному архіві Канади, С2358.

Оригінали знищені після мікрофільмування.

3.5.2 **Наявність копій (Existence of copies)**

Мета:

Зазначити існування та можливість використання копій документів одиниці описання.

Правило:

Якщо одиниця описання представлена в іншому форматі, в даному сховищі або ще де-інде, вказати про це разом із обліковими номерами та місцем, де про це можна довідатися.

Приклади:

Щоденники та листування є також на мікрофільмі.

Фільми є також на відеокасетах.

3.5.3 **Інформація про споріднені одиниці описання (Related units of description)**

Мета:

Ідентифікувати документи, що стосуються до одиниці описання і знаходяться у тому самому сховищі.

Правило:

Якщо одиниця описання містить документи, що безпосередньо стосуються іншої одиниці описання, вказати ці стосунки. Використати відповідні фрази. Якщо споріднена одиниця описання являється пошуковим засобом, використати 3.4.5, щоб зробити посилання на це.

Приклади:

Для майбутніх документів, що стосуються до спадку королеви, див. IP5
Споріднені серії: Вхідні документи з Офісу загального менеджменту

3.5.4 **Інформація про асоційовані /поєднані походженням/ документи /з інших сховищ/ (Associated material)**

Мета:

Вказати про наявність у інших сховищах документів, поєднаних походженням із одиницею описання.

Правило:

Якщо документи з іншого сховища тісно пов'язані походженням із одиницею описання, представити інформацію про ці документи та сховище, в якому вони знаходяться.

Приклади:

Фонд Ернста Буклера утримує також Публічний архів Нової Шотландії.
Документи, пов'язані з торгівлею, клієнтурою й акцизом, експортом гуми, кошториси, щорічні доповіді і т.і., знаходяться в Малайзійському філіалі Національного архіву.

3.5.5 **Інформація про публікацію (Publication note)**

Мета:

Ідентифікувати будь-які публікації, засновані на використанні, вивченні чи аналізуванні документів одиниці описання.

Правило:

Дати перелік чи інформацію про публікації, які базуються на використанні, вивченні або аналізуванні документів одиниці описання.

Приклади:

Фоліанти 23-24 опубліковані у Хроніці Петербургу видавцем Т.Стаплетоном (1849), стор.176-182.

3.6 **ЗОНА ПРИМІТОК (NOTE AREA)**

3.6.1 **Примітки (Note)**

Мета:

Дати спеціальну інформацію та інформацію, яка не може бути віднесена до будь-якої іншої зони.

Правило:

Записати спеціальну або іншу важливу інформацію, не віднесена до будь-якого іншого елемента описання.

ДОДАТОК

- Д1 Модель покаже деякі типові ситуації та не включає всі комбінації рівнів.
 Д2 Можлива інша кількість рівнів у проміжках між показаними у моделі.

Модель рівнів систематизації фонду

Ф о н д
 П і д ф о н д и
 С е р і ї
 П і д с е р і ї
 С п р а в и
 Д о к у м е н т и

Спеціальна Комісія (члени комісії, показані без зазначення років, працювали в Комісії від її заснування в 1990 р.):

Крістофер Кініч — голова (Об'єднане Королівство)

Хуго Стіб — директор проекту (Канада)

Гіслей Брунел (1990-1991) (Франція)

Майкл Кук (Об'єднане Королівство)

Жан Дахлін (Швеція)

Венді Дафф (Канада)

Анна Франквіре (Португалія)

Педро Гонзалес (1990-1992) (Іспанія)

Кріс Хейлі (1992-) (Австралія)

Христина Ногарет (1992-) (Франція)

Христина Петілат (1991-1992) (Франція)

Шарон Тібод (США)

Хабіба Зон Яхая (Малайзія)

Чарльз Кечкеметі — генеральний секретар МРА

Вольф Бухман — секретар з технічних питань, представник Секретаріату МРА

Аксель Плат — представник ЮНЕСКО

Переклад з англійської Віталія та Катерини Селіверстових

Ніна Киструська

**МАЛОВІДОМИЙ ДОКУМЕНТ З ІСТОРІЇ
ГІРНИЧОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ**

З'їзди гірничопромисловців півдня Росії було започатковано 1874 р. власниками вугільних розробок Донбасу, зокрема О.Ауербахом, П.Горловим, О.Шейєрманом, І.Ловайським із метою колективного обговорення за участю всіх зацікавлених осіб проблем вугільнодобувної галузі та подання відповідних клопотань до державних установ. З'їзди відбувалися майже щороку (єдиний виняток – Другий з'їзд, що відбувся 1877 р., через три роки після Першого), іноді – двічі на рік, аж до початку Першої світової війни. Перші чотири з'їзди відбувалися в різних містах: I-й та II-й – у Таганрозі (відповідно 1874 і 1877 рр.), III-й – у Харкові (1878), IV-й – в Новочеркаську (1879). Постійним місцем проведення наступних з'їздів став Харків.

На цих зібраннях розглядалися різноманітні питання щодо розвитку гірництва, як, скажімо, упорядкування перевезень вугілля залізницею та будівництво нових залізничних гілок, оподаткування виробництва, експорт мінерального палива та митні платежі, надання кредитів промисловцям, залучення робітничих рук, професійна підготовка та соціальне забезпечення робітників тощо.

Рішення з'їздів гірничопромисловців мали значення рекомендацій, хоча неодноразово ставилося питання про надання їм статусу розпоряджень, обов'язкових для виконання всіма підприємствами галузі. Виконання постанов з'їзду забезпечували обрані ним посадові особи та Рада З'їзду – орган для координації діяльності посадових осіб і вирішення поточних справ у період між черговими з'їздами.

У кінці XIX – на початку XX ст. Рада стала осередком поширення професійної освіти та юридичних консультацій, штабом організації допомоги в разі надзвичайних ситуацій. Так, рішенням XXXV з'їзду (1910 р.) у зв'язку з холерною епідемією, що поширювалася в Донбасі, було організовано санітарні окружні комісії, створено санітарні лабораторії та пункти. З 1884 до 1915 р. на кошти, зібрані постановами з'їзду, існувало "Товариство допомоги гірничоробітникам" ("Общество пособия горнорабочим на Юге России"), яке надавало щомісячне грошове утримання робітникам, котрі втратили працездатність внаслідок несприятливих умов підземних робіт. Згідно рішень з'їздів у різних містах Донбасу було відкрито низку рятувальних станцій, вечірніх курсів для робітників. 1907 р. для забезпечення регіону інженерними кадрами та медичними працівниками засновано Медико-механічний інститут, 1913 р. – Хімічну лабораторію, яка досліджувала якість вугілля у різних родовищах, 1912 р. – Гірничопромисловий музей.

Поданий документ, виявлений автором у бібліотечному фонді Державного архіву Харківської області, відображає структуру з'їзду гірничопромисловців, його завдання, порядок прийняття та виконання рішень у такому вигляді, як це сформувалося на кінець XIX століття, за чвертьстолітній період діяльності, пошуків оптимальних методів керівництва гірничодобувною промисловістю на Донбасі. Текст подається із збереженням мовних особливостей оригіналу.

На подлинном рукою Г. Министра
Земледелия и Государственных Имуществ
написано: "Утверждаю, 25 Октября 1899 года".
Верно: Директор Н. Денисов.

**ПОЛОЖЕНИЕ
О
ГОРНОПРОМЫШЛЕННЫХ СЪЕЗДАХ ЮЖНОЙ РОССИИ**

I. Цель Съездов.

§ 1.

Съезды горнопромышленников юга России ежегодно созываются, с разрешения Министра Земледелия и Государственных Имуществ, в Октябре месяце: а) для выработки статистических данных о размерах ожидаемой в следующем году производительности копей и предполагаемом вывозе горных и горнозаводских продуктов по железным дорогам; б) для решения хозяйственных и административных дел Съезда и Общества пособия увечным горнорабочим и в) для обсуждения, если Министр признает это нужным, разных вопросов, до горной и горнозаводской промышленности относящихся.

Примечание. Продолжительность занятий Съезда ограничивается двумя неделями со дня открытия.

§ 2.

Съезд вступает в соглашение с представителями железных дорог, заинтересованных в перевозке минерального топлива и вообще горных и горнозаводских продуктов, по вопросам об изменении и дополнении правил перевозки. Выработанные на Съезде правила перевозки минерального топлива, горных и горнозаводских продуктов подлежат утверждению Министерства Путей Сообщения.

§ 3.

Заседанием Съезда ведутся особые протоколы, в которые вносятся все постановления и заключения Съезда. Протоколы эти прочитываются в заседании и, по утверждении их Съездом, подписываются Председателем, секретарем и не менее, как тремя наличными членами. Постановления эти, вместе с докладами по разным вопросам и стенографическими отчетами прений, печатаются в особых Трудах, ежегодно издаваемых Съездами.

§ 4.

Съездам предоставляется право, через своих уполномоченных, ходатайствовать перед Правительством по всем вопросам, касающимся нужд и пользы горного и горнозаводского дела на юге России, согласно постановлениям Съезда.

II. Состав Съездов.

§ 5.

Съезды собираются под председательством лица, особо назначаемого каждый раз Министром Земледелия и Государственных Имуществ.

§ 6.

Председатель Съезда заблаговременно доводит до всеобщего сведения, через публикацию в столичных и местных ведомостях (Харьковских, Екатеринославских и Донских и в Горнозаводском Листке), о месте и времени открытия заседаний Съезда и о программе его занятий. Он открывает и закрывает заседания, руководит прениями, направляет их согласно программе занятий и пользуется всеми правами, какие вообще предоставляются

председателям собраний.

§ 7.

В заседаниях Съезда принимают участие: назначенные для того представители Министерств, горной и горнозаводской промышленности, представители железных дорог и пароходных обществ, представители заинтересованных земств и городов, представители ученых, технических и торговопромышленных обществ, потребители минерального топлива и, вообще все заинтересованные в развитии южнорусского горного и горнозаводского промысла.

§ 8.

По открытии Съезда, члены его избирают, по предложению Председателя, секретаря, обязанного: вести список всем членам Съезда, составлять протоколы заседаний Съезда, редактировать и издавать Труды Съезда и разсылать их как членам Съезда, так и разным правительственным лицам и учреждениям. В израсходованных деньгах секретарь дает отчет Совету Съезда, а все дела, переписку и свободные экземпляры Трудов Съезда сдает на хранение в канцелярию Совета.

III. Порядок занятий.

§ 9.

Занятия Съезда происходят открыто и гласно. Каждый член Съезда имеет право участвовать в прениях при обсуждении разных вопросов, подавать письменные заявления и особые мнения, которые, по прочтении их на Съезде, печатаются в Трудах Съезда.

§ 10.

По открытии заседаний, Съезду представляются отчеты: ревизионной комиссии, уполномоченных, Совета Общества пособия горнорабочим и Совета Съезда. Затем докладываются и удостоверяются Съездом выработанные Советом Съезда статистические данные о производительности копей, предполагаемом сбыте минерального топлива, горных и горнозаводских продуктов для следующего года.

Дальнейший порядок занятий зависит от усмотрения Съезда и его Председателя.

§ 11.

Для более тщательной разработки некоторых вопросов, Съезд, по его усмотрению, избирает особые комиссии, которые, по всестороннем обсуждении предмета, изготовляют доклады, представляемые на одобрение Съезда, за подписью председателей комиссий.

§ 12.

Если при обсуждении какого либо вопроса на Съезде происходит разногласие и противоречие между членами Съезда, то, для постановления окончательного заключения, вопрос решается открытою баллотировкою с поименною подачею голосов, или же закрытою, по желанию не менее пяти членов Съезда. В такой баллотировке вопросов участвуют: представители Министерств, горной инспекции, представители горной и горнозаводской промышленности, или их поверенные, присутствующие на Съезде представители железных дорог, водяных сообщений, портовых управлений и биржевых комитетов, представители заинтересованных земств и городов, представители других горнопромышленных Съездов (при условии взаимности) и лица, кои особо будут приглашены Съездом.

IV. Должностные лица и Совет Съезда, их права и обязанности.

§ 13.

На южных горнопромышленных Съездах избираются для Донецкого бассейна

следующие должностные лица, число коих зависит от усмотрения Съезда:

- а) члены ревизионной комиссии, в количестве не менее 3-х лиц;
- б) уполномоченные от Съезда;
- в) выборные от горнопромышленников;
- г) члены Совета Общества пособия горнорабочим;
- д) представители от горнопромышленности в Присутствиях по фабричным и горнозаводским делам в числе, определенном согласно закону 7 Июня 1899 года;
- е) почетные члены Совета Съезда.

Примечание 1. Выборный от горных и горнозаводских промышленников Грушевского района Донецкого бассейна избирается на срок, согласно существующим законоположениям.

Примечание 2. Уполномоченные от Съезда являются таковыми по отношению ко всем родам частной горной промышленности, представители коих участвуют в занятиях Съезда.

§ 14.

На обязанность ревизионной комиссии возлагается:

- а) проверка денежных сумм и годовой отчетности Совета Съезда, с составлением по этому предмету, каждый раз, особых протоколов и
- б) проверка всех денежных отчетов, кем бы таковые ни были представляемы, по произведенным с разрешения Съезда расходам.

§ 15.

Ревизионная комиссия имеет право требовать представления ей всех книг, отчетов, документов и наличных сумм, находящихся в распоряжении Совета Съезда.

§ 16.

Лица, входящие в состав ревизионной комиссии, немедленно, по избрании их, избирают из среды своей Председателя, который ведет журнал заседаний комиссии, назначает время и место для занятий и приготовляет доклады Съезду по рассматриваемым вопросам.

§ 17.

На уполномоченных Съезда возлагается:

- а) ходатайствовать перед Правительством об удовлетворении всех нужд горной и горнозаводской промышленности южной России, согласно постановлениям Съезда;
- б) представлять интересы горнопромышленников в разных правительственных учреждениях, в правлениях и управлениях железных дорог, в земских собраниях (когда будут к тому приглашены), в разных частных учреждениях, обществах и комиссиях, вообще везде где может быть оказано содействие делу горного и горнозаводского промысла юга России;
- в) участвовать в действиях Харьковского Комитета по перевозке минерального топлива и соли, на основании изданной для него инструкции;
- г) представлять Совету, а затем и самому Съезду отчет о своей деятельности.

§ 18.

Обязанность выборных от горнопромышленников состоит, главным образом, в участии в действиях Харьковского Комитета по перевозке минерального топлива и соли на основании изданной для него инструкции. Сверх сего, на выборных могут быть возлагаемы Съездом другие поручения и обязанности.

§ 19.

Для объединения и согласования деятельности всех должностных лиц, избираемых горнопромышленными Съездами, для заведывания хозяйством и суммами, как принадлежащими Съездам, так и ассигнуемыми ими на разные потребности, а равно для ведения дел, возникающих в промежуток времени между Съездами, учреждается Совет Съезда горнопромышленников юга России, имеющий постоянное пребывание в г. Харькове.

§ 20.

В состав членов этого Совета входят: уполномоченные, выборные от

горнопромышленников, члены Общества пособия горнорабочим, члены ревизионной комиссии, заведывающий Статистическим Бюро — для решения всех дел, кроме денежных вопросов, — представители от горнопромышленности в Присутствиях по фабричным и горнозаводским делам и секретарь Съезда, — но если он исполняет обязанности секретаря Совета, — то не пользуется правами члена Совета. Председатель Совета и его Заместитель назначаются Съездом из числа членов Совета. Председателю поручается непосредственное ведение всего делопроизводства и исполнение постановлений Совета.

§ 21.

Предметы занятий и обязанности Совета суть следующие:

- а) собиране и группировка сведений о состоянии и ходе всех отраслей горнозаводской промышленности юга России, ведение статистики вывоза угля и соли и вообще горных и горнозаводских продуктов по железным дорогам и водяным сообщениям, а также ведение статистики фабрик и заводов, связанных с горнозаводской промышленностью;
- б) разработка и обсуждение разного рода вопросов, относящихся до этой промышленности;
- в) сношение с подлежащими учреждениями и лицами по предметам, входящим в круг действий Совета, и по вопросам, до перевозки горнозаводских продуктов относящимся;
- г) составление и представление в правительственные учреждения, по их требованию, сведений и соображений, касающихся горнопромышленности юга России;
- д) рассмотрение и разъяснение вопросов, могущих возникнуть в течение года, для представления их на обсуждение ближайшего съезда;
- е) составление и выработка программы занятий предстоящего Съезда с предварительною подготовкою и разработкою подлежащих обсуждению вопросов и представлений этой программы, через Горный Департамент, на утверждение Министра Земледелия и Государственных Имуществ;
- ж) ходатайство о созыве, если бы встретилась надобность, экстренного Съезда горнопромышленников;
- з) составление и сообщение горнозаводчикам, горнопромышленникам и потребителям по их желанию, всякого рода сведений, до предмета их производства относящихся, както: о тарифах на перевозку по железным дорогам, о ценах, о свободных техниках и т. п.;
- и) своевременное извещение заинтересованных лиц или учреждений о последствиях и движении разного рода ходатайств, возбуждаемых Съездом через уполномоченных, равно как и об окончательных по ним решениях Правительства, буде таковые последуют;
- й) ведение денежной отчетности по приходу и расходу всех поступающих сумм, а также сборов, причитающихся Обществу пособия увечным горнорабочим и передаваемых сему последнему;
- к) надлежащее хранение и полезное помещение всех сумм, вверенных попечению Совета, согласно указаний Съезда;
- л) составление и представление предстоящему Съезду годового отчета: 1) о движении всех сумм, находящихся в заведовании Совета, 2) о перевозках минерального топлива, соли и горных и горнозаводских продуктов в отчетном году и вообще о всей деятельности Совета, 3) о деятельности горных и горнозаводских предприятий;
- м) составление и представление предстоящему Съезду сведений о предполагаемой на следующий год добыче угля, соли и других горных и горнозаводских продуктов и о вывозе их по железным дорогам и водяным сообщениям по различным направлениям;
- н) распоряжение, с согласия 2/3 полного его состава, суммами, вносимыми в смету Съезда на экстренные расходы:
- о) заведывание и хранение всего имущества Съезда, всех его дел и изданий;
- п) составление сметы прихода и расхода на предстоящий год;

- р) составление свода суточных отправок минерального топлива, с указанием причитающегося за то сбора;
- с) отправка этого свода в подлежащие контрольные учреждения грузящих дорог, для поверки и получения по ним причитающихся сборов;
- т) представление о наградах служащим в канцелярии Совета;
- у) руководство и наблюдение за конторой по найму рабочих на горные промыслы.

§ 22.

Совету Съезда предоставляется, с особого каждый раз разрешения Министра Земледелия и Государственных Имуществ, приобретать в собственность недвижимые имущества, когда это оказывается нужным для целей Съездов.

§ 23.

Заседание Совета, не менее одного раза в месяц, созывается Председателем оно по мере накопления предстоящих для рассмотрения дел и вопросов. Для производства же текущих дел канцелярия Совета находится под обязательным заведыванием Председателя Совета или его Заместителя и открыта ежедневно во все присутственные дни.

§ 24.

Все вопросы и предметы, подлежащие рассмотрению Совета, вносятся в оный как членами Совета, так и другими заинтересованными лицами через Председателя.

§ 25.

Совет постановляет свои решения простым большинством голосов наличных членов, число которых ни в каком случае не должно быть, однако, менее трех. Состоявшиеся решения заносятся в протокол.

§ 26.

Для ведения делопроизводства, а равно и денежной отчетности, Совет приглашает секретаря и необходимое число прочих служащих, смотря по надобности.

§ 27.

Попечение о содержании канцелярий Совета и о найме служащих, равно как и ведение текущей переписки — возлагается на Председателя, а наблюдение за порядком делопроизводства и хранением дел лежит на обязанности секретаря Совета.

V. Порядок избрания должностных лиц на Съезде.

§ 28.

Всякий, участвующий в Съезде, независимо от его звания или рода занятий, может быть избран должностным лицом от съезда.

§ 29.

Все должностные лица избираются Съездом на один год до следующего Съезда, на котором могут быть вновь избираемы на ту же или другую должность. Представители от горнопромышленности в Присутствии по фабричным и горнозаводским делам избираются на срок согласно существующим законоположениям.

§ 30.

Выборы всех должностных лиц Съезда производятся закрытою подачею голосов посредством баллотировки шарами тех кандидатов, которые получили по порядку наибольшее число записей по закрытым запискам, подаваемым Председателю до начала баллотировки. Избранными считаются получившие большинство и притом более половины избирательных шаров.

§ 31.

Правом одного голоса (шаром) в избирательных собраниях Съезда, а также при решении денежных и хозяйственных вопросов пользуются все те горнопромышленники (собственники и арендаторы каменноугольных и соляных копей, рудных разработок, металлургических заводов и других горнозаводских предприятий, или их поверенные и представители обществ, компаний и товариществ каменноугольных, солепромышленных, рудопромышленных, металлургических и других горнопромышленных предприятий), которые отправили по железным дорогам в течение отчетного года не менее 250 вагонов (600 пудовой нагрузки) добытых ими горнозаводских материалов или продуктов и своевременно уплатили с этих вагонов установленный сбор на нужды Съезда. Горнопромышленники же, отправившие в течение отчетного года 1000 вагонов горнозаводских материалов или продуктов, пользуются правом 2-х голосов, отправившие 4000 вагонов и более—3-х голосов. Горнопромышленники, добывшие и отправившие менее 250 вагонов горных и горнозаводских продуктов и материалов, могут соединяться вместе для образования одного голоса и доверять его своему представителю.

§ 32.

Каждый избиратель может иметь по доверенности только один голос, причем общее число голосов для одного лица не может быть более трех.

Примечание. Подпись на доверенности о передаче права голоса, если таковая подана не лично доверителем, должна быть удостоверена двумя членами Съезда или установленным в законе порядком. Проверка избирательных голосов, до начала выборов, производится Председателем и назначенными от Съезда лицами.

§ 33.

Для замещения выбывшего, заболевшего или отсутствующего должностного лица, избираются, тем же порядком (§ 30), кандидаты к выборным и к представителям в Присутствия по фабричным и горнозаводским делам. Кандидат, получивший наибольшее число избирательных шаров, первый вступает в должность отсутствующего должностного лица.

VI. Средства Съезда.

§ 34.

Для покрытия расходов по Съезду и содержанию должностных лиц и канцелярий Совета, Съездом устанавливается добровольный попудный сбор с отправляемого каменного угля и прочих горных материалов и продуктов размер этого сбора, смотря по надобности, изменяется по постановлениям Съезда.

Примечание. За руду, отправляемую для собственного употребления, повагонный сбор не взимается.

§ 35.

Попудный сбор (§34 установленный Съездом, взимается, с разрешения Министра Путей Сообщения и по соглашению с подлежащими управлениями железных дорог, сими управлениями, которые, по мере поступления этого сбора, вносят его за полные месяцы в Совет Съезда горнопромышленников.

§ 36.

Временное Положение о горнопромышленных Съездах южной России становится обязательным для членов Съезда по утверждении оного Министром Земледелия и Государственных Имуществ. Всякие изменения и дополнения оного, вырабатываемые на Съездах, подлежат предварительному утверждению Министра Земледелия и Государственных Имуществ.

Орест Мацюк

НОВЕ СЛОВО В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ

У зв'язку з активним розвитком різних галузей знань у другій половині нашого століття спостерігається виокремлення багатьох нових наукових галузей чи навіть “дочірніх” наук, тобто, бачимо як виразні диференційні процеси, так і інтегрування окремих галузей у єдине ціле.

Серед соціогуманітарних наук важливого значення набувають у останні роки допоміжні історичні дисципліни, яким за радянської доби не приділялося належної уваги як ніби-то неактуальним. Завдяки наполегливості й ентузіазму українських вчених досягто певних успіхів у галузях кодикології та кодикографії, історії паперу, нумізматики, сфрагістики тощо.

Однак до цього часу не залучається до наукових досліджень великий потенціал біографістики як галузі історичної науки, зокрема, її історіографія та методологія як допоміжної історичної дисципліни.

З огляду на це монографія В. Чижка “Біографістика як галузь історичної науки: історіографія та методологія” набуває особливої актуальності, оскільки вона присвячена теоретико-методологічним засадам історико-біографічних досліджень, і своєю з'явою закладає підвалини нової наукової дисципліни — біографістики. Повна відсутність розробок теоретичних та методологічних питань біографістики в Україні дозволяє назвати цю книгу серйозним внеском у розвиток вітчизняної історичної науки.

Автор не лише обґрунтовано розділив поняття “біографія”, “біографіка”, “біографістика”, а й виділив окремо історію біографії у контексті західно-європейського історико-культурного та літературного процесу, розкрив його особливості, основні тенденції, показав розвиток історичних форм біографії, зародження та розвиток теоретичних досліджень у Європі, охарактеризував розвиток біографічних досліджень у Російській імперії та СРСР. Окремо розглядаються тенденції розвитку біографістики в Україні та сучасні завдання створення Українського біографічного словника. Зупинившись на теоретичних засадах біографістики як галузі історичної науки, В. Чижко переконливо обґрунтував виокремлення її в допоміжну історичну дисципліну.

У першому розділі книги — “Історія та історіографія біографічного жанру в Західній Європі”, розкривши складність і багатогранність розвитку біографічного жанру в контексті західноєвропейського історико-культурного та літературного процесу, виявивши його особливості, основні тенденції, автор показав розвиток історичних форм біографії, зародження теоретичних досліджень у Європі.

Другому розділу — “Історико-біографічні дослідження та розвиток теоретико-методологічних засад біографістики у Росії та СРСР”, як і всій праці В. Чижка, притаманний наскрізна історіографічна особливість: не простий перелік поглядів його попередників та сучасників з даної проблематики, а глибинне проникнення у питання розвитку наук і дисциплін. Це дало можливість розуміння як наукових здобутків дисциплінарного характеру, так і виділення співвідношення між завданнями та методами біографістики. Аналіз тексту цього розділу уможливило виявлення низки важливих і продуктивних як з теоретико-методологічного, так і конкретно-історичного боку авторських спостережень.

Третій розділ — “Біографістика та розвиток історико-біографічних досліджень в

Україні”, який органічно впливає з попередніх і має конкретно україністичне спрямування, містить аналіз розвитку біографічного жанру та теоретичних розробок в українських землях від Київської Русі, коли зародилися біографічні методи характеристики державного діяча в образі князя (князівський життєпис, князівський некролог) до наших днів — періоду розвитку наукової біографії, якому притаманна поява науково-біографічних нарисів.

У четвертому розділі — “Український біографічний словник (УБС): сучасний стан та перспективи створення”, — всебічно розглянуті теоретико-методологічні питання та концептуальні основи Українського біографічного словника, підготовка і видання якого набувають актуальності в умовах побудови незалежної держави та відродження національної культури.

Виправданим видається те, що автор приділив увагу основним методологічним питанням створення УБС, зокрема, проблемі змісту поняття “національний біографічний словник” із урахуванням специфіки історичної долі України та сучасного стану її державотворчих процесів, розвитку науки та культури; розробці критеріїв відбору до УБС діячів різних сфер діяльності та визначення їхнього внеску в історію та культуру України; обґрунтуванню засобів репрезентації їхнього життя і діяльності у словниковій статті згідно з принципами історичного підходу та об’єктивності тощо. В.Чишко справедливо твердить, що розв’язання цих та інших проблем криється у контексті розширеного змісту поняття “національний” як відображення на біографічному матеріалі минулого та сучасного України, її культури в усій повноті та суперечливості історичних процесів, у поліетнічному розмаїтті її життя, яке створило такий неповторний історичний феномен як сучасна Україна. Цей підхід, на нашу думку, дасть змогу не лише об’єктивно та всеохоплююче висвітлити якомога повніше персональний ряд видатних діячів, що впливали на історичний розвиток України протягом її багатовікового шляху, а й закласти підґрунтя для подальших комплексних історико-біографічних досліджень.

Перспективним вбачається і те, що Український біографічний словник готується на комп’ютерній основі. Створюється максимально повна база даних, до якої увійдуть персоналії діячів української історії та культури, в тому числі й регіонального масштабу.

У п’ятому розділі — “Біографістика як галузь історичної науки: методологічні основи”, автор всебічно і ґрунтовно розглядає історію та класифікацію біографічних джерел як видів літературної та наукової творчості, а також теоретико-методологічні засади аналізу біографії як історичного джерела та історіографічного факту. Тим самим він розкриває теоретичні засади біографістики як окремої галузі історичного знання та обґрунтовує її виокремлення у допоміжну історичну дисципліну.

Аргументовано виглядає твердження, що історіографічне дослідження біографії складається з двох аспектів: історії біографії як жанру і виду історичного дослідження та теорії біографії, яка має розглядатися у контексті загальноісторичної періодизації історії та в конкретно-історичній ситуації на тлі історико-літературного процесу. В різні історичні періоди — Античності, Середньовіччя, Ренесансу, Просвітництва, Нового та Новітнього часу, біографія характеризується різними засобами та формами біографічного зображення особистості в історії та культурі.

Біографія як джерело та твір справедливо характеризується автором як об’єкт історичного та історіографічного аналізу і сфери історичного знання, що вивчається

біографістикою як окремою допоміжною історичною дисципліною. Процедура історико-біографічного дослідження, котру здійснює біограф, складається з:

- вибору ним особи та постановки завдання, формулювання мети;
- визначення кола найможливіших біографічних джерел аналізу біографічних матеріалів методами джерелознавства, текстології, герменевтики та ін.;
- визначення кола історичних фактів, які стосуються особи та аналіз даних;
- хронологічної реконструкції життєвого шляху особи: її внутрішнього світу, психолого-світоглядних, наукових, художніх, політичних та ін. поглядів, історичної ситуації та умов життя і діяльності;
- поєднання реконструкцій та побудова єдиної гіпотези;
- її доказу із залученням усього емпіричного матеріалу;
- оцінки особистості та діяльності біографа, ступеня реалізації його концепції у певній формі та наскрізної ідеї біографії.

Отже, як переконливо стверджує В.Чишко, біографістика цілком справедливо може бути представлена як окрема історична допоміжна дисципліна, що має своїм об'єктом видавчу особу, яка існувала або існує реально та залишила помітний слід в історії та культурі суспільства, незважаючи на ідеологічну, політичну спрямованість та позитивну чи негативну оцінку цього внеску, як соціальне явище в його різноманітних зв'язках із суспільством та у єдності її індивідуального та політичного. У сфері біографістики діють закони історичної методології, методики та методи пізнання людини та особистості в її зримому процесі, які передбачають залучення до наукового дослідження особистості як частини біографістики методик різних наук, в тому числі психології, соціології, філософії, літературознавства, культурології.

Специфічними дослідженнями історико-біографічного аналізу є такі, що мають справу з визначенням та поясненням ролі індивідуального в історичному процесі, яке є нашаруванням теоретико-методологічних комплексів проблем: особа-біограф-історіограф, як такі в історико-культурному процесі.

Водночас, на нашу думку, в четвертому розділі книжки слід було б чіткіше визначити критерії відбору осіб до Українського біографічного словника з окремих галузей людської діяльності. Та й концепція програмно-комп'ютерного забезпечення підготовки та видання УВС вимагає глибшого опрацювання.

Завершуючи розгляд монографії В.Чишка відзначимо, що ця праця знаменує собою вирішення важливої проблеми — теоретичного обґрунтування та розроблення теоретико-методологічних проблем біографістики як допоміжної історичної дисципліни. Розроблені автором методики цілком прийнятні і вже використовуються, мають своє застосування у практичній діяльності Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України, у виконанні міжнародних і республіканських програм. Ця праця стане підвалиною для нових теоретичних і прикладних розробок у біографістиці, послужить тривким фундаментом та істотною заявкою на новий щабель у розвитку допоміжних історичних дисциплін в Україні. Сам факт підготовки такої роботи в Інституті біографічних досліджень НБУ ім. В.І.Вернадського НАН України є знаменною подією в сучасному національному історіографічному процесі.

Євгенія Шаталіна

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПРАВДИ НАШОЇ МИНУВШИНИ

Хоча книга З.Лихолобової “Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні (переважно на матеріалах Донбасу)” задумана автором як навчальний посібник для студентства, проте, на наш погляд, вона виходить за межі видань подібного типу. Це самостійне, широке, ґрунтовне дослідження однієї з найболючіших проблем сьогодення — відтворення історичної правди нашої минувшини, прагнення розібратися нарешті у тих процесах, що відбувалися у радянському суспільстві, зокрема у 30-х роках. Саме цей відтинок часу ввійшов в історію як синонім політики тотального терору. Автор слушно зазначає, що “у свідомості народу 1937 рік став символом беззаконня та свавілля” (с.3) і ще раз стверджує цю позицію на с. 56. Справді, згадка про 37-й стала узагальнюючою ознакою масових репресій, як, до речі, 1933-й однозначно асоціюється з голодомором. Отакі “визначні” дати нашої історії пережили покоління того часу, а їхнє відлуння існує й дотепер. Не випадково дослідники щораз звертаються до багатограних проблем 30-х, щоб відтворити врешті-решт історичну реальність.

Чому так сталося, що винищувалися представники різних верств населення від “високих” державних діячів до рядових трудівників, які причинно-наслідкові процеси відбувалися у суспільстві, державі, різних колах громадськості, повсякденному житті людей — ось що турбує, збуджує дослідницький потяг науковців до вивчення будь-яких проблем 30-х років. Із цієї точки зору наукове дослідження З.Лихолобової заслуговує на увагу своєю непересічною актуальністю. Більше того, воно визначається комплексністю не тільки тематично-хронологічного характеру, а і регіональним аспектом, що до цього часу, м’яко кажучи, вивчалось недостатньо. Якось так сталося, що науковці більше приділяли уваги процесам у цілому по Україні з узагальнюючими висновками. Це, безперечно, правильно та цілком виправдано.

Та ж це тільки один “бік медалі”. Адже історія складалася не прямолінійно, як скрізь одноманітно-одинаковий процес, а мала свої відмінності, особливості, специфіку в різних регіонах України. Донбас щодо цього постає саме в такому ключі. При цьому З.Лихолобова подає політичні репресії у Донбасі, з одного боку, як локальне явище, а з іншого — як складову частину репресивної політики правлячої верхівки. У цьому безперечно наукова новизна праці — відтворення загальної історії на тлі місцевого матеріалу. Жаль тільки, що автор лише побіжно відзначає пильну каральну пристрасть властей до цього регіону ще з 20-х років (шахтинська справа, процес промпартії та ін.), сфабрикованість яких доведена новітніми дослідженнями. Але і без цього застереження ясно, що політичні репресії 30-х років у Донбасі є віддзеркаленням (і продовженням) терористичних акцій у всій країні.

Саме комплексний аналіз політичних репресій, що відбувалися повсюдно, дає читачеві уявлення не тільки про репресивну систему в цілому, а й виявлення її на місцевому рівні. Отже, автором витримано головний принцип дослідження — поєднання загального та часткового з додержанням принципу історизму.

Мета та завдання дослідження викладені З.Лихолобовою у 10 позиціях. На наш погляд, автор взяв надто широкий тематичний розмах. Звичайно, це не є недоліком, а свідчить про намагання автора охопити якнайбільше сюжетів поставленої проблеми. Без перебільшення зазначимо, що кожна з цих позицій може бути темою окремого дослідження. Адже йдеться про причини та наслідки репресивної політики, механізм її здійснення, етапи, форми, методи діяльності каральної системи. Відразу зауважимо, що автор в цілому справився з обсягом

поставлених проблем.

Цьому сприяла вдало побудована структура роботи. Вона складається з 3-х головних розділів, які в свою чергу мають окремі підрозділи, підрубрики, підтеми. Вони значною мірою розширюють і поглиблюють зміст усієї книги. Позитивним є також і те, що кожний деталізований сюжет розкриває в свою чергу як загальні, так і часткові аспекти. Це проливає світло на політичну ситуацію як в СРСР в цілому, так і в Україні, у Донбасі зокрема.

Але головна думка викладена автором однозначно — всі репресивні починання йшли з одного осередку — з центру, їм підпорядковувалися всі дії офіціозу партійно-державних, карально-судових органів на місцях. З.Лихолобова доказово висвітлює глибинну сутність трагедійної обстановки 30-х років. Гідність дослідження полягає також у тому, що автору вдалося уникнути спокуси “згустити фарби, щодо дійсності тих років (що нерідко без потреби траплялися у нас час). Вона була тією “чорною смугою” (і, природно, не висвітлювалася у літературі), що свідчить сама за себе. До речі, звучить як історичний парадокс те, що науковці дотошно назвали заборонні недосліджені теми як “білі плями”, а по суті, ті були в реальності зовсім іншого кольору. Що і доводить Лихолобова об’єктивним викладом ходу історії.

Щодо окремих розділів роботи відзначимо насамперед змістовний сюжет вступної частини. Засвідчено важливий момент: автор застерігає молодих дослідників, зокрема студентство, якому присвячена праця, від некритичного ставлення до джерел, про необхідність перевірки їхньої вірогідності перехресно-комплексним вивченням. Досвідчений фахівець З.Лихолобова знає, як важливо встановити істину без випадкового (тим більше упередженого), суб’єктивного сприйняття інформації, однобокого тлумачення джерельного матеріалу. Такі рекомендації автора (що не таж вже й часто зустрічаються у працях), є надзвичайно цінними для початківців.

Огляд літератури автор здійснює неуторованим шляхом. Окрім згадки у вступі про головні роботи дослідників, З.Лихолобова аналізує праці і в окремих розділах, безпосередньо до висвітлюваного конкретного аспекту. Однак, у вступі вона обмежується лише загальним висновком про їхнє значення (лише один абзац на с.12), а у розділах вдало полемізує з авторами наукових праць. Виходить, таким чином, що з одного боку є тільки фіксація наявності тих чи інших досліджень, а з іншого — їхній детальний розгляд. Це, звичайно, нестандартний підхід, проте, на наш погляд, критичності в аналізі літератури у вступі недостатньо.

У першому розділі “Створення сталінської тоталітарної системи управління” (до речі, у змісті в кінці книги слово “сталінської” помилково випущено) викладено головні засади репресивної системи сталінського режиму, що звівся до встановлення авторитарно-деспотичного ладу. Саме тут, відступаючи від загальних канонів історіографії, автор висвітлює концепції, позиції, думки різних дослідників щодо цієї проблеми, встановлює історичні умови формування диктаторського всевладдя. Автор показує безпрецедентне в історії проголошення демократичних принципів і їхнє порушення в реальній дійсності. Тут же подано ідеологічні основи політичного терору, роль репресивно-карального апарату у тоталітарній державі, національну політику з рисами великодержавного шовінізму щодо союзних республік, в тому числі України. Автор доводить, що будь-яка самостійна думка українських державних, політичних, культурницьких та інших верств розглядалася як прояв буржуазного націоналізму, ухильництва, збочення, ідеологічного відступництва від “генеральної” лінії і т.д. Тому владою нещадно засуджувався “щумкізм”, “волобуєвщина”, “хвильовизм”, “яворщина” і т.ін. Природно, що за цими обвинуваченнями наставали політичні репресії. Автор детально характеризує ці процеси, їхні жертви, міру покарання, трагічні долі людей.

У другому розділі “Підготовка до “великої чистки” є 2 підрубрики. У першій

висвітлюються глобальні “московські процеси” наприкінці 30-х років та їхні відголоски в Україні. Репресії поширилися на різні регіони, верстви населення та набули найжорстокіших форм. Автор слушно проводить паралель між репресіями 20-х — початку 30-х років і другою половиною 30-х. Спочатку переслідувалися здебільшого такі “ворожі елементи” як куркульство (читай середняцтво), непмани, стара “буржуазна” інтелігенція та інші на той час “класові вороги”. Згодом масштаби репресій розширилися. Вони впали на різні верстви населення — партійно-державний апарат, армію, працівників народного господарства, науки, культури, освіти, рядових робітників, колгоспників, службовців.

Такий глобальний карально-репресивний наступ на власний народ автор рецензованої праці справедливо визначає як задум остаточної ліквідації політичних противників існуючої влади, потенціальних опозиціонерів, можливої загрози з боку своєрідної “п’ятої колони”. І все це, до речі, відбувається вже в час побудови основ соціалізму, проголошених у конституціях 1936-1937 рр. СРСР та України.

Детально характеризуючи загальну обстановку, автор впритул підійшов до висвітлення проблем репресивності у Донбасі, чого, на наш погляд, бракує у попередніх розділах. У другій підрубриці “Донбас напередодні “великої чистки” ґрунтовно та всебічно розглядається соціально-економічна та суспільно-політична обстановка у Донецькій області, позитивне та негативне у діяльності її керівництва. Зокрема, з одного боку ейфорія стаханівського руху, з іншого — відставання вугільно-металургійної бази Донбасу. Автору вдалося показати суперечливі процеси того часу — творення та занепаду, виділяючи причини і наслідки. Показує й адміністративно-державний нашім на впровадження передових методів роботи у технічно невідготовлених до цього галузях призводили, природно, до провалів. А це вже було підставою для репресій. Платили своєю кар’єрою, посадою, самим життям ті самі кадри, які, здавалося б, повинні були “вирішувати все”. Директора, інженерно-технічні працівники, спеціалісти різного профілю, рядові робітники оголошувалися “консерваторами”, “саботажниками”, “дворушниками”, “шкідниками”, “зрадниками”, словом, попадали в категорію “ворогів”. Загалом у другому розділі ґрунтовно висвітлюється ускладнення становища у Донбасі, підготовка й здійснення масових “чисток” у структурах влади, економічній, суспільно-політичній сферах, навіть у повсякденному житті за критично сказане слово. Отже, поле діяльності для репресивно-карального апарату було досить широким. Автор детально, із знанням проблеми, залученням судово-слідчих та інших архівних матеріалів доказово це засвідчує.

Третій розділ роботи — “Апогей терору” — особливо вражає точністю відповідності і назві, і змісту. При цьому, як і у попередніх розділах, чітко дотримується принцип від загального до часткового. Тут є 6 підрозділів, у яких характеризується політична ситуація в Україні на початку 1937 р. лютнево-березневий (1937 р.) пленум ЦК ВКП(б) із курсом на тотальній репресії початок масового терору й глобальної чистки у Донбасі, доля командирів радянської індустрії, а також вимушений відступ верхів від політики масових репресій наприкінці 1938 р.

Аналізуючи партійний лютнево-березневий пленум ЦК, що врешті-решт розправився з Бухаріним, Риковим та ін. автор розкривав всю підступність влади, особисто Сталіна та його прибічників із відповідними вказівками щодо опозиціонерів у центрі та на місцях. Політична логіка розповсюдження та спеціального впровадження репресій була в основі своїй аналогічною скрізь — діяла система.

У розділі показано, як вона працювала. Зокрема, пленум Донецького обкому партії у серпні 1937 р. проголосив (впровадив!) існування троцькістсько-правих контрреволюційних організацій, очолюваних працівниками області, і майже весь її керівний склад був репресований. Із цього приводу зазначається: “Підказана з Москви ідея існування такої

організації в Донбасі наполегливо підтверджувалась слідчими органами НКВС (с.66). Настанови з центру заподадливо виконувалися, узгоджувалися слідчі висновки, рішення, вироки, аж до визначення міри покарання”.

З особливим (болісно-сумним) хвилюванням сприймаються сторінки про хід процесів у Донбасі. Автор на основі судово-слідчих справ наводить витяги з протоколів допиту, запитання, відповіді, заяви, показання, самообмови, судові ухвали, вироки, їхнє виконання та ін. Те, що багатьох тоді засуджених реабілітовано в наш час, про що зазначається у книзі, свідчить про фабрикацію справ.

Таким чином, якщо у другому розділі йшлося про підготовку чистки, то у третьому подана розгорнута картина її здійснення. Регіональні кадри “чистили” масово, так, що “хватали” всіх підряд — науковців, служителів культу, вчителів, працівників села та міста, виробників, керівників різних галузей господарства і т.д. До речі, коротко сказано і про долю вищого керівництва України, яке діяло як кат власного народу та само впало жертвою терору.

У висновках підбито підсумки дослідження. Серед причин великого терору виділяються: головна — знешкодження політичних супротивників зверху донизу, другорядна — боротьба з міфічною “п’ятою колоною”. Хоча опозиційність та невдоволення сталінським режимом були у суспільстві, у різних верствах населення, зокрема й на побутовому рівні, проте зрадицтво, як таке, у книзі спростовується. Серед вивчених автором понад тисячі судово-слідчих справ не виявлено жодного факту “шпигунства” на користь іноземних розвідок (с.128). Просто для обвинувачення “шилася” будь яка інша кримінальна стаття та визначалася міра покарання. Зазначимо, однак, деякі суперечності щодо причин терору. На одній і тій самій сторінці (с.128) так звана другорядна причина (“п’ята колона”) теж називається головною. Втім, на наш погляд, зміст усієї книги стверджує позицію автора щодо політичної розправи з інакодумцями, роль Сталіна як керівника партії та держави у цих процесах на шляху до єдиноладдя. Створену ним систему, зауважує автор, історики не випадково назвали системою сталінізму (с.128).

І, нарешті, за приблизними підрахунками автора, жертвами репресій у Донбасі за 1937-1938 рр. стали понад 40 тис. чоловік (с.129).

Оскільки йдеться про долю людей, у праці подані біографічні, соціологічні, професійно-кваліфікаційні, статистичні та ін. відомості, що значно збагачують уявлення читача про покоління 30-х, робить виклад матеріалу живим і насиченим. Прикро, однак, що є плутанина та досадливі огріхи з ініціалами Томського, Толстякова, Саркісова, Іванова, Газаріуса, Жулкви, Коротченка та ін. (с.20, 38, 46, 58, 65, 81, 82, 86, 87, 93). Не завадило б до такої теми подати іменний покажчик.

Наприкінці книги наводиться перелік питань для самостійної роботи студентів та приблизна тематика доповідей на спецсеминарах. 22 назви тем та підтем такі змістовні й цікаві, що можуть бути предметом дослідження не тільки дипломних, а й дисертаційних праць та монографій. Серед них, принаймні одну, можна побажати самому автору: “Основні етапи “великого терору” в Україні (Донбасі)”. Тим більше, що своє бачення наукової багатогранності дослідження автором висловив так: “Продовження вивчення проблеми розширить наші уявлення про стан радянського суспільства 30-х років, в якому, безумовно, не було загальної покорі, безмов’я, одностайного прославлення “сталінського генія” (с.130). З цим не можна не погодитись.

Таким чином, книга З.Лихолобової вже є вагомим внеском у розробку важливої проблематики, накреслює її загальні перспективи, орієнтує на конкретну тематику і т.д. Вона заслуговує позитивної оцінки в цілому, навіть при наявності дрібних недоробок, які, до речі, трапляються майже у кожній праці при розробці складних і маловисвітлених тем.

- Акулов Михайло Родіонович** — доктор історичних наук, професор, науковий консультант науково-редакційної групи по підготовці видання “Реабілітовані історією” (Сімферополь)
- Банасюкевич Вячеслав Дмитрович** — кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Всеросійського науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи (Росія, Москва)
- Борисевич Сергій Олександрович** — кандидат історичних наук, директор відділу державного архіву Хмельницької області (Кам'янець-Подільський)
- Бутич Іван Лукич** — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (Київ)
- Гранкіна Ольга Вікторівна** — заступник директора Центрального державного архіву громадських об'єднань України (Київ)
- Дубровіна Любов Андріївна** — доктор історичних наук, професор, директор Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського (Київ)
- Качановська Лідія Дмитрівна** — завідувач спільної лабораторії НАН України і Київського університету ім.Тараса Шевченка (Київ)
- Кисельов Ігор Миколайович** — начальник відділу збереження і впровадження інформаційних технологій Державної архівної служби Російської Федерації (Росія, Москва)
- Киструська Ніна Володимирівна** — начальник Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України (Київ)
- Коваль Оксана Михайлівна** — науковий співробітник Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (Київ)
- Коваль Тетяна Володимирівна** — аспірантка Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського (Київ)
- Кулешов Сергій Георгійович** — кандидат філологічних наук, доцент, завідувач відділу Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (Київ)
- Лейбфрейд Олександр Юрійович** — кандидат архітектури, доцент. (Харків)
- Ляхоцький Володимир Павлович** — кандидат історичних наук, доцент, директор Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (Київ)
- Малиновський Борис Володимирович** — аспірант Дніпропетровського державного університету (Дніпропетровськ)
- Марченко Наталія Петрівна** — старший науковий співробітник Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (Київ)
- Матяш Ірина Борисівна** — кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи

Відомості про авторів

Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (Київ)

Мацюк Орест Ярославович — доктор історичних наук, професор, директор Центрального державного історичного архіву (Львів)

Метальнікова Надія Борисівна — директор Державного архіву Донецької області (Донецьк)

Непомнящий Андрій Анатолійович — кандидат історичних наук, доцент Сімферопольського державного університету (Сімферополь)

Овчаренко Федір Дашилович — академік НАН України

Омельчук Дмитро Володимирович — кандидат історичних наук, доцент Сімферопольського державного університету (Сімферополь)

Пастушенко Тетяна Володимирівна — старший науковий співробітник Меморіального комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 — 1945 років" (Київ)

Привалов Володимир Федорович — кандидат хімічних наук, завідувач відділу Всеросійського науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи (Росія, Москва)

Селівєрстова Катерина Трифонівна — кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач відділу Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (Київ)

Сендик Захарій Олександрович — старший науковий співробітник Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (Київ)

Степченко Ольга Петрівна — завідувач відділу Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (Київ)

Стрільчук Людмила Василівна — аспірантка Волинського державного університету (Луцьк)

Христова Наталія Миколаївна — старший науковий співробітник Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (Київ)

Шаталіна Євгенія Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України (Київ)

Шевченко Марина Юрійвна — завідувач відділу Меморіального комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 — 1945 років" (Київ)

Шурубуря Анатолій Костянтинович — кандидат хімічних наук, вчений секретар Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (Київ)

**Студії з архівної справи
та документознавства**

Том другий

Художнє оформлення А.Заєць
Комп'ютерний набір В.Шакало
Макет і верстка Г.Мутафян, О.Райко
Коректор Л.Федорова

Оригінал-макет виготовлено на комп'ютерному
обладнанні Українського державного
науково-дослідного інституту архівної справи
та документознавства

Зареєстровано у Міністерстві України
у справах преси та інформації 04.07.96.
Серія КВ №2110

Підписано до друку 24.10.97 р. Формат 60х84/8.
Папір ксероксний. Офсетний друк.
Умови друк. арк. 18,6
Тир. 265 прим. Зам. 7-233.
Надруковано з готових фотоформ у друкарні НаУКМА.
254070, Київ-70, вул. Сквородин, 2.
Тел. 416-6092.

Студії з архівної справи та документознавства.—К., 1997.—160 с.

С 88

ISBN 966-7250-01-6

У збірнику публікуються праці з архівознавства, документознавства, джерелознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, висвітлюються основні проблеми сучасного архівного будівництва, подаються неопубліковані документи з фондів українських архівів та біографічні дослідження про видатних архівістів України.

Для істориків, співробітників архівних установ, викладачів, аспірантів та студентів.

ББК 79.3я 53